

Н. С. Бакина, Н. Т. Жанакова

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ

Үмумтаълим мактабларининг 7(6)-синфи учун дарслик

7(6)

Алматы
“Атамұра” – “Жазушы”
2017

Тақризчилар:

Тарих фанлари доктори, профессор **З.Е. Кабульдинов**,
олий тоифали тарих ўқитувчи-услубиятчisi, ҚР маориғи
аълочиси **С.Г. Щеглов**,

Шартли белгилар:

- – Саволлар ва вазифалар
- – Очиқ шаклдаги тест вазифалари
- – Бир ёки бир неча түғри жавобли ёпиқ тест вазифалари
- – Амалий машғулот
- – Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Бакина Н.С., Жанакова Н.Т.

Б 00 Қозогистон тарихи: Умумтаълим мактабларининг 7(6)-синфи учун дарслик.
– Алматы: “Атамұра” – “Жазушы”, 2017. – 300 б.

Дарслик билан қандай ишлаш керак

Қадрли болалар! Дарслик ўқувчиларнинг уйда ҳам, дарсда ҳам матн билан мустақил ишлаши учун мўлжалланган. Дарслик материаллари сизга мустақил хulosса чиқариш ва қўйилган саволларни фаол муҳокама қилишга имкон беради.

Дарслик схемалари ва жадвалларида материаллар эслашга қулай, қисқа шаклда берилган, улар тарихий воқеаларни нафақат давомий тарзда, балки бор материални бутун кўрсатишга ёрдам беради.

Дарслик матнини ўқиши давлатлар жойлашуви, воқеалар ўрни, ҳаракатлар йўналиши ва ҳ.к.ларни тасаввур этишга ёрдам берувчи тарих харитаси билан ишлашни бирга юритиш зарур.

Вазифаларни бажарганда саволларни диққат билан ўқиш керак ва уларга дарслик материалларига суяниб, жавоб топиш ҳожат.

“Саволлар ва вазифалар” мантиқий фикрларни ривожлантиришга ёрдам беради, бинобарин, ҳодисаларни таққослаш, умумлаштириш, баҳолаш, хulosани ифодалаш, муҳокамага чақиришни тақозо этади.

Ҳар бир параграф охирида турли шаклдаги тест вазифалари берилган. Улар мавзунинг асосий жиҳатларига эътиборни жалб этади, фактлар ва тушунчаларни эслаб қолишга ёрдам беради. Тест вазифалари ҳам таълимий, ҳам назорат функцияларини бажаради. Улар ўз-ўзини ривожлантириш учун фойдаланилади, шунингдек, педагоглар томонидан тайёргарлик дараражасини текшириш мақсадида қўлланилади.

Эслаб қолиш учун мажбурий бўлган исмлар ва саналар ярим қора ҳарфлар билан ажратилган. Матнда биринчи бор учраган ҳолатда, курсив билан белгиланган, уларга тушунтиришлар дарслик сўнггида жойлашган луғатда берилган. Дарслик форзацларида ўрта аср даврига оид муҳим тарихий ҳодисаларнинг жамланган жадвали келтирилади.

КИРИШ

Кириш курсини ўрганишда сизга:

- Қозоғистоннинг ўрта аср тарихи даврлари ва босқичларини таниш;
- ўрта аср Қозоғистон тарихининг аҳамияти ва қадрини тушуниш;
- “турк даври” тушунчасини очиш;
- дарслик матнидан фойдаланиб ўқитувчи ёрдамида “Ўрта аср Қозоғистон тарихи”ни даврлаширишга оид конспект тузиш керак бўлади.

Қозоғистоннинг Ўрта асрлар тарихи VI-VII асрларни эгаллайди ва уч асосий даврларга бўлинади.

Биринчи (VI – XIII асрлар боши) – турк даври.

VI – XIII асрлар бошида туркий қабилалар томонидан бир нечта йирик: Турк ҳоқонлиги, Фарбий турк ҳоқонлиги, Шарқий турк ҳоқонлиги, шунингдек, тургешлар, қарлуқлар, қимақлар, қипчоқлар, қорахонийлар ва оғузларнинг давлатлари қурилган эди. Бу даврни турк даври деб аташ қабулланган. Худди шу вақтда ҳозирги турк миллатларининг аждодлари пайдо бўлди.

VI – XIII асрларда халқларнинг ўзаро фаол таъсири рўй берди ва бу Евроосиё материgidаги деярли барча давлатлар ўрта аср маданий ёдгорликларида ўз аксини топган. Шу даврда араблар бу жойда араб ёзувини ва янги дин – исломни ёйиб, турклар ҳаётига ўзгаришлар олиб келди.

Ўрта аср турк олами Евроосиё тамаддунига Абу Носир ал-Форобий, Аҳмад Яссавий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Боласағун ва бошқа умуминсоний маданиятга бебаҳо ҳисса қўшган буюк олим ва мутафаккирларни берди.

Иккинчи (XIII боши – XV асрлар ўрталари) – мўғул даври. Бу давр, умуман олганда, ўрта асрнинг буюк эсанкирашига айланган мўғуллар истилосидан бошланади.

Мўғуллар истилоси натижасида Қозоғистон ҳудудига кўплаган мўғул тилли қабилалар киришди ва улар XIV асрда батамом туркийлашиб кетдилар.

Олтин Ўрда ва Чигатой улуси барбод бўлиши натижасида Қозоғистон ҳудудида турк давлатлари: Оқ Ўрда, Абулхаир хонлиги, Мўғулистон, Нўгой Ўрдаси, Сибирь хонлиги ташкил топди.

XIV –XV асрларда турли турк ва мўғул тилли қабилалардан қозоқ элатининг шаклланиш жараёни ниҳоясига етди.

Учинчи (XV – XVII асрлар) – Қозоқ хонлигининг ташкил топиши ва ривожланиши даври.

XV – XVII асрларда Қозоқ хонлиги этник чегарага эришди. Қозоқ давлатчилигининг мустаҳкамланишига Қосим, Хақназар, Таукел, Есим, Жангир каби ва бошқа хонлар муҳим ҳисса қўшишди. Улар ўз ерларимизни мардона ҳимоялашди, ташқи босқинчилардан озод қилишди ва катта майдонларни кейинги авлодларга мерос қолдиришди. XV – XVII асрларда Қозоқ хонлиги шаклланиш, таназзул ва ривожланиш даврини бошидан кечирди. XVIII аср бошида хонлик алоҳида жузларга бўлиниб кетди. Хонлик ҳудуди бир неча маротаба ўз кўринишини ўзгартирди, лекин қозоқ этноси тарқалган – Иртишдан Сирдарёгача ва Урал бассейнидан Тянь-Шангача че-гараларда қолди.

Қозогистоннинг ўрта аср тарихини уч босқичга бўлиш мумкин:

1) **Эрта ўрта аср** – Турк ҳоқонлиги ташкил топишидан давлатлар, шаҳар маданияти, ҳунармандчилик ва савдо-сотик шаклланиши рўй берган Қарлуқ давлати (VI – IX асрлар) қулашигача .

2) **Тараққий этган ўрта аср** – Қорахонийлар давлати ташкил топишидан феодал давлатлар энг юқори гуллашига эришган, маданият эса бой ва турфа хил бўлган мўғуллар истилосигача (X – XIII аср боши).

3) **Кейинги ўрта аср** – мўғуллар истилосидан бошлаб шаҳар маданияти-нинг аста-секин таназзули рўй берган, маданий ранг-баранглиги камайган, урушлар эса кўпроқ вайронга ва касод келтирган Қозоқ хонлигининг уч жузга бўлинишигача (XIII боши – XVII асрлар).

Қозогистоннинг ўрта асрлар тарихи схемаси

Асрлар	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
Ўрта асрларда-ги Қозогистон тарихи босқичлари	Эрта ўрта асрлар			Ривожланган ўрта асрлар			Кейинги ўрта асрлар					
Ўрта асрларда-ги Қозогистон тарихи даврла-ри	Турк даври				Мўғул даври			Қозоқ хонлигининг ташкил топган ва ривожланган даври				

“Қозогистоннинг ўрта аср тарихи схемаси” билан ишлаганда ўрта асрдаги Қозогистон тарихи босқичлари ва даврларига қисқача тавсиф беринг.

Биз Қозоғистоннинг ўрта асрлардаги сиёсий ва маданий тарихини ўрганамиз.

<p>Сиёсий тарих инсоният жамиятининг ўтмишини унинг ривожланиш жараёнидаги ҳамда ҳодисалар боришида ўрганади.</p>	<p>“ривожланиш жараёни” ва “ҳодисалар бориши” тушунчаларни муҳокама қилинг.</p>
<p>Маданият тарихи халқларнинг қандай яшагани, нимага ишонгани, ўзидан нималар қолдиргани тўғрисида билим беради. У бизга ўтмиш қатларида яширинган ҳозир ва келажакнинг келиб чиқишини тушуниш имкониятини беради. Маданият тарихи халқнинг жамоавий хотираси бўлиб, унинг маънавий ривожида ориентир ролини ўйнайди.</p>	<p>Маданият тарихи нимани ўрганишини тушунтиринг?</p>

Ўрта аср даврида Қозоғистон ҳудуди дунё савдо йўналишлари билан қамралган эди. У жаҳон динлари, ирқлари, тилларининг “учрашув жойи” га айланди. Қозоғистон Шарқ ва Фарбни боғлаб турувчи кўприк ролини бажарди. Шу тариқа, Қозоғистон Евроосиё минтақаси тақдирида муҳим роль ўйнади.

Ўрта асрлардаги Қозоғистоннинг нима учун жаҳон динлари, ирқлари, тилларининг “учрашув жойи” бўлганини тушунтиринг.

Бутун тарихи мобайнода кўчманчилар шаҳарлар билан яқин алоқани ушлаб, ўтроқлашишган. Ўз навбатида, чўллар шаҳарлар ва ўтроқлашган дунёнинг муҳим қисмларидан эди. Ўтроқлашган ва кўчманчи қабилаларнинг ўзаро яқин аралашуви қозоқ халқининг шаклланишига таъсир кўрсатиб, унинг маданияти ўзгачаликларини белгилади.

Президентимиз Қозоғистоннинг келажаги ҳақида “Мангу Эл” деб сўзлагинида биринчи ўринлардан бирига у қозоқ халқининг тарихини, маданиятини ва анъналарини ўрганиш орқали тарихий тафаккурни шакллантириш масаласини қўяди.

Кириш қисмини ўқиб чиқиб, “Турк Эли” (“Туркий халқ”) ва “Қозоқ Эли” ғояси ҳамда тушунчаси, қозоқ халқининг маданияти ва анъаналари ўрта асрлар даврида пайдо бўлганини билишингиз керак.

?

Кириш қисмига саволлар ва вазифалар

1. Ўрта асрлардаги Қозоғистон бутун Евроосиё минтақасида муҳим роль ўйнаганини исботланг. Нима учун?
2. “Мангу Эл” ғоясини амалга оширишда ўрта асрлардаги Қозоғистон тарихининг аҳамиятини очиб беринг.
3. Дарслик матни ва схемасидан фойдаланиб, Қозоғистон ҳудудида давлатлар ташкил топиши жараёнини белгиланг.

Бириńчи боб

ҚОЗОҒИСТОН VI–IX асрларда

1-§.

ТУРК ҲОҚОНЛИГИ (552–603 йй.)

Түрк ҳоқонлиги мавзусини ўрганиш мобайнида сиз:

- түркійлар давлати пайдо бўлиши тарихини биласиз;
- Туркійлар давлати пайдо бўлиши ва туркійлар истилоси зафарлари сабабларини тушунасиз;
- жаҳон тарихида ўрта аср евроосиё мамлакати сифатидаги Турк ҳоқонлигининг роли ва ўрнини баҳолай оласиз;
- ҳоқон, ҳоқонлик, эл, будун, беги, эри, этник тафаккур, миграция, экспансия каби янги тушунчаларни тушунтира оласиз.

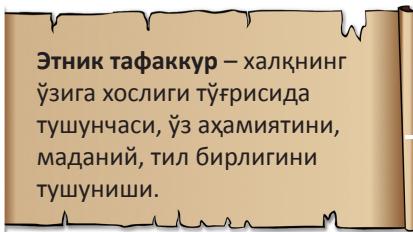
Түрк ҳоқонлигининг пайдо бўлиши. Хитой манбаларида келтирилишича, дастлаб туркійлар Хитой чегарасидан ғарбда, Олтой тоголдиларида яшашган. Бироқ турк қабилалари йўлбошчиси Бумин ўз эгаликларини Хуанхэ қирғоқларигача кенгайтирди. Шунда Фарбий Хитой ҳукмдори туркійлар ҳақида барча маълумотларни тўплашни ва келтиришни буюради. Шу маълумотлар туркійларнинг эрта даври тўғрисидаги асосий манба бўлиб хизмат қилди. Туркійлар ҳақида хитой манбаларида бириńчи марта 542 йилга тааллуқли эслатмада Жужан ҳоқонига темир кўринишида эҳсон юборилгани қайд этилган.

Баъзи бир тахминларга кўра, “турк” сўзи “кучли, қудратли” маъносини бериб, элни бошқарган ашинлар авлодига тегишли эди ва кейинчалик уларга тебе барча қабилалар номига айланди. Бу қабилаларнинг аксарияти теле деб номланган.

Туркійлар ўз бошқарувларини Олтойдан Хуанхэ қирғоқларигача етказганларида 545 йили Бумин қароргоҳига Хитой элчилари келишади. Шу пайтдан туркійлар ўша даврдаги йирик мамлакатлардан бириńинг эътирофини олиб, тарих саҳнасига чиқишиади.

Бумин асосий рақиби Жужанлар билан кураш бошлайди. Жужанлар кўшинлари бартараф этилади ва 552 йил Бумин Турк эли (туркійлар мамлакати, давлати) ҳоқони деб эълон қилинади. Шундай қилиб, янги Марказий Осиё мамлакати – Турк ҳоқонлиги пайдо бўлди.

Түркійлар қандай воқеаларга боғлиқ ва қачон Хитой йилномаларида эслатилишини аниқланғ. Түрк ҳоқонлиги пайдо бўлиши боришини тушунтиринг. Түрк ҳоқонлиги қачон ва қаерда ташкил топган?

Түрк ҳоқонлиги асосчиси Бумин кўп ўтмай вафот этди. Ҳокимятни жунжанларни тор-мор этишни якунлаган Муқан ҳоқонликни (553–572) эгаллади.

Түркійлар жужанларга қарши қачон бош кўтаришди? (хўжалик эҳтиёжлари, этник тафаккур ва сиёсий вазият тушунчаларидан фойдаланиб, саволни очиб беринг).

Түрк ҳоқонлигининг мустаҳкамланиши. Муқан ҳоқон Марказий Осиё ва Жанубий Сибирда түркійлар ҳукмронлигини узил-кесил ўрнатди. Фарбда Иштеми ҳоқон (Буминнинг акаси) ҳозирги Қозогистон, Марказий Осиё, ҳудудларини бўйсндириб, Волга ва Шимолий Кавказга чиқди.

Хитой йилномалари маълумотига кўра, Муқан ҳоқон “чегара (Буюк де-вор) ортидаги ҳамма ҳудудларни ҳаяжонга солди”. Түрк ҳоқонлиги бу даврда Шимолий Хитой давлатларини ўзининг ўлпончиларига айлантириди ва уларни вассаллар деб атади.

VI асрнинг 60-йилларида Түрк ҳоқонлиги ўша даврнинг йирик давлатлари – Византия, Эрон, Хитой билан алоқага киришди. Ўзининг энг ривожланган даврида (**VI асрнинг 70-йилларида**) Түрк ҳоқонлиги Манчжуриядан Босфоргача бўлган майдонни эгаллади. Ҳоқонликнинг гарбий ҳудудлари бошқарувчиси Бумин ҳоқоннинг акаси Иштеми бўлди. Айни Иштеми даврида турклар ғарбда ҳарбий устунликнинг юқори нуқтасига эришишди.

Туркларнинг гарбга юриши оддий истило эмас, балки турк қабилаларининг йирик миграцияси эди. Маҳаллий қабилалар ёки түркійлар тузган давлат таркибига қўшилишар, ёки Шарқий Европага қочишар эди.

VI асрнинг 80-йиллари охирида турклар Форс давлати билан бирга иттифоқда Жанубий Қозогистон ва Марказий Осиёдаги эфталитларнинг кучли давлатини тор-мор этишди. Эфталитлар меросини бўлишишдан чиқсан низо иттифоқчилар ўртасида тезда барҳам топди. Форсия ўз чегарасидан туркларнинг ҳарбийларини узоқлаштириш учунгина 40 минг олтин танга миқдорида бадал тўлашни ваъда қилди.

Марказий Осиёни ишғол этгандан кейин турклар Хитойдан Ўрта ер денизи мамлакатларига олиб борувчи Буюк Ипак йўли соҳибига айланишди.

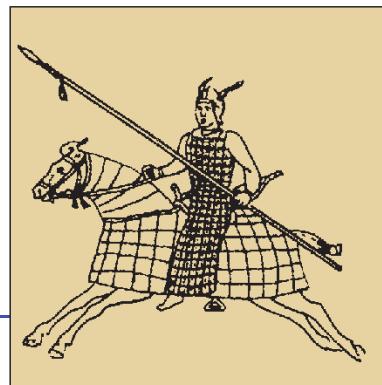
Ипак газламаларнинг асосий харидори Византия эди.

568 йилда элчи Маниах турк ҳоқонининг Византиядаги әлчихонасини бошқарди. Императорлик саройи турк әлчисини дабдаба билан қарши олди.

Турклар ва Византия орасида Форсияга қарши ҳарбий-савдо шартнома имзоланганди. Маниах билан бирга ҳоқон қароргоҳига Византия әлчиси Земарх Қиликиец қайтиб келди.

“Турк ҳоқонлигининг мустаҳкамланиши” пункти бўйича ҳикоя режасини тузинг.

Манбалар туркларга келган етти византиялик әлчи номини қайд этади. VI асрга тааллукли византиялик тангалар топилмалари Византия билан доимий савдо ва дипломатик муносабатлар мавжудлигини тасдиқлайди.

Оғир қуролланган қадимий турк жангчиси.
Реставрация.

VI асрда туркийлар хитойлик ва бошқа давлатлардан нимаси билан кучли эди?

сиёсий
уюшқоқлик

прогрессив
қурол-аслача

кўчманчи ташкилот-
чилик, тезлик

рақибларнинг
кучизилиги ва
бошбошдоқлиги

Бу шароитни далилланг.

Давлатнинг парчаланиши. VI асрнинг 60-90 йилларида Турк мамлакати ичдан кучли ва қўшниларга таҳдидли эди. Турклар Хитойга даромадлари нинг манбаи сифатида қарадилар. Бу билан Хитой келиша олмасди. Турклар билан курашиб буюк қўшнининг долзарб масаласига айланди.

Хитойнинг VI – VII аср бошларида кучайиши туркларни бошқа-рәётган сулолалар ичидаги низо ва даштдаги мислсиз жут бошланиши билан тўғри келди. Бунинг барчаси ҳоқонликни таназзулга дучор этди. 603 йилда турклар қаршилигини бартараф этишга ҳарбий йўл билан эришолмай, Хитой дипломатик йўл билан ҳоқонликнинг Фарбий турк ва Шарқий турк қисмларга бўлинишига эришди. Бинобарин, улар кучли давлатлар бўлиб қолишаверди. Шу тариқа, Турк ҳоқонлиги тарихи яқунланди.

Маъмурий тузилиши ва ижтимоий таркиби. Турк ҳоқонлиги Манчжуриядан Босфоргача ва Сибирдан Форсия(Эрон)гача бўлган майдонни эгалла-

ганди. Бу катта ҳудудни бўйсиндириш етарли эмас, уни ушлаб қолиш зарур эди.

Турк ҳоқонларининг нафақат саркардалар, буюк ҳукмдорлар бўлишганини таъкидлаш жоиз.

Турк мамлакатида деҳқончилик ва ҳунармандчилик ривожланган, турли динлар бир-бiri билан тинч-тотув кун кечирган. Хитойдан Византияга етказилган ипак, одатда, ҳоқонлик шаҳарларида қолиб кетарди. Турклар керакли тартибни сақлашган, истило қилинган халқлар мустақилликни сақлашган ва фақат ҳоқонларга эҳсон тўлашган.

Ҳоқон давлат раҳбари, олий судья бўлган ва армияни бошқарган. Давлат бошқарувида у қабила оқсуякларига суюнган. Амалдорлар девони – ябгу, шади ва ҳ.к. тузилган бўлиб, улар ҳарбий ва фуқаролар ишини бошқаришган.

Ҳокимиятда ҳар доим авлоддаги катта ҳоқон турган. Бу – тахтиравонга мамлакатни қийин аҳволга солиб қўйиши мумкин камолотга тўлмаган шаҳзодлар келишига йўл бермаган. Ҳокимият доим тажрибали шахслар қўлида қолган. Буюк ҳоқоннинг қароргоҳи қадимий туркларнинг она замини Олтойда жойлашган.

Турк мамлакатида оддий халқын “будун” ташкил этган, уларни беклар – оқсуяклар бошқаришган. Яъни будунлар – давлат аҳолисининг оддий таркиби, беклар – бошқарувчилардир.

Оқсуякларнинг элитаси турк элида ҳоқонларнинг ашин авлоди эди. “Ашина” атамаси тадқиқотчилар томонидан турлича талқин қилинади. Баъзилар уни “олижаноб” сўзи тарзида, бошқалар “самовий” деган маънода қўллашни таклиф этишди.

Жамият ичидағи бирлик синфий низолар бўлмаслигини таъминлаган. Турклар тарихини ўрганиб, олимлар будунларнинг бирон марта ҳоқонлар ҳокимиятига қарши бош кўтариш ҳолини қайд этмадилар. Турклар бир-бирига умумий аждодлари билан боғланишган, ер учун бир хил ҳуқуқларга ва ҳарбий ўлжалардан тушган даромадлардан бирдек ҳиссага эга бўлишган.

Турк жамиятининг ижтимоий ва ҳуқуқий бирлигига нима таъминлаганини тушунтириңг. Нима учун турк жамиятида қўзғолон бўлмаган?

Қадимий турк жангчилари.

Турк жамиятининг бирлиги ҳарбий шараф кўрсатган унинг барча аъзоларига, оддий жангчими, оқсуяк шаҳзодами – эр (эркак-жангчи) номини қўлланишида намоён бўлган. Улардан бекларнинг доимий дружинаси шаклланган. Аммо энг қашшоқ эр ҳам бекка нисбатан ўз мустақиллиги ва эркинлигини сақлаган. Ўзлари яшайдиган ҳудудда турклар бирлашишган ва янги турк халқларининг шаклланишига асос бўлдилар.

Эл бу – Ватан.

“Эл”ни ҳис этмай, инсон манқуртга айланади (ман – мангу, қурт – ҳашарот). Эл ҳимоячиси – эр. Қозоқлар:

“Эр номуси – эл номуси”, деб айтишади, яъни эркак авлоди ва Ватанини машҳур қиласди. Мана шу сўзлардан қозоқ ва турк маънавий маданияти орасидаги алоқа ва ворисликни топинг.

Истилогача тарқоқ яшаган қабилалар тинч ҳаётга ўтишиб, уларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш имкони туғилди. Турк ҳоқонлигига дашт қабилалари, шаҳар аҳолиси ҳам, буддачилар, христианлар, тангричилар ҳам ўз ўрнини топишиди.

“Турк давлатининг ilk ҳукмдори” мавзусида хабар тайёрланг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Хитой солномалари _____ ҳоқон ҳақида “чегара (Буюк девор) ортидаги ҳамма ҳудудларни ҳаяжонга солди.”, деб ёзишади.
- 1.2. Ўзининг энг ривожланган даврида (**VI асрнинг 70-йилларида**) Турк ҳоқонлиги _____ дан _____ гача бўлган майдонни эгаллади.
- 1.3. Марказий Осиёни ишғол этгандан кейин турклар _____ мамлакатларига олиб борувчи Буюк Ипак йўли соҳибига айланишиди.
- 1.4. Ипак билан савдо турк ҳоқонларига катта даромад келтирган ва ипакнинг асосий харидори _____ эди.
- 1.5. Турк давлатининг оддий таркиби, қатордаги кишилар _____ деб аталган, уларга оқсуяклар – _____ қарши қўйилган.

2. Бир тўғри жавоб билан берилган тест вазифалари

- 2.1. Хитой ҳукмдори турклар Бумин бошчилигида пайдо бўлишганларида улар ҳақида барча маълумотларни тўплашни буюрди.
 - A) Шанхай деворида
 - B) Пекин деворида
 - C) Хуанхэ қиргогида
 - D) Олтой тоғларида
 - E) Орхён қирғоқларида
- 2.2. Турклар 545 йили эътироф топиб, тарих саҳнасига чиқишиади
 - A) Византия
 - B) Хитой
 - C) Рус
 - D) Форсия
 - E) Аштархонлар
- 2.3. Бумин асосий рақиби билан жанг бошлади
 - A) хунлар
 - B) уйсунлар
 - C) жужанлар
 - D) мўғуллар
 - E) меркитлар
- 2.4. Марказий Осиё мамлакати – турк ҳоқонлиги _____ йилда пайдо бўлди
 - A) 572 й.
 - B) 542 й.
 - C) 532 й.
 - D) 562 й.
 - E) 552 й.

Мазкур мавзуни ўқиб, сиз құйидаги саволларга жавоб бера оласиз:

- нима учун ғарбий түрклер ўзларининг давлатини тузишди?
- нима учун ҳоқонликнинг ҳудудий ядроси Жетисувда бўлди?
- ғарбий түрк ҳоқонлигининг Шарқий Туркий ҳоқонлигидан фарқи нимада?
- қароргоҳ, дуаль тузилиш, ябгу, шад, элтебер, тарханлар, буюриклар, қорабудун, татлар, “ташқи сиёsat” тушунчалари нимани англатади?

Яхлит Турк ҳоқонлигининг емирилиши янги түрк давлатлари шакланишига туртки берди. Шу давлатлар доирасида қадимги түркий элатларнинг ривожланиши ва атрофдаги қабилаларнинг уларга таъсири рўй берди.

Фарбий түркларнинг ўз давлатларини ташкил топиши сабаблари: Сиёсий – ҳоқон авлоди кичик бўғинининг ҳокимиятга интилиши. Иқтисодий – ғарбий эгаликларнинг хўжалик юритишдаги ўзгачаликлари.

Аҳолиси ва давлат тузилиши. Фарбий түрк ҳоқонлигига түрклар аҳолининг кам қисмини ташкил қилишди, бўйсиндирилган вилоятларда улар денгиздан томчи эди. Түрклар ёки сингиб кетиши, ёки уларни қувиб юборишлари керак эди. Бироқ аллақандай учинчи ҳол рўй берди: **Жетисувдан Қора денгизгача** босиб олинган майдонларнинг кўчманчи ва ўтрок аҳолиси ҳам түркларга итоат этишди. Шундай қилиб, түрклар имтиёзли шароитта эга бўлишди.

Ҳоқонлик аҳли “ён отим қабила иттифоқи” (будун каби) ёки “ён ўқ отим давлат” (ён ўқ эли) бўлиб шаклланганди. Ҳар бир “найза” бир йўлбошчи раҳнамолигидаги ён минг лашкардан иборат бир туманни намоён этиб, улар ўзларининг ҳарбий байробига эга эди.

Ҳар бир ён найза алоҳида бештадан найзаси бор шарқий ва ғарбий иттифоқларга жамланган. Иштеми ҳоқоннинг ўзи хитой манбаларидан бирида **100 минг лашкари** бор “ён

Турк жангчиси.

қабиланинг ҳоқони”, деб таърифланган. Л.Н. Гумилёв ёзганидек, 576 йили Иштеми вафотидан сўнг ҳокимиятга унинг ўғли Тардуш келди. Унинг даврида Фарбий турк ҳоқонлиги узил-кесил алоҳида давлат бўлди.

Ҳоқонлик ядросини (ўн қабила) Жетисув ерлари эгаллади (Қора тоғларидан Жунгариягача). Ҳоқонликнинг ҳукмрон қабилалари нушеблар ва дулулар бўлди. Ҳоқонликнинг биринчи кишиси ҳоқон – олий раҳбар, бошқарувчи, ҳарбий қўмондон ҳамда барча ер соҳиби бўлди.

Ҳоқонликнинг ҳудудий ўзаги Жетисувда жойлашди, чунки бу ерда: барча савдо йўллари кесишган, бирмунча бойроқ шаҳарлар бўлиб, маҳаллий қабилалар билан барқарор муносабат мавжуд эди. Мазкур фикрнинг тўғрилигини исботлаб беринг.

Ҳоқонликдаги ябгу, шад, элтебер каби олий унвонлар ҳоқон авлодига тегишли эди. Суд функцияларини буюриқлар, тарханлар бажаришди. Ҳоқонликнинг асосий аҳолиси әркин чорвадорлар (қора будун)дан иборат эди. Бўйсиндирилган ўтроқ маҳаллий аҳолини турклар татлар, яъни қарамдаги эҳсончилар деб аташди.

Ташқи ва ички сиёсат. Бўйсиндирилган ҳудудларда турк ҳоқонлари ўша жойдаги тартибларни ўзгартиришмади. Турклар ўз ҳукмронликларини тасдиқлаш ва эҳсон олиш билан чегараланишди.

Фарбий-туркий ҳоқонликнинг гуллаб-яшнаши VII асрнинг биринчи ярмида Шегу ва Тўн-ябгу ҳоқонлари даврида кўринади. Бу – ривожланиш, муваффақиятли ҳарбий юришлар ва тез бойиш вақти бўлди.

Ҳоқоннинг қишки қароргоҳи Шу дарёси бўйидаги йирик савдо-ҳунармандчилик маркази бўлган Суяб (ҳозирги Қирғизистоннинг Ақ-Бешим қалъаси) шаҳрида эди. Ёзги қароргоҳ – Исфижоб яқинидаги (Туркистоннинг яқинида) Мингбулоқда жойлашди.

Тўн-ябгу даврида Ўрта Осиё давлатлари устидан ҳоқонликнинг қатъий назорати қўйилган эди. Унга қарам ҳамма худуларга тудунлар юборилган. Шунингдек, Закавказьега юришда иттифоқчилик хатти-харакатлари учун Византия императори Ираклий Тўн-ябгунинг бошига ўзининг тожини кийдиргани маълум.

Тўн-ябгу бошқарувига якун ясаб, хитойлик хроникачи: “Фарб бадавийлари ҳеч қачон бу қадар кучли бўлишмаганди”, деб ёзган.

Фарбий турк ҳоқонлиги ички ва ташқи сиёсатининг характерли
(ўзига хос) жиҳатларини кўрсатиб беринг.

Ҳоқонликнинг емирилиши. Тўн-ябгу вафотидан кейин давлат давомли таназзул йўлига тушиб қолди. Таназзулнинг асосий сабаби – дулу ва нушеби иттифоқ қабилалари ўртасидаги ҳокимият учун қураш эди.

Марказий ҳокимиятнинг заифлашувидан фойдаланиб, ғарбий турклардан волгалик булғорлар, хазарлар ажralиб чиқишиди, 656 йилда қимақлар бўлинишиди.

Сўнгги Ғарбий туркий ҳоқон мамлакат бирлигини сақлашга уринди. Янги ислоҳотлар киритди, маҳаллий йўлбошчиларни шахсан ўзига тобе бўлган бошқарувчилар этиб тайинлади. Бундан ташқари, ҳар бир найзага марказий ҳокимият муддаосини ҳимояловчи ҳоқон авлодидан аъзо юборилди. Бироқ Ғарбий туркий ҳоқонлик марказий ҳокимиятининг кучсизланиши давом этди.

Қабилалараро уруш ва ҳоқон ҳокимиятининг кучсизлашуви Жетисувга Тан империяси қўшинларининг бостириб киришига олиб келди. Ғарбий турклар Хитойга тобе бўлиб қолишиди.

Ғарбий турклар ҳоқонлиги вайроналарида турк қабилалари қатор давлатлар тузишиди. Қуйи Поволжъеда ва Шимолий Кавказда Хазар ҳоқонлиги ташкил топди. Ҳозирги Қозогистон ҳудудида учта: Қозогистон гарбида – Ўғуз мамлакати, Шимолий-Шарқий ва Марказий Қозогистон минтақасида – Қимақ ҳоқонлиги, Жетисуда – Тургешлар давлати ташкил топди.

□
Ҳоқонликнинг заифлашуви сабабларини аниқланг.

Иктисол. Ғарбий турк ҳоқонлиги кўчманчи ҳаёт устун бўлган Шарқий турк ҳоқонлигидан анча фарқланар эди. Ғарбий турк ҳоқонлиги кўчманчи ва ўтроқ-дехқончилик хўжаликнинг яхлит тизимидан иборат эди. Ҳоқонлик аҳолиси савдо-сотик, ҳунармандчилик, дехқончилик ва чорвадорлик билан шуғулланишган.

Фақат Шу водийсида VI–VIII асрларда туркийлар, сўғдлар, суряликлар, форсийлар эгаллаган 20тадан ортиқ шаҳарлар ва кўпгина кентлар мавжуд бўлган. Жетисув шаҳарлари ва улар аҳолиси тўғрисидаги дастлабки қайдлар VIII асрдаги хитой сайёҳига тегишилдири. Қадимий муаллиф “ерга ишлов берадиган ҳамда бундан наф кўрадиган (яъни ҳунарманд ва савдогарлар)лар сони – баробар”, деб таъкидлайди. Бу гувоҳлик жетисувлик шаҳарларнинг нафақат савдо-ҳунармандчиликка хослигини, балки агарар характерини ҳам кўрсатади.

□
Ғарбий турк ҳоқонлигидаги асосий хўжалик соҳаларини кўрсатинг ва уларнинг Шарқий турк ҳоқонлигидан фарқини ажратинг.

Фарбий турк ҳоқонлиги. Турк ҳоқонлиги бўлингач, бир вақтлар яхлит ҳисобланган давлат ҳар икки ярмининг йўли айрича бўлди.

682 йили Хитой билан уруш натижасида турклар ўз давлатини қайта қуришди. Қайта тикланган давлат Мўғулистон ҳудудини эгаллади.

Фарбий турк ҳоқонлиги Қапағон ҳоқон даврида (691-716) Марказий Осиёни бўйснидирди.

716 йили Фарбий турк ҳоқонлиги ҳукмдорлигига Билга ҳоқон келди. Билга ҳоқон ва унинг укаси Култегиннинг саъй-ҳаракатлари билан турк ҳоқонлигининг илгариги куч-куввати қайта тикланган эди. Хитой билан урушдаги ғалаба билан Билга тинчлик учун фойдали шартларга эришди – савдо-сотиқ кенгайиб, Хитой императори ҳоқонга 100 минг той ипак жўнатди. Бу – Хитойнинг Шимолий сарҳадларда тинчлиги учун мўмайгина тўлови бўлди.

731 йили Култегин вафот этди. Билге укасидан узоқ яшамади. Ўрхун дарёси яқинида, карvonлар бекати ўрнида, ака-укалар хотираси учун эҳромлар ва руник ёзувлар битилган ёдгорлик тошлари(стелалар) тикланди. Бу ёдгорлик тошлари турк мамлакати жўшқин тарихининг йилномаси ҳисобланади.

Билга ҳоқон меросхўрлари даврида таназзул даври келди. 744 йили уйғурлар ва қарлуқларнинг бирлашган кучлари Фарбий турк ҳоқонлигини мағлуб қилдилар. Ашин сулоласи барҳам топди.

Уйғурлар давлати 744 йили кескин жангларда пайдо бўлди. Сўнг уйғурлар ўзларининг собиқ иттифоқчилари – Жетисувга кўчишга мажбур бўлган қарлуқларни тор-мор қилишиди.

IX аср бошида Енисей қирғизлари Уйғур ҳоқонлигининг душманига айланди. 840 йили қирғизлар ғалаба қозониб, Уйғур ҳоқонлиги мағлуб бўлди.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Хитой манбаларида “ён қабила ҳоқони” деб _____ тилга олинган.
- 1.2. Фарбий турк ҳоқонлиги ўзаги (ён қабила) _____ тоғидан _____ гача бўлган майдонни эгаллади.
- 1.3. Ҳоқонликдаги биринчи одам, олий ҳукмдор, қўлбошчи ва барча ерларнинг соҳиби _____ эди.
- 1.4. Фабий турк ҳоқонлигининг қишки қароргоҳи йирик савдо-ҳунармандчилик маркази бўлган _____ дарёси водийсидаги _____ шахрида эди.
- 1.5. Ҳоқонликдаги – ябгу, шад, элтебер олий унвонлари _____ авлодига тегишли эди.
- 1.6. Фарбий турк ҳоқонлиги таназзул йўлига киришининг асосий сабаби, _____ ва _____ иттифоқ қабилалари орасидаги ҳокимият учун кураш бўлди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

2.1. 840 йили енисей қирғизлари қарлуқлар билан иттифоқда тор-мор әтишди

- А) Уйғур ҳоқонлиги
- Б) Хазар ҳоқонлиги
- С) Ўғуз ҳоқонлиги
- Д) Қимақ ҳоқонлиги
- Е) Қорахонийлар давлати

2.2. VII аср ўрталарида ҳоқонлик таңаззулидан фойдаланиб, Фарбий турклардан ажралиб чиқишиди

- А) тургешлар
- Б) найманлар
- С) ўғузлар
- Д) қипчоқлар
- Е) Волга булғорлари

2.3. VII аср иккинчи ярмида Фарбий турк ҳоқонлигидаги ўзаро низолар Жетисувга лашкарларнинг босиб киришига олиб келди

- А) Уйғур ҳоқонлигининг
- Б) Византия империясининг
- С) Шарқий турк ҳоқонлигининг
- Д) Тан империясининг
- Е) Қарлуқ ҳоқонлигининг

2.4. Фарбий турк ҳоқонлигининг вайроналарида турк қабилалари қатор давлатлар қуришиди

- 1) Хоразмшоқлар давлати
- 2) Ўғуз мамлакати
- 3) Қимак ҳоқонлиги
- 4) Тургешлар давлати
- 5) Қипчоқ хонлиги
- 6) Шайбонийлар давлати
- 7) Хазар ҳоқонлиги

2.5. Билга ҳоқон ва унинг укаси Қултегин томонидан қайта тикланган

- А) Қарлуқ ҳоқонлиги
- Б) Фарбий турк ҳоқонлиги
- С) Шарқий турк ҳоқонлиги
- Д) Уйғур ҳоқонлиги
- Е) Тургашлар ҳоқонлиги

Тургешлар ҳоқонлиги тарихини ўқиб, сиз:

- Фарбий турк ва Тургешлар ҳоқонлиги тарихини қиёсий таҳлил қила оласиз ва уларнинг ривожланиши ва парчаланишидаги умумийликни ва тафовутларни топасиз;
- уларнинг Хитой, араблар, шарқий турклар билан курашини биласиз;
- Марказий Осиё учун Атлах жангининг тарихий аҳамиятини аниқлашни биласиз.

Аҳоли ва ҳудуди. Тургешлар ўша VI асрда Фарбий турк ҳоқонлиги таркибида тилга олинган. Улар Шу-Иле дарёлари оралигини эгаллаган ва Шу тургешлари (сариқ тургешлар) ҳамда Иле тургешлари (қора тургешлар) деб бўлинишган. VII аср охирида туркларнинг Хитойга қарши кураши тургешлар қабилаларининг улугланиши ва хитойлик вакилларнинг қувилишига олиб келди. 704 йилда тургешлар Жетисувда сиёсий устунлик ўрнатадилар.

Тургешлар сулоласининг бошловчиси Ушлик ҳоқон бўлган. У мамлакатни аскарлар етказиб берадиган 20 қисмга бўлди. Бош қароргоҳни Суяб шаҳрида белгилади. Иккинчиси Иле дарёси соҳилидаги Кунгут шаҳрида жойлашди.

Тургеш ҳоқонлиги тарихида таниқли бўлган ҳукмдор: давлат ва Сулук асосчиси Ушликдир, унинг даврида Жетисувда тургешлар мустаҳкамланиб, энг катта құдратга эга бўлган.

Тургешлар давлатининг ахволи ташкил топган кундан мураккаб бўлди. Жанубий-гарбда тургешлар араблар билан кескин жанг олиб боришар, жанубий-шарқда Хитой босқинчилигини ушлаб туришар, шарқда – Шарқий турк ҳоқонлиги босими бор эди

VIII аср бошида Жетисувда тургешлар ҳукмронлигининг сабабларини белгиланди.

Нима учун тургешлар ўз давлатини ташкил этишди: ўз давлатини тиклашга интилиш истаги, Фарбий турк ҳоқонлигининг заифлашуви, ташқи хавф шароитида ҳимояланиш зарурати.

Араблар билан жанг. VII асрнинг иккинчи ярмида араблар Ўрта Осиёни истило қилиш юришларини бошлашди. VIII аср бошларида араб лашкарлари тургешларнинг чегараларига яқин келишди.

Ушлик 705 йили араб қўшинлари билан курашаётган сўғдларга ёрдамга келди. Турк-сўғдларнинг бирлашган кучлари Бухоро яқинидага араб

күшинларини мағлубиятта учратиши. Бироқ бу муваффақият узоққа борнади. Ҳарбий құмандон Құтайба ибн Муслим раҳнамолигидаги Араб халифати қүшинлари итифоқчилар ўртасидаги қелишмовчиликлардан фойдалана олиши.

Араблар Бухорони, сүнг Самарқандни олиши. 706 йилдан 715 йилгача нафақат саркарда, балки дипломат сифатида танилган Құтайба Ўрта Осиё ерларини әгаллашга эриши.

Ажнабийлар истилоси билан олиб борилған фаол кураш Сулук ҳоқон номи билан боғлиқ. (715–738 йй.). Сулук ҳоқон даврида тургешларнинг қароргоҳи Тараз шаҳри бўлди. Сулукнинг дипломатик ва ҳарбий чоралар эвазига Хитой тарафдан бўладиган хавф-хатарни бартараф этиши, тургешларнинг гарбда арабларга қарши фаол ҳаракат қилишига имкон берди.

Сулук арабларга қарши шу қадар довюраклик ва қатъийлик билан ҳаракат қилдики, улардан Абу Музахим (сузонгич) лақабини олди.

Сулук ҳоқоннинг бошқарув даврига баҳо беринг.

Хитой билан кураш. Сулук вафотидан сүнг, Тургешлар ҳоқонлиги емирилишидан фойдаланган Хитой империяси Жетисувда фаол истило сиёстини бошлайди. 740 йилда Тараз Хитой қүшинлари томонидан әгалланниб, талон-тарож қилинади. 748 йили Хитой тургешлар пойтахти Суябни әгаллаб, вайрон этади. Жетисувда Хитойнинг муваффақияти арабларни жиддий безовта қиласи.

751 йили июлда Тараз атрофидаги Атлах шаҳрида араб ва хитойлик қүшинлари ўртасида иирик жанг рўй беради, тургешлар арабларга итифоқчилик қиласи. Қарама-қаршилик беш кун давом этади. Бешинчи куни хитойларнага қарлуқлар ортдан тўсатдан зарба беришади, араблар ва тургешлар фронтдан ҳужум қилишади. Тан армияси катта талофотлар кўриб, қочишга тушади. Хитой қүшинлар батамом тор-мор этилади.

Қандай ўйлайсиз, Атлах жангидаги нима учун турклар араблар томонида бўлиши?

Турк халқлари тарихида Атлах жангидаги катта тарихий аҳамиятта эга эди:

- хитойлар Жетисувдан қувилиб, бундан бўён бу минтақа ишпалига аралашишмади;
- араблар ҳам бу ерда қолишмади, улар Ислом тез тарқалаётган Ўрта Осиёга чекинишга мажбур бўлиши;
- Атлах жангидаги араблар тарафида чиққан қарлуқлар ва тургешлардан иборат турклар ислом маданияти манфаатини танладилар.

751 йилги “Атлах жанги”. Т.Асикова расми.

746 йили Жетисувга Олтой ва Тарбағатойдан қарлуқлар кўчиб келишди.

Заифлашган Тургешлар давлати бошқа бир турклар қабиласи – қарлуқлар тазиик остида 756 йили қулади.

Тургеш ҳоқонлиги қулашининг сабаблари: Хитой билан уруш, араблар билан уруш, Шарқий турк ҳоқонлиги тазиик, қора ва сариқ тургешлар орасидаги қарама-қаршилик.

Сўғдликлар Жетисувда. VI-VIII асрларда сўғдларнинг Жетисувга кўчиб келиши сабаблари, кам деганда, учта. Сўғдларнинг кўчиши асосий сабабини В.В. Бартольд савдо-сотик, деб ҳисоблаган. Кейинги сабаби Сўғдда рўй берган синфий кураш. Ҳукмдорнинг тазииклариiga чидай олмаган сўғд дехқонлари ва савдогарлари Жетисувга кетишга мажбур бўлишганди. VII –VIII асрларда сўғдларнинг Жетисувга кўчиб келишининг учинчи сабаби, арабларнинг Ўрта Осиёдаги истилолари билан боғлиқ.

Сўғдликларнинг кўчиб келиши VII –VIII асрларда Жетисувнинг дехқон ва шаҳар маданияти тарихида сезиларли из қолдирди.

Туркийлар доирасига тушган сўғдликлар маҳаллий турғунларнинг тили, маданияти ва қарашларини ўзлаштиришди. Натижада, сўғдликлар туркий-

лашишди. Маҳмуд Қошғарий (XI а.) сўғдликлар орасида туркийча гапирмаганлари йўқ, деб айтган эди.

Сўғдликларнинг Жетисувга кўчиб ўтиши сабабини изоҳланг.

* 1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. VI аср манбаларида тургешлар _____ таркибида тилга олинган ва _____ ҳамда _____ дарёлари орасидаги худудни эгаллаган.
- 1.2. Тургешлар сулоласининг илк бошловчisi _____ ҳоқон бўлган.
- 1.3. Жанубий-гарбда тургешлар _____ билан кескин жанг олиб боришган, жанубий-шарқда _____ ларнинг тазиикини ушлаб туришган, шарқдан _____ ҳоқонлиги хавф соглан.
- 1.4. _____ ҳоқон арабларга қарши довюраклик ва қатъийлик билан қилган ҳаракатлари учун душманларидан Абу Музаҳим (Сузонгич) лақабини олди.

! 2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Жетисувда ҳокимиятга келиши билан туркларнинг араблар билан фаол кураши бошланади
 - A) қипчоқларнинг
 - B) қимақларнинг
 - C) тургешларнинг
 - D) қарлуқларнинг
 - E) ўғузларнинг
- 2.2. Тургеш қабилалари сиёсий ҳукмронлигининг ўрнатилиши йилларга тўғри келади
 - A) 744 й.
 - B) 751 й.
 - C) 704 й.
 - D) 603 й.
 - E) 940 й.
- 2.3. VIII аср бошида араблар давлатнинг чегараларига яқин келишди
 - A) қимақлар
 - B) тургешлар
 - C) қипчоқлар
 - D) қарлуқлар
 - E) ўғузлар
- 2.4. Араб халифати қўйидаги сабаблар учун Ўрта Осиёнинг бир қисмини ва Жанубий Қозоғистон ерларини эгаллашга эришди.
 - 1) тургешлар ва сўғдиклар орасидаги келишмовчилик
 - 2) иқтисодий таназзул
 - 3) маҳаллий ҳукмдорлар орасида бирликнинг йўқлиги
 - 4) мўғуллар босқинчилиги
 - 5) туркларнинг исломга интилиши

- 6) ўғузлар тазиيқи
- 7) Түргешлар ҳоқонлигининг сиёсий бошбошдоқлиги
- 8) найманлар тазииқи

2.5. Атлах жанги турк халқлари тақдирида катта тарихий аҳамиятта эга, чунки

- 1) араблар Мовароуннар сарҳадларини ташлаб кетиши
- 2) Түргешлар ҳоқонлиги тикланган эди
- 3) араблар Жетисув сарҳадларини ташлаб кетиши
- 4) хитой қўшинлари Мавороуннар сарҳадларини ташлаб кетиши
- 5) хитой қўшинлари Жетисув сарҳадларини ташлаб кетиши
- 6) араблар исломни тарқатишдан воз кечиши
- 7) туркийлар орасида ислом тез тарқала бошлади
- 8) араблар томонида чиқиб, турклар ислом маданиятини қабуллашди

AB Атлах жангининг бир иштироқчиси номидан ҳикоя тайёрланг.

4-§.

ҚАРЛУҚ ҲОҚОНЛИГИ (756–940 йй.)

Қарлуқ ҳоқонлиги тарихини ўрганиш жараёнида кўриб чиқасиз:

- VIII асрнинг биринчи ярмида қарлуқларнинг Жетисувга қўчиши сабаблари;
- қарлуқ давлати ташкил топишининг тарихий ўзгачаликлари;
- давлатнинг фарқлари ва уларнинг 200 йиллик гулаши сабаблари;
- қарлуқ даврида Жетисувдаги қабилалар ўзаро таъсирининг асосий жиҳатлари.

Худуд ва аҳоли. Қарлуқлар Олтой ва Балхаш кўли орасидаги ҳудудни әгаллаган кўчманди қабилаларнинг иттифоқи эди. “Улар (қарлуқлар) – қадимий туркийлар”, деб маълумот беради Ибн ал-Фақиҳ (Х а.).

VII аср сўнгидан қарлуқлар Шарқий турклар ҳоқонлиги таъсирида қолиши. 744 йили уйғурлар ва қарлуқларнинг бирлашган кучлари Шарқий турклар ҳукмронлигини барбод этиши. Марказий Осиёда янги давлат – Уйғур ҳоқонлиги (744-840) ташкил топди. Уйғур қабилаларининг ҳукмдори олий ҳоқон бўлди, қарлуқлар йўлбошчиси эса жабгу мақомини олди. Шундай қилиб, қарлуқлар уйғурларга бўйсинашди. Мустақил бўлишга интилиш қарлуқларни уйғурлар билан қарама-қаршиликка олиб келди, бироқ бу курашда улар мағлубиятга учрашди. Мағлуб бўлган қарлуқлар уйғур йилномаларида қайд этилишича, “ит йилида (яъни 746 й.), хиёнат қилишиб, Фарбга, ўн найза мамлакатига қочиши”.

Жетисувда қарлуқлар тургешларнинг эмас, биринчи Турклар қабилалари давридан шу жойда яшайдиган ўғуз қабилаларининг ашаддий қаршилигига дучор бўлишди. VIII аср ўрталарида қарлуқлар ўғузларни Жетисув ва Сирдарёning қуи қисмидан сиқиб чиқаришгани маълум.

Қарлуқларнинг Жетисув ҳудудига қўчишига сабаб:
қўчиш учун янги ерларни излаш зарурати, уйғурлар билан рақобатлашув...
Дарслик мазмуни бўйича яна тўлдиринг.

Қарлуқлар Жетисувда. 756 йили қарлуқлар тургешларни тор-мор қилиб,
Жетисув ҳудудида ўзларининг сиёсий ҳукмронлигини ўрнатишиди.

Шарқий манбалар маълумотига кўра, қарлуқлар “тургешлар мамлакатига чиқишиб, уни ишғол қилишди. Уларни бўйсиндириб, ҳокимиятини синдиришди”. Қарлуқлар ҳукмронлигига пойтахти Суяб бўлган эрта феодал давлат ташкил топган эди.

Атлаҳ жангидан олти йилдан сўнг Хитой пойтахтига қарлуқ жабғусидан элчи келди. Шундай тез алоқа ўрнатилишига сабаб, ҳар икки тарафни хавотирга солаётган уйғурларнинг кучайиши бўлди.

VIII–X асрларда қарлуқ қабилалари Қозогистоннинг катта – Жунгор Олатовидан Сирдарёгача бўлган ҳудудда жойлашишиди. X асрдаги араб манбасининг айтишича: “қарлуқлар ерини ғарбдан шарққа юриб ўтиш учун 30 кун керак”.

Қарлуқ ҳоқонлиги қачон ва қандай тарихий воқеларда ташкил топганини тушуниринг.

Давлат тузилиши. Қарлуқлар йўлбошчиси ҳукмронлигига Жетисув ва Жанубий Қозогистоннинг кўплаган қабилалари қолган эди.

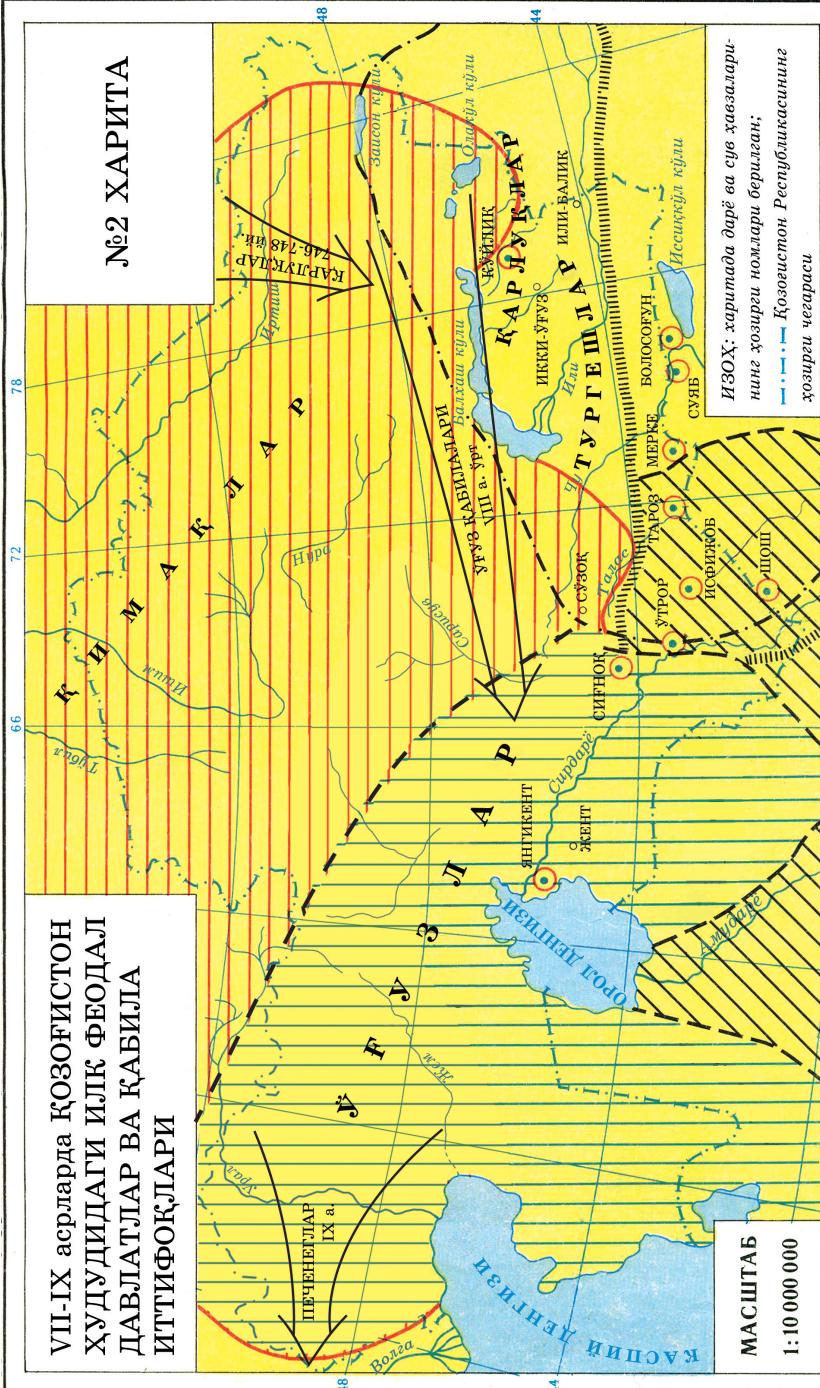
Қарлуқ ҳоқонлигига бошқарувнинг ҳарбий-маъмурий тизими бор эди. Давлат бошида жабғулар тураг, бироқ уларнинг ҳукмронлиги заиф эди. Қабила пешволарига авлоддан-авлодга ўтадиган имтиёзлар берилган эди. Бу нарса марказий ҳокимият мустаҳкамланишига монелик кўрсатарди. Араб ва форс манбаларига кўра, қарлуқ бирлашмалари IX–X асрларда кўплаган авлод-қабила гуруҳларидан ташкил топган. Қарлуқлар орасида етакчи деб булоқ қабиласи ҳисобланди. Аҳолининг асосий қисмини оддий кишилар, энг ҳуқуқсиз қатламини эса – қуллар ташкил қилган.

Кўчманчи қабилаларнинг бошқарув қавми нафақат яйловларга, балки шаҳарларга ҳам эгалик қилишган. Манбаларга кўра, қарлуқлар мамлакатидаги мавжуд 25 шаҳар ва кентларнинг асосий қисми ва пойтахтнинг ўзи ҳам Буюк Ипак йўлига жойлашган. Жетисувнинг бой шаҳарлари ва савдо йўлларига назорат ҳоқонлигининг бойишига ёрдам берди.

840 йили Марказий Осиё даштларида муҳим воқеа юз берди: Енисей қирғизлари қарлуқлар қўллови билан Уйғур ҳоқонлигини тор-мор этди. Юзага келган шароитдан қарлуқ жабғуси фойдаланиб, ўзининг олий ҳокимиятга

**VII-IX асрларда ҚАЗАХСТАН
ХУДУДИДАГИ ИЛК ФЕОДАЛ
ДАВЛАТЛАР ВА ҚАВИЛА
ИГТИФОҚЛАРИ**

№2 ХАРИТА

хүкүки түғрисида очик айтди. Ўша 840 йили қарлуқ жабғуси Улуг Дала олий унвони – ҳоқонликни қабул қилди. Шундай қилиб, уйғурлар билан рақобат барҳам топди.

Қарлуқ даврида (VIII–X ғас.) Қозогистон ҳудудида маҳаллий аҳолини туркийлаштириш жараёни фаол рөйбенди.

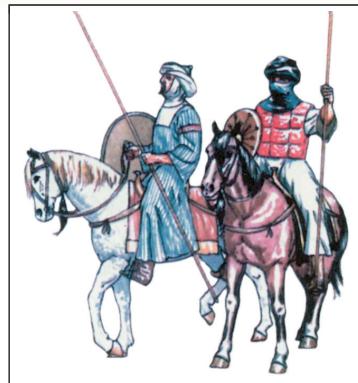
Қарлуқ ҳоқонлигининг давлат тузилиши ҳақида гапириңг. Нима учун олий ҳокимиятнинг заифлиги давлатнинг күчсизлашувига олиб келди?

Араблар билан кураш. Жетисувга арабларнинг юришларини бу жойдан қумуш олиниши билан тушунтириш мумкин. Бу ерда, шунингдек, бойбадавлат савдо шаҳарларида катта ўлжа олиш мумкин эди.

IX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Ўрта Осиёда Сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилади. 840 йили сомонийлар туркларга қарши “муқаддас уруш” эълон қилишади ва Жанубий Қозогистонда ислом тарқалишининг маркази бўлган Исфижобни босиб олишади. Исфижобда Улуг Даланинг барча мамлакатларига элтувчи савдо-сотиқ ҳамда ҳарбий йўллар кесишган эди.

IX асрнинг сўнггида Сомонийлар Таразни ва шу яқиндаги кентларни ишғол қилишиб, аҳолини исломга қаратишади.

Араб босқинчилиги туфайли ҳоқонлик заифлашди, Қарлуқ ҳоқонлигига реал таҳдид Қашғар томондан келди. 940 йилда Қашғар турклари Боласофун шаҳрини босиб олишиб ва Қарлуқ ҳоқонлигининг умри тугади. Қарийб 200 йил яшаган давлат тарихи барҳам топди. Жетисувда ҳокимият янги сулола – узоқ вақт Жетисув ва Жанубий Қозогистондаги қарлуқ ва тургешлар қабилаларини бирлаштира олмаган Қорахонийларга ўтди.

Араб жангчиси.

1. Саволлар ва вазифалар

Қарлуқ давлати қулаши сабабларини кўрсатинг.

1. Жетисувга араблар босқинчилиги сабабларини тушунтириңг. Схема ва жадвал тузинг.
2. Манбаларга кўра, Қарлуқлар мамлакатида 25 шаҳар бўлган. Сизга таниш Қарлуқ шаҳарлари номини айтинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Манбаларга кўра, қарлуқ қабилаларининг асосий манзиллари _____ ҳамда _____ кўли орасида жойлашган.
- 1.2. Қарлуқлар Фарбий турк ҳоқонлиги сиёсий ҳаётида ўзларини _____ аср ўрталарида кўрсата бошлишган.
- 1.3. Қарлуқ ҳоқонлиги деярли _____ йил яшади.
- 1.4. Тургешлар мероси учун қарлуқлар ва _____ лар кураш VIII аср ўрталарида _____ нинг тўла фалабаси билан якунланди.
- 1.5. Арабларнинг Жетисувга юришларини бу жойда _____ қазиб олиниши, шунингдек, бой-бадавлат шаҳарларда катта ўлжа орттириш имконияти билан тушунтириш мумкин.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. 840 йилда шарқда қарлуқларнинг рақобатлашуви якун топди
 - А) найманлар билан
 - Б) кимаклар билан
 - С) қипчоқлар билан
 - Д) уйғурлар билан
 - Е) ўғузлар билан
- 2.2. 840 иили қарлуқлар йўлбошчиси Улуг Даланинг олий унвонини қабуллади
 - А) хон
 - Б) жабгу
 - С) әлтебер
 - Д) шод
 - Е) ҳоқон
- 2.3. IX асрда исломнинг чегарасини шарққа кенгайтириди
 - А) Сомонийлар
 - Б) Аштархонийлар
 - С) Қорахонийлар
 - Д) Жучидлар
 - Е) Чигатойлар
- 2.4. Қарлуқ давлати бойишига ёрдам кўрсатдилар
 - 1) бой Жетисув шаҳарлари
 - 2) Хитойдан келган эҳсон
 - 3) Буюк Ипак йўлига назорат
 - 4) давлат тузлишининг ислоҳоти
 - 5) пул ислоҳоти
 - 6) юқори солиқлар
 - 7) фойдали савдо-сотиқ
 - 8) эфталитлардан эҳсон

2.5. Х аср ўрталарида Қарлук ҳоқонлиги заифлашди ва оқибатда парчаланди.

- 1) Хитой билан кураш
- 2) иқтисодий алоқаларнинг йўқлиги
- 3) ўғузлар билан кураш
- 4) араб агрессияси
- 5) эфталитлар агрессияси
- 6) Буюк Ипак йўли фаолиятининг тўхташи
- 7) қорахитойлар истилоси
- 8) ҳукмрон сулоланинг қулаши

5-§.

ЎҒУЗЛАР ДАВЛАТИ (IX – XI асрлар ўрталари)

Ўғузлар давлати тарихини ўрганиб, сиз:

- дарслик ва харитадан фойдаланиб, ўғузларнинг қаердан ва қаерга юрганини кузатасиз;
- ўғузлар сиёсий тарихини сўзлайсиз;
- ўғузлар давлати парчаланиши сабабларини аниқлайсиз ва тасниф қиласиз;
- Қозоғистон тарихида ўғузларнинг ролини аниқлайсиз.

Ўғузлар давлатининг ташкил топиши. Ўғузлар давлати ҳақидаги илк қайдлар IX – X асрлар бошларида араб ёзмаларида келтирилади. Ўғузлар давлати борлиги ал-Ёқубийнинг ёзувларида айтилган, географ ал-Фақих эса ўғузлар турклар томонидан бошқаларга қараганда кўпроқ журматланади, деган маълумот беради. Ўғузларнинг қабила таркиби ҳақида Маҳмуд Қошғарий асрларида батафсил маълумот берилади.

Рус ийлномалари ўғузлар ҳақида турк номидан печенеглар, хазарлар ва волга булғорларига қарши кураш муносабати билан ҳикоя қиласиди. Уларнинг тарихидаги кўпгина ҳодисалар тўғрисида “Ўғузнома” эпик достони сўзлайди.

Ўғуз қабилалари тўғрисида ёзма манбаларнинг рўйхатини тузинг.

Манбаларда айтилишича, ўғузлар қабилаларининг ўзаги Жетисув ҳудудида шакллана бошлаган. Ўғузлар таркибига нафақат турк тилли кўчманчилар, шунингдек, келиб чиқиши ҳинд-европа ва фин-угор қабилалари ҳам кирди.

Турли насабли қабилалар бирлашишди ва тарихий шоҳсупага ўғузлар номи билан чиқишиди. Фарбий Қозоғистон ҳудудига келгунга қадар, Эски Гуржистон ва Жетисув деб номланувчи жой ўғузларнинг пойтахти бўлди.

Ўғуз қабилалари ўзаги шаклланган ҳудудни аниқланг.

“Ўғузлар этник таркиби шаклланишининг асосий босқичлари” схемасини тузинг.

VIII аср иккинчи ярмида қарлуқлар билан кураш натижасида ўғузлар Жетисувни ташлаб, Сирдарё бўйи ҳудудига кўчишиди. IX аср бошида ўғузлар йўлбошчилари печенег қўшинларини тор-мор қилишиди ва Сирдарёнинг во-дийларини ҳамда Оролбўйи даштларини эгаллашди. IX аср ниҳоясида хазарлар билан иттифоқда печенегларни якуний мағлубиятга учратиб, Урал ва Волга оралигини батамом эгаллашди. Печенеглар билан узок давом этган уруш IX асрда пойтахти Янгикент бўлган ўғузлар давлатининг шаклла-нишига туртки берди. Шаҳар Сирдарёда, кўчманчи ва ўтрок-дехқончилик маданияти кесишган, эски карвон йўлида жойлашган эди.

Дарслик ва харитадан фойдаланиб, ўғузларнинг қаердан қайси ёқقا миграциялашганини куза-тинг: турк ҳоқонлиги даврида (VI–VII асрлар); тургешлар ва қарлуқлар билан кураш боришида (VIII–IX аср); X асрдаги экспансия даврида; қипчоқлар томонидан XI асрда сиқиб чиқариш нати-жасида.

Урал ва Волга дарё
ораликларида (IX аср)

Сирдарё ва Оролоди қияликлари
(VIII асрнинг иккинчи ярми)

Шимолий-Фарбий Жетисув
(VII–VIII асрлар)

Ўғузлар давлатининг тузилиши ва сиёсий тарихи. Маҳмуд Қошғарий ўғузлар дастлаб 24 қабилани бирлаштириб, икки гурӯҳ – бузуклар ва учукларга бўлинишган, деб таъкидлайди. Бузуклар катта имтиёзлардан фойдаланишган.

Ўғуз давлатининг раҳбари – жабгу унвонини эгаллаган олий ҳукмдор эди. Ҳарбийларнинг бош қўмондони – сибоши ҳарбий кенгашга таянган. Ҳукмдорни бирмунча кучли насағба эга раҳбарлар орасидан сайлашган. Ўғузлар давлати монолит эмасди. Олий ҳукмдорнинг ҳокимияти қабила зодагонлари кенгашлари билан чегараланди. Шунингдек, сарой ҳаётида ҳукмдорларнинг рафиқалари салмоқли роль ўйнаган. Меросхўрларни тарби-ялаш учун махсус васийлар – *отабеклар* тайинланишиди.

X аср охири ва XI аср бошида жабгу салтанатида давлатда доимий бошқарув девони ташкил қилишни кўрсатувчи солиқ тўловлари тизими қўлланилди.

Жабғу, отабек, қабила раҳбарлари, оқсуякларнинг роли ва функциясини таснифланг.
Муҳокама натижасига кўра, ўғузлар давлати бошқарув тизими қандай тузилгани тўғрисида хулоса чиқаринг.

Молларга хусусий мулкчиликнинг мавжудлиги мулк тенгсизлиги-нинг асоси бўлди. Ўғузларнинг асосий қисми ўзларининг илк отаси – Ўғуз ҳоқоннинг: “Ҳаракат қилинг, ўтроклашиб қолманг, камчилик билмай, кўкламги, ёзги ва қишики яйловлар ва дарё соҳилларига кўчиб юринг”, деб айтган васиятига риоя қилиб, етишмовчилик кўрмай, кўчманчи молбоқарлик билан шуғулланди.

Печенег.

Хазар.

Х–XI асрлардаги ўрта аср мұаллифлари ўғузларнинг шаҳарлари Женд, Саврон, Фороб ва Сифноқ ва х.к.ларни қайд этишган. Молдан ажраган күчманчилар ўтроқлашған ҳаёт тарзига ўтишар ва уларнинг машғулоти дәхқончилик, хунармандчилик бўлиб, шаҳарларда қолишарди. Ўғузларнинг күчманчи дашти Мовароуннаҳр ва Жетисувнинг дәхқончилик воҳалари билан яқин алоқада бўлган. Ўғузларнинг бир қисми исломни қабуллади.

Ўғузлар давлати Евроосиё тарихида муҳим роль ўйнади. 965 йили Киев Руси билан ҳамкорликда Хазар ҳоқонлигини яксон этишди. Хазарлар билан курашда ўғузлар Қора денгиз бўйида бой яйловларини эгаллаш, Поволжье орқали ўтадаган савдо йўлларига назорат ўрнатиш мақсадини кўзлашган эди.

985 йили ўғуз жабгуси киевлик князь Владимир билан иттифоқда Волга Булғориясини мағлубиятга учратди. Буларнинг барчаси ўғуз мамлакати сиёсий қудратининг ўсишига замин ҳозирлади. Ана шундай фаол ташқи сиёсат өвазига ўғузлар жанубда Мовароуннаҳр билан чегарадош бўлишди, гарбда эса Закавказъега етиб боришди. X асрда Сирдарёдан Кавказгача ҳудуд Ўғуз дашти деб номланди.

Ўғузларнинг Хазария ва Волга Булғорлари билан кураши сабабини кўрсатинг.

Ўғузлар давлатининг қулаши. Фаол ташқи сиёсат, кўп йиллик урушлар етарли маблағ бўлишини тақозо қиласарди ва ҳокимият ҳар йили солиқларни ошириб борди. X–XI асрлар чегарасида солиқ йиғилишидан норози ўғуз

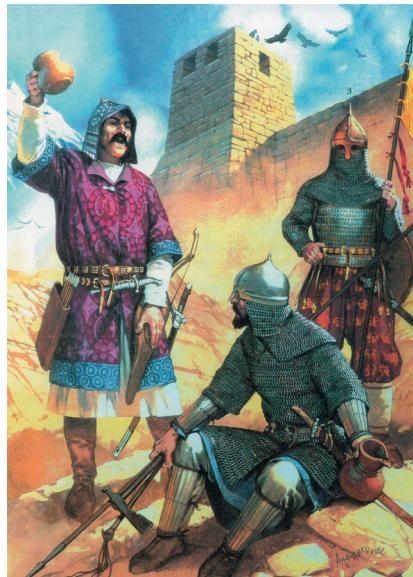
қабилаларининг қўзғолони бошланди. Таназзулдан салжуқлар фойдаланишиди. Салжуқ йўлбошчилари ўғуз бошқарувига қарши қўзғолонга раҳбарлик этишди.

Бироқ Шоҳмалик жабгу даврида давлат шу даражада қудратга эга бўлдики, ўғузлар 1041 йили Хоразмни босиб олишди. Бироқ икки йил ўтиб, Шоҳмалик салжуқларга асир тушиб қолди. У ўғузларнинг сўнгги ҳукмдори бўлди.

Салжуқлар билан қўп йиллик уруш, қабилаларнинг юқори солиқларга қарши кўтарилишлари ўғузлар давлатини заифлаштириб юборди. Заифлашган мамлакат қипчоқлар қабилалари йўлбошчилари зарбалари остида тўла таслим бўлди. Ўғузларнинг аксарият қисми қипчоқлар тазийиқи остида Шарқий Европа ва Кичик Осиёга кетди. Ўғузларнинг қолдиқлари кейинчалик Дашту Қипчоқнинг турк қабилалари билан аралашиб кетди.

Ўғуз қабилалари кўпгина замонавий турк халқарининг шаклланишида иштирок этиб, қозоқлар этник тарихида сезиларли из қолдирдилар.

XI аср ўрталарида Марказий Осиёда ҳудудида ҳукмронликни қипчоқлар эгаллашди.

Хазар жангчилари.

Ўғузлар давлатининг қулаши сабабларини аниқланг, режа ёки конспект тузинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

1. Ўғузлар 965 йили Киев Руси билан иттифоқда _____ ҳоқонлигини тормор қилишиди
2. Ўғузлар хазарлар билан курашда аниқ мақсадлар: _____ ерларидаги бой яйловларни босиб олиш, шунингдек, _____ орқали ўтган савдо йўлларини назорат ўрнатиш
3. XI асрда Сирдарёдан Закавказъегача ҳудудлар _____ дашти деб номланди.
4. Юқори солиқлар, Ўғуз жабгуларидан бўлган норозиликлар _____ йўлбошчилари томонидан фойдаланилган.
5. XI аср бошида ўғузлар мамлакати _____ қабиласи зарбаси остида батамом қулади.
6. Чуқур ички қарама-қаршиликлар оқибатида заифлашган ўғуз мамлакати батамом қулади ва ўғузларнинг сезиларли оммаси _____ ва _____ томонларга кетиб қолди.

2. Ёпик тест вазифалари

2.1. IX–XI асрлар бошида Евроосиёнинг сиёсий ва ҳарбий тарихида давлати муҳим роль ўйнади

- А) қипчоқлар
- Б) қарлуқлар
- С) ўғузлар
- Д) найманлар
- Е) керейитлар

2.2. 985 йили ўғуз жабгуси Киев князи билан ҳамкорлиқда мағлубиятга учратди

- А) Волга Булғориясига
- Б) Хазар ҳоқонлигига
- С) печенегларга
- Д) Византияга
- Е) Чернигов князига

2.3. Ўғузлар жанубда Мовароуннаҳр билан, гарбда эсага етиб боришди

- А) Қримга
- Б) Закавказьега
- С) Донга
- Д) Урал бўйига
- Е) Поволжьега

2.4. XI аср бошида ўғузлар жабгуси давлати оқибатда таназзулга учрайди

- 1) салжуқлар билан кўп йиллик уруш
- 2) қорахитойлар истилоси
- 3) араб босқинчилиги (агрессияси)
- 4) Хитой билан уруш
- 5) сулолаларнинг таҳт учун кураши
- 6) Буюк Ипак йўли функциясининг тугатилиши
- 7) юқори солиқларга қарши қўзғолон
- 8) ҳукмрон сулоланинг қулаши

2.5. XI аср бошида ўғузларнинг сезиларли қисми Шарқий Европага кетиб қолди, бошқа бир қисми эса

- 1) Қозоқ хонлигига кирди
- 2) Хазар ҳоқонлигига кетди
- 3) Дашиби Қипчоқ қабилаларига аралапиб кетди
- 4) Кичик Осиё сарҳадларига кетди
- 5) Шайбонийлар ҳукмронлигига ўтди
- 6) мўғуллар қарамоғига ўтди
- 7) Қимак ҳоқонлигига кетди
- 8) Хоразмшоҳлар қарамоғига ўтди

Мазкур мавзуни тадқиқ қилиб, сиз:

- Қимақлар давлати пайдо бўлиши сабабларини асослайсиз;
- ташқи сиёсатни таҳлил қиласиз;
- қимақларнинг ҳарбий құдрати, хўжалиги ва маданияти ҳақида биласиз;
- қимақлар, ўғузлар, қарлуқлар тарихини таққослайсиз, уларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлайсиз.

Қимақ ҳоқонлигининг ташкил топиши. VIII–XI асрлар чегарасида Шимолий-Шарқий Қозогистон ҳудудида қимақлар қабиласи иттифоқи юзага келди. Қимақлар ҳақида араб, форс, турк ва хитой манбалари хабар беради. Бу маълумотлар асосида қимақларнинг Farbий Мўғулистанда яшаганличини, бу жойдан аср ўрталарида Олтой тоғлари ва Иртиш дарёси бассейнига кўчиб кетишганини биламиз.

Farbий турк ҳоқонлиги емирилиши оқибатида **656** йили қабиланинг ажралиши рўй берган. Қимақлар қабиласининг раҳбари шод-тутук унвонини олган (тахминан ўйлбошчи-вакил деган маънони беради).

VIII–IX асрлардаги шиддатли воқеалар давомида қимақлар қабилалари Иртишдан Жунғор дарвозасигача бўлган ҳудудда қатъий ўрнашишди. Сўнг улар гарбга, то Уралгача силжишди. VIII аср сўнггида қимақ иттифоқига кўплаган қипчоқ қабилалари киришди.

IX-аср бошида қимақлар Сирдарёга силжишди ва Орололди водийсидан печенег қабилаларини сиқиб чиқаришиди.

Қимақларнинг гарбга ёйилишига яйловга бўлган эҳтиёж, енисей қирғизлари билан тўқнашувлар, Уйғур ҳоқонлигининг тазиикى сабаб бўлди.

Қимақ ҳоқонлигининг шаклланиши Уйғур ҳоқонлигининг қулаб, 840 йили унинг таркибиға кирган қабилаларнинг қимақларга қўшилгандан сўнг, XI аср ўрталарида тугалланди. Худди шу 840 йилдан кейин қимақлар йўлбошчиси ҳоқон унвонини қабуллади. Шу билан у Даشتда янги давлат ташкил топишини ва олий ҳокимиятни даъво қилди.

Қимақ бирлашмасининг пайдо бўлишига ёрдам берган воқеаларни сананг.

Қимақлар давлати пайдо бўлиши сабабларини далилланг: рақиб қўшни давлатларга қарама-қарши туриш зарурати, бўйсиндирилган қабилаларни итоатда ушлаш зарурати... давомлатинг.

Қимақларнинг давлат тузилиши. Қимақ ҳоқонлиги таркибиға етти қабила гурухлари кириб, улардан энг жириги қипчоқлар әди. Юқори Иртишда маркази жойлашган давлат ташкил топгандан сўнг барча қарамоқдаги аҳоли улушларга бўлинади. Шарқий Қозогистондаги қимақ давридағи қабристонлар қимақ иттифоқига кирган қабилаларнинг кўплигидан гувоҳлик бериб, улардаги дағн одатларининг турфа хил бўлганини кўрсатади.

Қимақ ҳоқони реал ҳокимиятга эга бўлиб, у улушларни қабила йўлбошчилариға ҳарбий соҳадаги хизматлари учун бўлиб берар, ҳоқонликнинг олий бош қўмондони әди. Улушлар ҳукмдорлари ҳоқоннинг армиясига маълум сондаги жангчиларни етказиб берган.

Дарслик матнини фойдаланиб, қимақлар ҳоқони қандай ҳокимиятга эгалигини, унинг ваколатлари қандай бўлганини аниқланг.

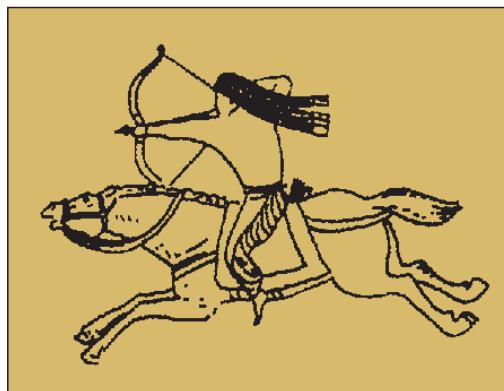
“Қимақлар шоҳи” армияси IX асрда уруғлар лашкари сифатида шаклланиб, “ажойиб чавандозлардан” ташкил топган. Манбаларда қимақларнинг жанговорлиги ҳамда қимақ ҳоқонининг қудрати таъкидланган. Манбаларда куйидагича ёзилган: “Қимақлар шоҳи – буюк шоҳлардан бири ва ўзининг турори билан шарафга эгадир”.

Қимақлар армиясини баҳоланг: қимақлар ҳарбий қудрати ҳақида манбалар нима дейди, унинг кучли томони нимада?

Қимақларнинг совутли армияси билан бир қаторда асосий кучни куролланган пиёдалар ташкил этган жуда кўп шаҳар-қалъалари бўлган. Шу тарзда Олакўл ҳавзасини бир бутун шаҳар-қалъалар тизими ҳимоя қилган.

Қимақ сарбози.

Қимақ камончи-сарбози.

Манбалар қимақлар мамлакати вилоятларининг “ўн бир бошқарувчилари” тўғрисида айтади. Улушлар ҳукмдорлари ҳокимиятни авлоддан-авлодга ўтқазишган. Бироқ уларнинг ҳокимиятини ҳоқон тасдиқлаган. Улушларнинг насабий соҳиблари тизими қимақлар жамиятида феодал муносабатлар шаклланишининг бошланиши тўғрисида сўзловчи ажралишга интилишни пайдо бўлишига олиб келди.

Қимақлар давлатидаги улушлар ҳукмдорларининг қандай ҳокимиятга эгалигини аниқланг, феодал муносабатлар шаклланишининг бошланиши тўғрисида нималар сўзлади?

Хўжалик ва маданият.

Араб олими Ал-Идрисий кўпчилиги Иртиш ва Олакўл бассейнида жойлашган 16 қимақ шаҳрини атаб ўтади. Қимақларнинг далалари, шаҳар ва манзиллари, Иртишдаги Имекия ҳоқони қароргоҳи тўғрисида бошқа араб сайёҳлари ҳам айтган. Қимақларнинг асосий машғулоти кўчманчи чорвачилик бўлган.

Қимақлар қадимий туркий алифбодан фойдаланишган ва қамишли патларда ёзишган. X асрда яшаган араб сайёҳи: “Уларда ёзиш учун фойдаланиладиган қамиш ўсади”, деб ёзади. Қимақларда ёзувнинг бўлганини Иртиш бўйи ва Тарбағатой тоғларида IX–X асрларга тегишли кўпгина қадимий туркий ёзма манбаларнинг топилгани айтади.

IX–XI асрлар бошида қимақларда диний қарашлардан Тангри ва авлодлар эътиқоди бўлган.

Қимақлар шаҳри, уларнинг дини ва ёзуви ҳақида манбалар нима дейди?

Араб манбаларидағи қайси маълумотни сиз жуда мұхим ва қизиқарлы деб ҳисоблайсиз, нима учун?

Ташқи сиёsat. Ташқи сиёsatда қимақ ҳоқонлари жуда мақсадга интилувчан бўлишган. IX аср ўрталарида улар шарқда Олтой қабилаларини, гарбда Урал қабилаларини бирлаштиришди.

XII асрда яшаган араб Ал-Идрисий қимақ ҳукмдорининг аҳамияти ҳақида: “Турк шоҳлари ҳоқоннинг ҳокимиятидан чўчишади, унинг қасосидан қўрқишади, қудратидан эҳтиёт бўлишади, босқинидан ҳимояланишади”, деб ёзади.

Тарихдан қимақларнинг Енисей қирғизлари мамлакатига босқини маълум. Ўғузлар билан муносабати бирмунча тинч эди. Ўз навбатида, қўшни давлатлар қимақлар ерига ҳужум қилишарди. Масалан, Қорахонийлар бир неча бор қимақлар ерига ҳарбий юришлар қилиб, Иртишгача етиб боришган.

Х аср бошида Қимақ ҳоқонлиги сарҳадлари барқарорлашди. Ҳарбий босқинлар қўшнилар билан тотув алоқага алмашди. Бу ҳақда, жумладан, Поволжедан, Ўрта Осиёдан қимақларга ўтган кўпгина савдо йўллари гувоҳлик беради. Буюк Ипак йўлидан Иртишдаги қимақ ҳоқони қароргоҳига әлтувчи карвон йўлларининг тармоқлари ажралиб чиқди.

Дарслик ва харитадан фойдаланиб, қимақ давлати ва қўшнилари орасидаги алоқани ва унинг характеристини кўрсатувчи схема тузинг.

Давлатнинг парчаланиши. Қимақ мамлакати қудратли давлат бўлган. Бироқ X асрнинг иккинчи ярмидаёқ унинг парчаланиши асоратлари кўрина бошлиди. Марказий ҳокимиятнинг заифлашуви ва Қимақ давлатининг парчаланиши сабаблари: биринчидан, улушлар ҳукмдорларининг мустақилликка интилиши, иккинчидан, қипчоқ йўл бошчиларининг мустақиллик учун кураши эди.

XI аср бошида Қимақ ҳоқонлиги барбод бўлди, унинг ҳудуди қипчоқларга ўтди. Шундай қилиб, қимақлар тарихи тугади ва қипчоқлар тарихи бошлиниди.

Қимақ ҳоқонлигининг барбод бўлиши сабабларини санаб беринг.

Саволлар ва топшириқлар

1. Қимақларнинг давлат тузилиши билан Туркийлар ҳоқонлиги давлат тузилишини таққосланг ва уларнинг ўхшашлиги ҳамда фарқини аниқланг.
2. Дарсликдан фойдаланиб, ҳоқоннинг ҳақиқий ҳокимиятини далилланг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Қимақларнинг яшаш жойи бошланиши ғарбий _____ даштлари эди, бу жойдан улар VII аср ўрталарида _____ тоғлари ҳудудига ва _____ га кўчишган.
- 1.2. Қимақлар қабилаларининг ажралиши Фарбий туркий ҳоқонликнинг қулаши натижасида _____ йили рўй берди.
- 1.3. Қимақ ҳоқонлигининг қулаши _____ йўлбошчиларининг мустақилликка интилиши натижасида рўй берди.
- 1.4. Араб тарихчиси Ал-Идрисий кўпчилиги _____ дарёси бассейнида ва _____ да жойлашган қимақларнинг 16 шаҳрини эслатади.
- 1.5. Ўрта аср манбалари ва археология қазилмалари қимақларнинг _____ алифбосидан фойдаланишганидан ва _____ патларини қўлланишганидан гувоҳлик беради.
- 1.6. IX–XI аср бошларида қимақларнинг диний эътиқодларида асосий ўринни _____ ва _____ қарашлар эгаллаган.

2. Ёпик тест вазифалари

- 2.1. Қимақлар ҳоқонлигининг шаклланиш жараёни аср ўрталарида тугалланди
- А) XI а.
 - Б) X а.
 - С) IX а.
 - Д) VIII а.
 - Е) XII а.
- 2.2. Қимақлар давлати таркибиға етти қабила гурухлари кирган, улардан энг иириклари
- А) қипчоқлар
 - Б) тургешлар
 - С) қарлуқлар
 - Д) Сомонийлар
 - Е) ўғузлар
- 2.3. Қимақ давлатининг шаклланиши жараёни IX аср ўрталарида ҳоқонлик қулагандан кейин тугалланди
- А) Уйғур ҳоқонлиги
 - Б) Қорахонийлар давлати
 - С) Хазарлар давлати
 - Д) Мұғулистон
 - Е) Турк ҳоқонлиги

Бириңчи боб бүйича тақрорий-умумлаштирувчи дарс

“ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДАГИ ЭРТА АСР ДАВЛАТЛАРИ”

1. Босиб олинган халқларнинг нима учун туркійлашганини тушунтириңг.
2. “Әтник онг” ва “сиёсий вазият” тушунчаларини фойдаланиб, туркларнинг нима учун Жұжанларга қарши күтарилишганини, ўз давлатини тузганини тушунтириңг.
3. Турклар кимларга “эр” унвонини беришган? Қозоқлар “У асл әр йигит” дегендарыда нимани назарда тутишади?
4. Үрганилған мавзуулар мазмунига суяңған ҳолда әрта аср турк қабилалари ёзма манбалари рўйхатини тузинг.
5. Дарслик матни асосида Қозоғистон ҳудудидаги әрта әртада давлатларининг ташқи сиёсатини таҳлил қилинг.
6. Турк ҳоқонлиги тарихида синфий кураш бўлмагани сабабини асосланг. Турк ҳоқонлигининг маъмурий ва ижтимоий тузилиши хусусиятларини кўрсатинг.
7. Дарслик матнидан фойдаланиб, туркларнинг араблар билан кураши боришини кўриб чиқинг.

Қимақлар ва қарлуқлар давлат ва жамоат тузилишини таққослаш: ҳар икки – ўғузлар ва қимақлар ҳукмдорлари Ўйгур ҳоқонлиги барбод бўлгач, ҳоқон унвонини қабуллашган; иккаласи улушларга бўлинган; улуш ҳокимиятлари ҳар иккисида насабий бўлди.

8. Қимақлар ва ўғузлар давлатлари емирилишининг хусусиятларини таққосланг.

Тартибга келтириш учун тест топшириқлари

Тартибга келтиринг

1.	Давлатлар	Саналар
A) Турк ҳоқонлиги Б) Фарбий турк ҳоқонлиги В) Түргешлар ҳоқонлиги Г) Қарлуқ ҳоқонлиги	1. 704–756 йй. 2. 552–603 йй. 3. 756–940 йй. 4. 603–704 йй.	

2.	Сиёсат	Ҳукмдорлар
A) Турк ҳоқонлигининг асосини қўйди Б) Турк ҳоқонлиги қудратга эришди В) Түргаш ҳоқонлигини қурди Г) Шарқий турк ҳоқонлигини тиклади Д) туркларнинг ғарбий юришларини бошқарди	1. Ушлик ҳоқон 2. Билга ҳоқон 3. Иштеми 4. Бумин ҳоқон 5. Муқан ҳоқон	

3.	Ходисалар	Сабаблари
A) Қарлуқ ҳоқонлиги-нинг емирилиши Б) Турк ҳоқонлигининг емирилиши С) Түргеш ҳоқонлиги-нинг емирилиши Д) Фарбий турк ҳоқонлигининг емирилиши Е) Турк ҳоқонлигининг ташкил топиши	1. Ташқи хавфни қайтариш учун қабилалар иттилоғининг ташкил топиши 2. Катта миқдорда темир қазилиши 3. Юқори ҳарбий санъат 4. ўзаро низолар ва сулолалар ўртасида ички кураш, Хитой билан фаол дипломатия 5. Нушебу ва дулу қабилари орасидаги кураш ва Жетисув Хитойнинг кириши 6. Араб ва Хитой истилоси, қарлуқлар қабиласи тазиёки 7. Араб босқини ва ўзаро низолар, Қошғариядан турк ҳукмдорларининг бостириб кириши	

4.	Тарихий воқеа	Саналар
A) "турк" атамасининг илк қўлланилиши	1. 840 й.	
B) Атлах жангиги	2. 748 й.	
C) Ўғузлар Хазар ҳоқонлигини тор-мор этишди	3. 542 й.	
D) Ўғуз жабғуси Волга Булғорларини мағлуб қилди	4. 751 й.	
E) Хитой қўшинлари Суяб шаҳрини эгаллашди ва вайрон қилишди	5. 965 й.	
G) Қарлуқлар енисей қирғизлари билан иттифоқда Ўйғур ҳоқонлигини мағлубиятга учратдилар	6. 985 й.	

Тўғри давомийликни тузиш учун тест топшириқлари

I. Бошқарувнинг давомийлигини қўйинг

1. Сулук ҳоқон
2. Муқон ҳоқон
3. Бумин ҳоқон
4. Ушлиқ ҳоқон

II. Давлатларни давомийликда қўйинг

1. Турк ҳоқонлиги
2. Қарлуқ ҳоқонлиги
3. Тургаш ҳоқонлиги
4. Фарбий турк қ ҳоқонлиги
5. Ўғузлар давлати

III. Ҳодисаларни давомийликда қўйинг

1. Арабларнинг Қозогистонга бостириб қириши
2. Турк ҳоқонлигининг ташкил топиши
3. Қарлуқ ҳоқонлигининг ташкил топиши
4. Фарбий турк ҳоқонлигининг ташкил топиши
5. Атлах жангиги

Бу бўлимда биз қадимий турк даврининг моддий ва маънавий маданиятини ўрганамиз. VI-IX асрлар туркларнинг моддий ва маънавий ривожида кўпгина ютуқлар билан ифодаланган: ўз ёзуви пайдо бўлди (руник), оммавий тарзда темир чиқарилди, шаҳарлар бунёд бўлди, буддизм, манихейлик, христианлик, ислом каби динлар тарқалди.

Туркларнинг ўрта асрлик маданияти кўчманчилар ва деҳқонларни бирлаштириди, яхлит турк маданиятини ташкил қилди.

Иш дафтарингизга “моддий” ва “маънавий” тушунчаларига нималар киришини ёзинг.

7-§.

VI–IX асрлар ТУРКЛАР ХЎЖАЛИГИ

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- қадимий турк даври моддий маданияти ва унинг ўзгачаликлиари асосий хусусиятларини аниқлайсиз;
- туркларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаёти ривожида металлургиянинг ролини асослайсиз;
- VI-IX асрларда турклар ҳаётида овчиликнинг ролини белгилайсиз;
- янги ёдгорликлар турларини, уларнинг қачон пайдо бўлиши ва нима сабабдан йўқолишини биласиз.

Металлургия. Туркларнинг жаҳон тарихи саҳнасига чиққан дастлабки хўжалик фанлияти бу темир қазиш эди. Бу ҳақида Хитой манбалари хабар беради. Темирнинг ишлаб чиқарилиши ва уни ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ишлатилиши туркларга мустакиллик берди.

Олтойда археологлар томонидан туркларнинг VI-IX асрларга тегишли темир эритиш ускуналари топилган. Турклар олган темир юқори сифатли, тобланувчан ва мустаҳкам бўлган

Түрк сарбозларининг қурол-аслаҳаси ва анжомлари.

кон яратди. Совет узун этакли чакмон шаклида билан қотирилган тешикчалари бор, түғри бурчакли темир пластиналардан тузилган. Отларга ҳам совутлар ёпилган.

Түрклар metallurgияси ҳақида қайси воқеалардан ва қаердан биринчи марта билиб олдик?

Металлургиянинг түрклар учун роли: яхши қуролланган армия ташкил этилди; ҳунармандчилик ва савдонинг ривожи учун ёрдам берди.

Түркларда металлургия ва ҳарбий ишларнинг ривожи орасидаги ўзаро алоқани кўрсатинг.

Чорвачилик. Түркларнинг асосий машғулоти кўчманчи ёки яrim кўчманчи мол чорваси бўлган. Бу иш уларга озиқ-овқат, кийим-кечак ва яшаш манзили учун материал берган. Моллар улов сифатида қўлланилган, шунингдек, биринчи галда керакли нарсаларга айирбошлаш воситаси бўлган.

Кўчманчилар асосан қўй, йилқи, туялар боқишган. Йирик қорамол хўжаликда арзимас ўрин олган. Мол оиласи мулк ҳисобланган, аммо яйловлар кўчманчилар жамиятининг барча эркин аъзоларига тегишли бўлди. Түрк манбаларидан бирида: “Доимий турғун ер йўқ, бироқ ҳар бир (авлод) ўз ер майдонига эга”, деб қайд этилган.

Түркларда молларга ва яйловларга хусусий мулк кимларга тегишли бўлди?

Табиат билан яқин боғланган кўчманчилар учун ўтовда яшаш – экзотика эмас, зарурат. Улар учун кўчириладиган йиғма ўтов энг қулай яшаш жойидир.

900 тагача одам сиғадиган ҳоқоннинг ўтови византиялик император элчиси Менандрнинг тасаввурини ҳайратга солди. У олтин тожли, яна бошқа “ипак ёпинчиқлар билан безатилган”, шунингдек, ҳоқоннинг олтин тахтини суяб турган олтин суви юритилган устунлари ва товуслари бор ўтов ҳақида ёзади. Мана шу бойликлар бизгача етиб келмади. Ёғоч ва мўйналар чириди, олтин ва кумушлар қайта қўйилди. Туркларнинг бой ва такрорланмас маданияти тўғрисидаги маълумотларни катта ишончга эга бўлган ёзма манбалар асрлар оша бизга етказди.

□

Византия элчисининг сўzlари нимаси билан қадрли?
Қозоғистоннинг чўл зонасида туркларнинг асосий машғулоти кўчманчи
чорвачилик бўлгани сабабини тушунтиринг.

Овчилик. Мол боқишидан кейинги муҳим ролни овчилик әгаллади. Овчилик маҳсус тайёргарликни тақозо этар, бу ҳарбий маневр ва курашларга ўзига хос тайёргарлик эди. Ўрта асрлик муаллифлар кўчманчилар овқиладиган, турли ҳайвонлар яшаган кенгликлар ҳақида айтишади. “Бу мамлакатнинг даштларида паррандалар тўла. Ўтлоқли яйловларда кийиклар сигирлардек семирган, югуришга ҳам қодир әмас, парранда овига чиққан овчи ҳеч қачон от жиловини югуртириш учун қўйиб юбормаган”.

Отларда овга чиқишиган, йирик паррандани найза ёки санҷқилар билан уриб туширишган. Маҳсус ўргатилган йиртқич қушлар, итлар билан ҳуркитиб ов қилиш ҳам ўрин олган. Овчи қушлардан лочин, бургут, қирғийлар қўлланилган. Бу қушлар барча европалик элчиларни эгасининг кўлига ўzlари қайтиши билан ҳайратга солган. Бироқ туркларда овчилик чорвачиликка рақобат қилмаган.

Турклар ҳаётида овчиликнинг роли: истеъмол учун парранда ва даррандани ўлжа қилиш; ҳарбий машқ (отда чопиш, излаш, қидирув, ўқотиш, кураш); бирга ов қилишда овуллар, кўчманчи жамоа авлодлари ўртасида алоқа тикланган.

Деҳқончилик. Қозоғистоннинг жануби ва Жетисув қадимдан ўтрок-деҳқончилик маданият ўрни бўлиб келган. Деҳқончилик билан, асосан, Шу, Талас, Сирдарё водийларида, Олатов ёнбагирларида шуғулланишган. Бу жойда деҳқончилик суформали бўлган. Қанал ва ариқлардан ташқари сув омборлари ҳам қурилган. Қадимий каналлар Иле дарёси ёnlарида топилган, шунингдек, дарё сувини кўтариш учун қурилган тўғон ҳам сақланган.

Тарик ва бугдой экилган, боғдорчилик, узумчилик, полизчилик, сабзавотчилик ривожланган. 630 йили Шу дарёси водийсига келган Хитой

элчиси ўз қайдларида “шаҳарларда аҳолининг ярими ерни қайта ишлайди, бошқаси савдо билан шуғулланади”, деб ёзган. Қарлуқ қабилаларини характерлаган Ал-Идрисий “Одамлар кўчманчи... Бироқ улар ерга ишлов беришади, экишади ва ҳосилни йигиб олишади”, деб ёзади.

Талас ва Шу водийларида дәхқончиликнинг ривожланиши жараёни бу жойга сугдийликларнинг кириб келиши ва туркий тилли кўчманчиларнинг ўтроқлашуви билан тезлашди.

Дарслик асосида Қозогистонда дәхқончиликнинг қандай турлари бўлганини аниқланг.

Балбал.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши. Қозогистондаги эрта ўрта асрларда ҳунармандчиликнинг ривожланиши, асосан, бизга археологик топилмалар орқали маълум. Бу сопол, металдан, суюк ва тошдан ясалган буюмлар.

VI–IX асрларда карvon йўллари чеккасида турклар “сардобалар” – қудуқлар устига гумбазли қурилмалар тикилашди. Бу даврга “дин” услубидаги турк ёдгорликлари – одамлар кўмилган жойларда ўтов кўринишидаги тош қурилмалар ҳам киради.

Қозогистон худудига туркларнинг келиши ёдгорликларнинг янги турини – одамларни ифодаловчи ўймали тош (балбал)ларни олиб келди. Ҳайкаллар учун бўйи 3 метрли узун тошлар олинниб, уларга рельефли тасвирлар туширилди. Тош балбаллар одатда, эр кишиларни тасвирланган, аммо аёл фигуralари ҳам учрайди, кўпгина ҳайкаллар кубок ва коса кўринишидаги идишлардан иборат.

Балбаллар ўрнатилишининг эҳтимол сабабларини тахмин қилинг.

Туркий тош ўймакорлиги – балбаллар.

Ҳайкаллар одатда қабристон ва ёдгорлик тепаликларда ўрнатилган. Қабр ёнида тош шаклини ўрнатиш қадимий турк одати – ўлим билан инсон тириклар орасидан ўчириб ташланмаслигидан гувоҳлик беради. Арвоҳлар кўзга қўринмасдан турклар орасида юришиб, Тангри таоло олдида уларнинг химоячилари бўлишган.

Ислом тарқалиши билан инсоннинг тасвири йўқола бошлади. Фақат, ислом кейинроқ тарқалган туманларда, масалан, Дашиби Қипчоқда, балбалларни то XII-XIII асрларгача тайёрлашган.

Ислом келиши билан тош ҳайкалларнинг йўқолиши сабабини тушунтирган.

?

Саволлар ва топшириқлар

Турклар орасида тарқалган овчилик турларини ёзинг. Ўзингизни қувлаб юриб ов қилиш иштирокчиси деб тассавур қилинг. Бу ҳодисани тасвирланг.

* 1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Темирни қазиб олиш туркларга уларнинг ҳарбий ютуқларини тушунтирувчи _____ сарбозларини ташкил этишга имкон берди.
- 1.2. Туркларда хусусий-оилавий мулкка _____ кирган.
- 1.3. Илгаридан ўтроқ-дехқончилик маданиятининг тарқалиши жойи Қозогистоннинг _____ ва _____ бўлган.
- 1.4. Жанубий Қозогистонда эрта ўрта аср ҳунармандчилиги ривожи тўғрисида бизга, асосан, _____ археология топилмаларидан маълум.
- 1.5. Инсонни тасвирлаш анъанаси _____ тарқалиши билан барҳам топади.

! 2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Армиянинг яхши қуролланиши ва совутли сарбозларнинг ташкил этилиши туркларда _____ нинг ривожига имкон берди
А) металлургиянинг
Б) молчиликнинг
С) дехқончиликнинг
Д) савдонинг
Е) балиқчиликнинг
- 2.2. Туркларни жаҳон саҳнасига чиқарган дастлабки фаолият
А) савдо
Б) молчилик
С) дехқончилик
Д) темирни қазиб олиш
Е) балиқчилик

2.3. Дастребки хўжалик фаолияти темирни қазиб олиш бўлиши муносабати билан жаҳон тарихи саҳнасига чиқишиди

- А) уйсунлар
- Б) мўғуллар
- С) хуннлар
- Д) турклар
- Е) сарматлар

2.4. Талас ва Шу водийларида дехқончиликнинг ривожланиши жараёни уларнинг келиши билан тезлашган

- А) мўғулларнинг
- Б) сўғдларнинг
- С) хуннларнинг
- Д) қипчоқларнинг
- Е) сарматларнинг

1.5. Дасти Қипчоқ ҳудудида турклар балбалларни ушбу асртагача тайёрлашган.

- А) IX–X aa.
- Б) XII–XIII aa.
- С) X–XI aa.
- Д) VIII–IX aa.
- Е) VII–VIII aa.

8-§.

ШАҲАР МАДАНИЯТИНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛANIШИ

Мазкур мавзуни ўқиб, сиз:

- шаҳар ва кўчманчи даشت ўзаро алоқасини биласиз;
- цитадель, шаҳристон, работ каби янги тушунчаларни изоҳлайсиз;
- Қозоғистон жанубида ва Жетисувда шаҳар пайдо бўлиши сабаблари ва ривожланиш хусусиятларини белгилайсиз;
- савдо турлари ва унинг хусусиятларини тасвирланг.

Шаҳар маданияти. Турклар кўчманчи ҳаёт қулай бўлган жойлардан бундан мустасно, шаҳар ва қишлоқнинг асосий аҳолисини ташкил этишиди.

Эрта ўрта асрларда шаҳар маданияти зоналари шаклланди, бу – Жанубий Қозоғистон ва Жетисув. Жанубий Қозоғистонда ўрта аср шаҳар маданияти кангюй шаҳарсозлиги асосида ташкил этилди. Бу ҳудудда шаҳар шаклланишида муҳим ролни сўғдийлар ўйнади. Натижада VI–IX асрларда

Жанубий Қозғистонда түрк-сүғд деб номланган шаҳар маданий мажмуаси шаклланади.

Жанубий Қозғистонда шаҳарлар шаклланиши хусусиятларини күрсатинг.
Бу ҳудудда шаҳарлар шаклланишига қайси маданият таъсир қилди?

Шаҳарнинг асосий аҳолиси түрклар эди, бунга шаҳарларнинг түрк-ча номлари гувоҳлик беради. Энг йирик Тараз шаҳри “шарафли ва хайрли түрк-чориқлар шаҳри” сифатида эслатилади.

Жетисувда шаҳарлар маҳаллий асосда пайдо бўлди, уларнинг аҳолиси эса ўтроқлашган түрк қабилалари эди. Жетисувда шаҳар маданиятининг ривожланишида Буюк Ипак йўли билан боғлиқ бўлган халқаро савдо катта аҳамият касб этди.

Жетисув шаҳарлари пайдо бўлиши йўлларини сўзланг.
Жетисув ва Жанубий Қозғистон шаҳарлари пайдо бўлиш йўллари нимаси билан фарқланди?.

Шаҳарнинг кўпайиш жараёни бир неча босқичдан турди. Қишлоғдаги ва кўклими яйловдаги чорвадорлар аҳолининг бир қисмини буғдой етиштириш билан шуғулланиш учун қолдиришди. Шу жойга хунармандлар, савдорлар жойлаша бошлади, секин-аста ҳимоя деворлари қурилиб, қалъалар пайдо бўлди. Улар, асосан, мол ўтадиган йўлларда жойлашди.

Дарё қирғоқлари, савдо йўллари каби стратегик жиҳатдан қулай жойдаги ҳукмдорларнинг қароргоҳлари ҳам кейинчалик шаҳарларга айланди. Маъмурий ҳокимиёт маркази ҳунармандчилик ва савдо марказига айланарди.

Шаҳарлар қурилишидан түрк ҳоқонлари манфаатдор эдилар. Шаҳар чорвадорлар ва деҳқонлар ўртасидаги ички алоқани ҳамда жамият яхлитлигини сақловчи бўғин бўлди.

Дафтарда “Шаҳар пайдо бўлиши сабаблари” жадвалини тузинг.
Нима учун ҳоқонлик ҳукмдорлари шаҳар қурилишидан манфаатдор эдилар?

Ўрта аср шаҳри уч қисмдан ташкил топган: цитадель, шаҳристон, работ. Шаҳарнинг марказий қисми цитадель – ички қўрғон, бу жойда шаҳар ҳукмдори қароргоҳи жайлашган. Цитаделлар қудратли ҳимоя тизимиға, тантана залига, катта омборларга эга бўлишган. Уни шаҳристон

— шаҳар зодагонлари эгаллаган туман ўраб турган. Шахристонга шаҳар аҳолисининг асосий қисми яшаган, устахоналар, қўргонлар жойлашган работ (хунармандчилик-савдо ўринлари) га тақалган эди. Работ ҳам девор билан ўралган.

Шаҳарнинг бундай тузилишини қандай тушунтириш мумкин, деб ўйлайсиз?

Фақат Шу водийсида VI–VIII асрларда камида 18 шаҳар ва бошқа кўп сонли майда кентлар бўлган. “Худуд-ал-алам”га мувофиқ, қарлуқлар мамлакатида 25 шаҳар ва кентлар бўлган, уларнинг аксарияти Буюк Ипак йўлида жойлашган.

Археологлар томонидан шаҳарларнинг ўрганилиши турк халқлари тарихини ўрганишдаги янгича ёндошувдир. Руник ёзувларда шаҳарлар тўғрисида маълумотлар бор. Шундай, қадимий туркий руник ёдгорликларда туркча “балиқ” – шаҳар, “балиқдақлар” – шаҳарликлар, “барк” – бино атамалари қўлланилган.

Эрта ўрта асрдаги Қозоғистон шаҳарларининг хусусиятларини ажратамиз. *Биринчидан*, Қозоғистон шаҳарлари кўчманчилар дунёси билан боғланган ва унинг таъсирида ривожланаётган эди. *Иккинчидан*, шаҳар аҳолисининг бир қисми ёзги яйловлардаги чорвачилик билан шуғулланган. *Учинчидан*, шаҳарлар, авваломбор, маъмурий-савдо марказлари сифатида пайдо бўлган.

Меъморчилик ва санъат. Қадимги турклар, тургешлар, қарлуқлар давридаги шаҳарда ва даштда меъморий ансамбллар қурилди, амалий ва тасвирий санъат, ҳайкалтарошлиқ ривож топди. Кедер ва Жомук ота саройлари бунга мисолдир (VI–IX асрлар).

Нақшлар, девор ўймакорлиги, ишлов берилган ёғочлар сарой ва эҳромларни безашда кенг қўлланилган. Панеллар безагида ўсимликлар ва зооморф гуллар билан бирга қуш ва одамларнинг лой ҳайкалларидан фойдаланилди.

Суяб ва Нават шаҳарларида будда эҳромлари қазиб олинди. Эҳромларнинг деворлари фрескали ўймалар билан безатилган, пештоқ ва шоҳсупаларда Будда ҳайкаллари топилган.

Жамбил вилоятида қарлук даврига оид меъморий ёдгорлик – *Oxirtoш* иншооти мавжуд. У 180×205 метр майдонни эгаллаган. У тўғри тўртбурчак тош блоклардан иборат ва оригинал қурилиш техникаси намунаси ҳисобланади.

Жанубий Қозоғистондаги Қоратов этакларида ёзувлар ва ўсимлиқ гуллари билан безатилган *Бобо ота* мақбараси жойлашган. У VI–VII асрларга оид.

Эрта ўрта асрнинг қайси ёдгорликлари меъморий санъатнинг юқори даражасидан гувоҳлик беради?

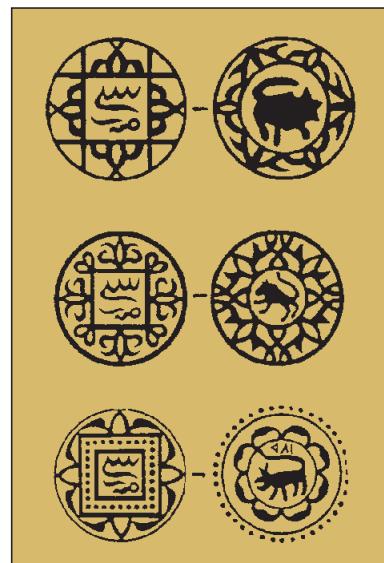
Савдонинг ривожланиши. Эрта аср даврида савдо-сотиқ айирбошлиш ҳамда пул муносабатларида бўлган. Кўчманчилар билан айирбошлиш савдоси Исфижоб, Ўтрор, Тараз каби бу даврнинг йирик шаҳарларида йигиладиган ярмаркаларда ўтган. Хўжалик фаолиятидаги маҳсулотларни айирбошлиш кўчманчи ва ўтрок дунёлар алоқасини янада мустаҳкамлади.

Пул муносабатларининг бўлганини Ўтрор, Суяб, Таразда зарблangan танга то-пилмалари кўрсатди. Тангалар нафақат давлат ҳукмдорлари томонидан, балки суолова шаҳарларнинг обрўли раҳбарлари томонидан зарблangan. Маҳаллий қадимий турк тангалари ички савдонинг ривожланганини кўрсатади.

VIII аср бошидан Суябда тургеш ҳоқонларининг тангалари чиқарилди. Суяб нафақат маъмурий марказ, балки бутун Шувоҳасининг йирик савдо шаҳри ҳам бўлган. Бу шаҳар ҳақида манбалар “бу жойда турли мамлакатлардан келган савдогарлар аралаш яшайди, шаҳарнинг ярим аҳолисини эса савдогарлар ташкил этади”, деб маълумот беради. Суяб тангаларининг сифати шу қадар юқори эдики, бу тангалар муомалада X аср сўнгтигача бўлган.

Тараз бу даврда муҳим савдо маркази бўлди, бу ҳақда манбаларда “савдогарлар шаҳри” сифатида ёзилган. Халқаро савдонинг кенг ривожланганини бу жойдан топилган VII–VIII асрларга оид Ўрта Осиё, Хитой, Византия ҳукмдорларининг тангалари тасдиқлайди.

Шундай қилиб, эрта ўрта асрларда Қозогистон ҳудудида савдо уч йўналишда ривожланган: 1) Мамлакатлараро, жумладан транзит савдо-сотиқ. 2) Шаҳарлараро ва бугдой, мева-чева ва бошқа маҳсулотларни хунармандчилик маҳсулотлари эвазига етказган дехқончилик округлари орасидаги савдо. 3) Хунармандчилик ва дехқончилик маҳсулотлари молга (югурдак отлардан тортиб сўқим гўштигача) ва чорвачилик маҳсулотларига айирбошланган шаҳарлараро ва Дашт орасидаги савдо.

Исфижоб
қазилмаларидан топилган мис тангалар
(реконструкция).

Савдо турлари ва унинг аҳамиятини ёзинг.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳлик беришлари

Жетисув шаҳарларининг дастлабки тасвирини 630 йили бу ерлардан ўтган будда зиёратчиси қолдирган. У шундай ёзган: “Мовий кўлдан шимолий-ғарбга 500 ли юриб, Суй-е (Суяб) дарёси яқинидаги шаҳарга келдик. Бу шаҳар майдони 6–7 ли. Бу жойда турли эллардан келган савдогарлар аралашиб яшашади. Суй-едан тўғри ғарбга қараб бир неча ўнлаб шаҳарлар ва уларнинг хар бирида ўзларининг бошликлари бор. Бири иккincinnисига тобе бўлмаса-да, уларнинг барчаси тудзюй(ҳоқон)га бўйсинадилар. Ерга ишлов берадиганлар ҳам, бундан фойда топадиганлар ҳам – теппа-тенг”.

Суяб шаҳри ва унинг жойлашиши ҳақида будда зиёратчиси қандай маълумотлар беради?

Саволлар ва топшириқлар

- Қозогистондаги шаҳарларнинг ривожланиш босқичларини белгилаб, ёзинг.
- Эрта ўрта асрда Қозогистон ҳудудидаги ички ва халқаро савдо ривожлашини нимада кўринди?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- Халқ ҳукмдори қароргоҳи жойлашган ўрта аср шаҳрининг марказий қисми _____ деб номланган.
- Ўрта асрлардаги шаҳарнинг зодагонлар яшайдиган қисми _____ деб номланган.
- Асосий аҳолиси яшаган ўрта аср шаҳрининг ҳунармандчилик-савдо қисми _____ деб номланган.
- VIII аср бошидан тургешлар ҳоқони тангалар зарблаган шаҳар _____.
- Эрта ўрта асрлар – VI–IX аср биринчи ярмида шаҳар маданияти зоналари шаклланади, бу – _____ Қозогистон ва _____.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- Жанубий Қозогистондаги ўрта аср шаҳар маданияти қабилаларнинг ўтрок-декончиллик маданияти асосида ташкил топган
 - ўғузларнинг
 - кангюйларнинг
 - найманларнинг
 - қимақларнинг
 - мўгулларнинг
- Жанубий Қозогистон ҳудудида эрта ўрта асрларда шаҳар маданияти шаклланишида муҳим роль ўйнаган
 - салжуқийлар

- В) араблар
- С) сўғдийлар
- Д) мўғуллар
- Е) хоразмийлар

2.3. Сўғдийларнинг келиши VII-VIII асрларга, даврига тўғри келади

- А) араб босқинчилиги
- Б) мўғуллар истилоси
- С) турклар юриши
- Д) хуннларнинг кўчиши
- Е) хоч юришлари

2.4. Маҳаллий иқтисодий асосда турк аҳолиси билан ўрта аср шаҳар маданияти шаклланди

- А) Урал бўйида
- Б) Жанубий Қозоғистонда
- С) Жетисувда
- Д) Фарбий Қозоғистонда
- Е) Мовароуннаҳрда

2.5. Суяб нафақат маъмурий марказ, балки бутун воҳанинг йирик савдо шаҳри бўлган

- А) Иле воҳасининг
- Б) Талас воҳасининг
- С) Шу воҳасининг
- Д) Иртиш воҳасининг
- Е) Сирдарё воҳасининг

9-§.

ҚАДИМИЙ ТУРКИЙ ДАВРИНИНГ ЁЗУВИ

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз аниқлайсиз:

- маънавий маданият нималиги ва унинг моддийсидан фарқини;
- туркларда ёзувнинг пайдо бўлиши, руник ёзув хусусиятларини;
- рунлар, ксилография, эпитафия каби тушунчалар маъносини;
- турклар учун уларга эпиграфия ёзувларда мурожаат қилган қарамларнинг фикри нима учун муҳим бўлганини;
- туркларда китоб босиш жараёни қандай кечганини.

Руник ёзув. Замонавий қозоқлар аждодлари ёзувларининг энг эрта на- муналари Ўрхун-Енисей ёки қадимий туркий руник ёзув деб аталади.

VI–VII асрларда Марказий Осиё, Қуйи Повольже, Шимолий Қавказдаги барча туркий тилли қабилалар ўз ёзувларини қўлланишган.

Маъмурий ва дипломатик фаолият натижасида ёзув зарурати пайдо бўлди. Диний йўналишлар ҳам маълум роль ўйнади.

Турк элчилари ёрлиқлар билан таъминланишди. 568 йили Византия императори саройига ташриф буюрган турк элчиси Маннах ҳоқондан “скифларнинг ёзувидаги” битилган нома олиб борган. Бунинг қандай “ёзув” эканини Турк ҳоқонлигининг қадимиий ёдгорлиги – Бугут ёзуви мисолида баҳолаш мумкин.

Турк ёзувлари ёдгорликларининг пайдо бўлиш вақти қайси даврга тўғри келади?

Қандай манбаларда ва нима сабабдан турк ёзуви тўғрисида эсланади?

582 йили қўргонлар орасида биринчи турк ҳоқонларининг фаолияти тўғрисида ёзувлар битилган стела қад ростлайди. Бугутлик деб ном олган худди шу стеладан қадимиий турк ёзуви манбаларининг ҳисоби бошланган.

Қадимиий турк руник алифбоси турк доирасида 1-минг йиллик ўртасида пайдо бўлди. Бир-бири билан боғланмаган белгилардан ташкил топган. Ўрхундан Дунайгача тарқалган бу қандай руник ёзуви эди?

Биринчи бўлиб қадимиий турк ёзувларини XVIII асрда европалик олимлар очиша бошлади. Сирли ёзувни рунлар сифатида хато қабул қилишди, чунки улар скандинавия руник ёзувларига ўхшаш эди. (*Рунани лотинча runa* – “сирли, маҳфий” сўзи билан боғлашади). Европаликларнинг қадимиий турк рунасига қизқиши шу билан изоҳланади.

Кейинчалик унинг европалик руналар эмаслиги аниқланса-да, қадимиий турк матнларига нисбатан “руник ёзув” деган номи қолди.

1893 йили дания олими В. Томсен биринчи сўз – “Тангри”ни ўқий олди. Унинг “Шифрланган ўрхун ёзувлари” китобида нафақат тўла алифбо, шунингдек, ўша

Орхон-Енисей	Товушлар	Орхон-Енисей	Товушлар
↓ 1 X	а з (е)	❖❖❖❖	м м'
↑ 1 X	ы 1 (е)	❖ C	н
Y >	о у	❖ N N N N	н'
N M M	ә ү	❖ 3	ñ (ний)
U U S	б	❖ 1 0 0	и к'
❖❖❖❖	б'	❖ 1 1	п п'
❖❖❖❖	г	❖ 4 4 4	р
❖❖❖❖	д	❖ 7 7 7	р'
X+⊗	д'	❖ 1 1 1	с
❖❖❖❖	з з'	❖ 8 8 8 8	с'
❖❖❖❖	й	❖ h h h h	т
❖❖❖❖	й'	❖ 1 1 1	т'
❖❖❖❖	к	❖ Y Y Y Y	ч ч'
❖❖❖❖	к о к у к	❖ Y O D H	ш
❖❖❖❖	к ү к	M	ш'
❖❖❖❖	к	❖ 0 0 0 0	лт, п'т'
❖❖❖❖	к ө к ү к	❖ 3 3 3 3	нт, н'т'
❖❖❖❖	л	❖ □	нч, н'ч'
Y	л'	❖ 1 1 . 5 1	рт

Қадимиий турк алифбоси.

вақтда маълум бўлган ҳамма қадимий турк ёзувлари ҳам эълон қилинади. Ёзувнинг ўқилиши Марказий Осиёда ўрта асрлар бошларида тараққий топган цивилизация бўлганини кўрсатди. Томсен каффиётигача туркларнинг ёзуви бўлмаган деган фикр мавжуд эди.

Турк ёзувларини ўрганишни ким бошлади ва очди?

Енисей водийсида 150дан ортиқ руник ёзувлар топилган. Уларнинг аксариятини зодагонларни кўмишда тикланган стелалар ташкил этади. Уларнинг барчаси қадимий турк адабий тилида ёзилган. Олтой, Шарқий Туркистонда тошларга ўйилган ёзувлар топилган.

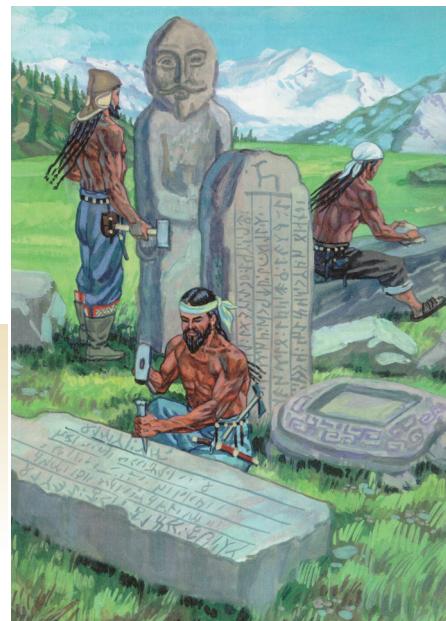
Ёзув туширилган қадимий турк стеласи.

Нима учун турк ёзуви бу қадар кенг тарқалган? (харита билан ишлаш, турклар таъсири тарқалган ҳудудларни таҳлил қилинг).

Руник ёзувда битилган турк матнларини тош стелалар, тангалар, бронза қўзгулар, сопол, тери, гишт, олтин ва кумуш идишлар ва қоғозга туширишган. Топилган материаллар руник ёзувнинг қадимий турк жамиятининг турли қатламларида кенг тарқалганидан гувоҳлик беради.

Минглаган қадимий туркий қўл ёзмалар ва уларнинг парчалари Россия фанлар академияси, Германия коллекциясида сақланмоқда. Лондон, Швеция, Париж, Фин, Пекин коллекциялари ҳам бор.

Ёзув ёдгорликлари. Асрлар оша туркларнинг қабр қўргонларида ёзув туширилган стелалар тикланган. Бу жойда кўз юмган йўлбошлиарнинг характеристикиси тарихий воқеалар хроникаси

Ёзма ёдгорликни ишлаш жараёни.

Қадимий турк ёзуви бор стела фрагменти.

билин бирга тўлдирилган. Эпитафиялар (қабр ёзувлари) ва бошқа ёзувлар ташвиқот воситаси бўлди. Улар турк халқларининг ҳаётий қадриятлари ва ахлоқий идеалларини ифодалаб, шакллантирган.

Турк руник ёзувининг энг йирик намунаси Ўрхун ва Енисей дарёлари ҳавзасидаги ёдгорликлар ҳисобланади. Бу топилмалар жойига қараб уни “ўрхун-енисей” ёзуви деб атай бошлишди. Улардан машҳурлари Билга ҳоқон ва унинг укаси лашкарбоши Қултегин, шунингдек, ҳоқонларнинг маслаҳатчиси Тўникуйк шарафига тикланган стелалардир.

Ҳужжатларда “абадий тошларда” битилган ёзувларда, турк халқи нималардан огоҳ бўлишни, нималарга риоя қилиш кераклигини билсин, деб ўйилгани таъкидланади. Ўтган ва ҳозирги авлодлар шанига билдирилган шараф ва таъна, тингловчиларга қаратса доимий чақириқлар ҳикояни ҳиссиётли қиласиди. Ҳоқоннинг “абадий тошдаги” “сўзи ва гапи”ни битган шоҳ сулласининг тарихчиси Йўллиғ тегин эди. Йўллиғ тегин – турк тилли адабиёт тарихида номи аталган биринчи муаллифdir.

Туркларда ёзув қандай роль йўнаган, у қаерда ва нима учун фойдаланилган?

Барча ёзувлар турк жамиятининг катта қатламларига мурожаат тарзида битилган. Мурожаат муаллифлари халқни ҳоқон атрофида бирлашиш ва жам бўлишга чақиради.

Биз учун бу ёзувлардаги тарихий материал ва воқеалар бориши таърифи қимматлидир. Шундай жанрнинг мавжудлиги туркларда сўз қудратининг реал бўлганига ишонтиради.

Қадимий турк ёзувларида қандай ғоялар қайд этилган ва турли даврлар учун улар нима учун муҳимдир?

Билга ҳоқон ва Қултегин шарафига битилган ёзувлар сиёсий наср ва нотиқлик санъатининг ёрқин намуналари саналади.

Нимага асосланиб, биз Билга ҳоқон ва Қултегин шарафига битилган ёзувларнинг нафақат муҳим тарихий ҳужжатлар, балки буюк адабий асарлар, деб таъкидлай оламиз?

Ёзувлардаги күпгина бадиий намуналар, қанотли сўзлар, аниқ таққослар замонавий қозоқ тилида ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу ёзув ҳужжатларида таълим ва тарбия гоялари жамланган (“Уят ўлимдан кучли”, “Шарафга эга халқ, кучлидир”, “Дикқат билан тингла, чуқур ўйла” ва б.).

Китоб босиши. Қсилография усулида китоб нашр қилиш ҳам туркларнинг ютуғи ҳисобланади. Қадимий турк қсилография китоблари тўғрисида кўп маҳсус тадқиқотлар бор. Қсилографиядан олдин босмалар хизмат қилди. Қсилография усулидаги илк туркча босмалар VII асрнинг бошларига тааллуқли. Қсилография асосан, қофозда амалга оширилган.

Олим С.Е.Малов ўзининг “Қадимий турк ёзувлари” асарида: “Шарқий Туркистонда қофоз ишлаб чиқариш, худди Хитойдаги даврда бошланган бўлиши эҳтимол”, деб таъкидлайди. И. Бичурин Оқсув районидан қофоз тайёрлангани ҳақида хабар беради. Қоғознинг бошқа нави VIII асргача ишлатилган “наша қофоз” бўлди.

Туркларнинг ёзувлари ва китоб босиши ҳақида манбалар нима дейди?

Туркларнинг руник ёзуви германлар ва скандинавияликларнинг рунларига нимаси билан яқин?

Сизнингча германия ва турк рунларининг ўхшашлиги нимада?

Рунологиянинг фан сифатида икки асрлик ҳаёти мобайнида биронта Скандинавия ва Германия руник ёдгорликларининг ўқилмагани қизиқарлидир, чунки бу ёзув йўқолган ва тушунарсиздир. Ўша даврнинг қадимий турк матнлари эса ҳозирги кундагидек тирик жаранглайди.

Туркларда қсилографиянинг тарқалиши китобларнинг катта заруратга айланганидан, турклар орасида ўқимишлilarнинг салмоқли бўлганидан, бўйсиндирилган халқлар орасида турк маданиятининг тарқалганидан гувоҳлик беради... давомлатинг.
Муҳокама натижаларини дафтарга ёзинг.

РУН ЁЗУВИ						
герм.	турк.	герм.	турк.	герм.	турк.	турк.
F	Ғ	N	Ң	↑	ۋ	ۋ
P	پ	+	+	ۋ	ۋ	ۋ
Þ	Þ	I	-	M	م	م
R	Ր	ȝ	ڙ	Ր	Ր	Ր
T	Ҭ	ȝ	ڙ	Ҭ	Ҭ	Ҭ
X	Ҳ	ȝ	ڙ	Ҳ	Ҳ	Ҳ
ꝝ	ꝝ	ȝ	ڙ	ꝝ	ꝝ	ꝝ

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Биринчи бўлиб қадимий турк ёзувларини _____ очиша бошлади.
- 1.2. Туркларнинг ютуғи китобларни _____ усулида нашр қилиниши ҳисобланади.
- 1.3. Турк руник ёзувининг энг йирик намунаси бўлиб _____ ва _____ дарёлари ҳавзаларидағи ёдгорликлар ҳисобланади.
- 1.4. Турк тилида биринчи бор ксилография усулида босилган китоблар _____ асрга тўғри келади.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Турк ҳоқонлиги әлчилари Византияга ёзувларида битилган хатларни етказишган
 - A) “скиф ёзувларида”
 - B) “сўғд ёзувларида”
 - C) “иероглифларда”
 - D) санскритда
 - E) “уйғур ёзувларида”
- 2.2. Қултегин ва Тўник ўқ шарафига битилган ёзувлар – қадимий турк ёзувларининг энг кўхна ёдгорлиги
 - A) романтик эпос
 - B) лирик поэма
 - C) диний трактат
 - D) қаҳрамонлик эпоси
 - E) сиёсий наср
- 2.3. 582 йили қўргонлар орасида турк ҳоқонлари фаолияти тўғрисида ёзуви бор стела тикланган, бу номни олган
 - A) Қошғар
 - B) Бугут
 - C) Қарғали
 - D) Сак
 - E) уйғур
- 2.4. Руник ёзувнинг машҳур бўлган ёдгорликлари стелалари
 - A) Билга ҳоқон ва Қултегин
 - B) Муқан ва Сулук
 - C) Ушлик ва Сақал
 - D) Қасим ва Жанибек
 - E) Бумин ва Иштеми

Мазкур “Қадимий турк даври динлари” мавзууни тадқиқот этиб, сиз:

- Қадимий турк даври динлари асосий хусусиятларини аниқлайсиз;
- Турк давлатлари ҳудудидаги диний эътиқодларнинг кўп бўлгани сабабларини асослайсиз;
- Конфесия, ўзга фикр, гуманизм, монотеизм, тангричилик, манихейлик, зороастризм каби тушунчаларни изоҳлайсиз.

Динлар ранг-баранглиги сабаблари. Турклар товарлар билан диний ғоялар тарқалган карвон йўллари билан яқин алоқада эди.

Марказий Осиё ҳудудида турк даврида дунё динлари бирга умр кечирган ва ўзаро таъсирда бўлган. Бу мазкур минтақанинг тарих билмаган ўзига хос диний марказга айланишига ёрдам кўрсатди.

VI–X асрларда барча турк давлатлари турли динлар тарқалиши учун майдонга айланди. Бунга қўйидагилар гувоҳ бўлиши мумкин: 1) ёзув ва ҳужжатлар ёдгорликлари (турк, юнон, сўғд ва бошқалар); 2) диний атрибутикали моддий маданият буюмлари (стелалар, танглар, керамикалар); 3) меъморлик иншоотлари(эҳромлар, некраполлар); 4) диний характердаги фольклор материаллар.

Қозоғистон ҳудудида динлар тарқалиши тўғрисида гувоҳлик берувчи манбаларни таҳлил қилинг.

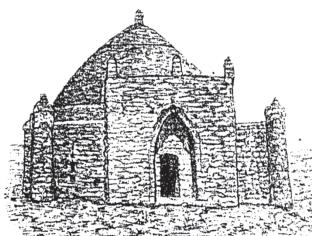
Тангричилик. Турк даври тадқиқотчилари туркларнинг янги динни қабуллаб, ҳамма вақт ўз динининг катта қисмини сақлаганларини таъкидлашади. Туркларнинг ўз дини тангричилик эди. Жаҳон тарихида у биринчи яккахудолик унсурли динлардан бириди.

Динлар тадқиқотчиси Жан Пол Рунинг фикрича, қадимий турклар аждодларида сифиниш обьекти “инсон-худо”, “инсон-қуёш” – Тангри бўлган. Хитой тадқиқотчилари Тангри эътиқодининг э.а. III асрда пайдо бўлганини айтишиади.

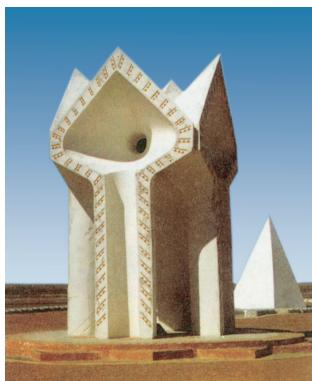
Тангри турклар тасаввури бўйича бу – дунёни яратган ва ўзи яратган нарсаларнинг тақдирини белгилайдиган Осмон (ёки Коинот). У – дунё яратувчиси. Туркларда ўша даврдаги бошқа халқлардан фарқли ўлароқ, Худо ягона бўлган.

Күркит ота.

И.А. Кастанье бўйича
Кўркит ота мақбараси.

Қизилурда вилояти-
нинг Қармақши ту-
манидаги Кўркит ота
мемориали.

Олий худо Тангрининг қадимий турк эътиқодида аёллар худоси – Умай эди. У оила қўргони, болалар, сўнгра эса санъатнинг ҳам ҳомийси бўлган.

Айни пайтда Умай Тангри ва Ер-Сув билан бирга турклар олий худоларининг триадасига кирган. Бу Тўникўк шарафига тикланган ёдгорликда кўринади. Унда муваффақиятли юришлардан бири ҳақида “Осмон, Умай она, муқаддас Ер-Сув, шулар, ўйлаш керак, ғалабани армуғон этди!”, деб ёзилган.

Тангричилик бир қатор эътиқодларни сақлашни тақозо қилди. Асосийларидан бири аждодлар (арвоҳлар)га сифиниш бўлди. Қозоқларда бу эътиқод ҳануз аҳамиятини сақлаган, чунки ўзида чуқур фалсафий ва маънавий-ахлоқий маъно жамлаган. Шу эътиқод асосида кейинги авлодлар тарбияланган. Аждодларни эъзозлаш баробарида ўз ҳалқи тарихига ҳурмат тарбияланган. Туркларда ҳануз эъзозланадиган Кўркит ота Тангри билан алоқанинг воситачиси, деб ҳисобланган. Турклар Кўркит отанинг турли хасталикларни даволашига, балолардан ҳалос қилишига, болаларни ҳар хил дардлардан ҳимоялашига ва бошқаларга ишонишган. Бу эътиқодлар ҳануз мавжуд ва ҳар бир туркка яқин.

Кўркит бўйича инсон учун энг хатарлиси – инсонийликни йўқотишидир. “Меҳмон келмаган уйнинг қуляб кетгани яхши, отлар емаган аччиқ ўтларнинг ўスマгани яхши; ота номига шараф келтирмаган қўпол фарзанднинг бу дунёга келмагани афзал”.

Немис олими Г.Дерфер фикрича, тангричилик – инсониятнинг монотеистик динларининг дастлабкисидир. Тангричиликнинг маросимли анъналари бошқа жаҳон динларини бойитиб ва тўлдириб, уларга ҳам таъсир кўрсатди. Тангри эътиқоди билан ҳаммадан кейин қипчоқлар ажралишди.

КОНФЕССИЯ – диний эътиқод. Монотеизм нима,
қандай динларни монотеистикка киритамиз?

Тангричиликнинг қандай қарашлари ва анъаналари қозоқларда яшайди?

Буддизм. Марказий Осиёнинг бир қатор мамлакатларида буддизмнинг асосий тарқатувчилар сўғдлар бўлди. Будда таълимоти бу ҳудудда тарқалган халқларнинг моддий ва маънавий маданиятини бойитди.

Будда зиёратчиларининг хабарларига кўра, VII–VIII аср бошларида Жетисув ва Ўрта Осиёда юзта монастирлар фаолият кўрсатган, миндан ортиқ монахлар бўлган. Бу ҳудудда буддизм тарқалгани тўғрисида VII–VIII асрга оид топилган қўллётмалар гувоҳлик беради. Бу диннинг асосий муқаддас ақидалари турклар томонидан таржима қилинган эди. Турк тилидаги будда матнларида маҳаллий турк фалсафасининг таъсири сезилади.

Динлар ранг-баранглигининг ноёблиги нимадан иборат?

Манихейлик ва зороастризм. Турк доирасида ўрин олган яна бир дин III аср сўнггида Форсияда асос солинган манихейлик бўлган.

Манихейлик таълимот шоҳликтан бошлаб, ҳар қандай ҳокимиятни ёмонлик деб эълон қилган. Манихейлик уларнинг одатларида катта эътибор берилган тасвирий санъат ва мусиқанинг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Манихей жамоалари ва черковлар Таразда VI–IX асрларда мавжуд эди. Манихейлик ҳамма жойда сўнган бўлса-да, бу таълимот бир қатор халқларнинг диний ва маданий ҳаётига маълум таъсирини ўтказди.

Ўрта асрдаги Қозогистон шаҳарлари аҳолиси орасида зороастризм дини вакиллари бўлди. Бу ҳақида Тараздаги зороастризм қабристонлари гувоҳлик беради. Зороастризм э.а. VII–VI асрларда қадимий Эрон ҳудудида пайдо бўлди. Зороастризм ёдгорликларини Сирдарё шаҳарлари ва Жетисувда кўриш мумкин. Бу динга боғлиқ топилмалар, оссуарияли қабристонлар – балчиқли қутилар, хум идишли гўрлар ва эхромли иншоотлар қолдиқларида намоён бўлади.

Турк даврида нима учун Қозогистонда кўп конфессиялар тарқалди?

Христианлик. V аср ўрталарида христиан черковидан несториан таълимоти деб аталган қисми ажралиб кетди. Бу йўналиш 431 йили Эфесдаги Вселенск черковида судланган патриарх Несториан номи билан аталган.

Несторианлар черковларнинг ва диний маросимларнинг бойликларини рад этишди, чунки Исо камтарликка чакирган; косани муқаддас деб билиб, хочни рад этган ва ҳ.к. Византиядан сургун қилинишгач, несторианлар Арабистон, Сурдия ва Эронда ўрнашиши ва шу жойдан бутун Марказий Осиёга бу таълимотнинг тарқалиши рўй берди.

Тараз, Меркеда христиан эхромлари ва черковларининг қурилиши VII–VIII асрларга тааллуқлидир. Жетисувдаги христианлар тўғрисида Рубрук эслатади: “Бу ер илгари Органум (Жетисувнинг қадимий номи) деб аталган, унинг аҳолиси ўз тили ва ўз ёзувига эга бўлган. Бу ёзувлар ва бу тил билан ўша мамлакат несторианлари аввало хизмат адо этишиб, китоб ёзишди”. Несториан христианлиги кўчманчилар ҳаёт тарзига мос эди, масалан, несторианча *аскетизм*.

VI–VIII асрларда турк давлатлари динларни тарқатиш марказига айланганига гувоҳлик берувчи ёдгорлик ва буюмлар рўйхатини тузинг.

Турклар жамиятида диний бағрикенглик динларнинг ҳар қандай мусобақалашувига йўл қўймаган. Буддизим, манихейлик, несторианлик турк доирасига кирди, бироқ биронтаси турк маданиятида етакчи роль ўйнамади ва тангричиликни сиқиб чиқармади.

Турли динларнинг тарқалишига ёрдам берган шароитларнинг тўғрилигини далилланг: Қозоғистоннинг “Ўртада” жойлашуви, турли мінтақалар ва та-маддунлар билан алоқа: Буюк Ипак йўли; туркларнинг юқори толерантлиги, туркларнинг ўз маданияти мағзини сақлаган ҳолда ўзга билим ва қарашларни қабуллашга тайёрлиги.

Саволлар ва топшириқлар

Гуманизм, турк маданияти тушунчаларидан фойдаланиб, Қозоғистон ҳудудида турли динлар тарқалишига ёрдам берган шартларни тушунти-нинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

1. Э.а. III асрдан бошлаб, қадимий туркларда сажда қилиш объекти _____ бўлган.
2. Қадимий турк эътиқодида аёл худо _____ ҳам бўлган.
3. Тангричилик бир қатор эътиқодларни тақозо қилган ва асосийларидан бири бўлган.
4. Турклар хасталиклардан даволаниш, дардлардан болаларни ҳимоя қилишга ёрдам берадиган _____ деб ишонишган.
5. Марказий Осиёнинг бир қатор мамлакатларида буддизмнинг асосий тарқатувчилар _____ бўлишган.
6. _____ диний таълимотида тасвирий санъат ва мусиқага катта эътибор берилган.

2. Ёпик тест вазифалари

- 2.1. Турклар янги динни қабуллашиб, ҳар доим ўз эътиқодларининг катта қисмини сақлашган
- A) исломни
 - B) буддизмни
 - C) тангричилликни
 - D) манихейликни
 - E) христианликни
- 2.2. Ўйнинг қўргони, болалар, шунингдек, кейинроқ санъатнинг ҳомийси деб турклар тан олишган
- A) Умай
 - B) Абсару
 - C) Кали
 - D) қиз Мария
 - E) Афродита
- 2.3. Аждодларни эъзозлаш, ўз халқи тарихига ҳурмат мисолида тарбиялаш туркларда шу орқали амалга оширилган
- A) ислом ақидалари
 - B) аждодлар эътиқоди
 - C) ҳоқонлар талаби
 - D) манихейлик ақидалари
 - E) христианлик ақидалари
- 2.4. Тангри эътиқоди пайдо бўлишини хитой тарихчилари шу асрга киргизди
- A) V a.
 - B) э.а. III a.
 - C) IV a.
 - D) III a.
 - E) э.а.I a.
- 2.5. Жетисув ва Ўрта Осиёда юзга яқин будда монастирлари ва мингта монахлар бўлган аср
- A) XII–XIII aa.
 - B) X–XI aa.
 - C) IX–X aa.
 - D) XI–XII aa.
 - E) VII–VIII aa.

“ҚАДИМИЙ ТУРК ДАВРИ МАДАНИЯТИ ТАРИХИ (VI–IX аа.)”
иккинчи бўлими бўйича тақрорлаш-умумлаштириш дарси

Саволлар ва вазифалар

1. Ўрта аср турк маданияти маданиятининг жаҳон тамаддунидаги хусусиятлари ва аҳамиятини аниқланг. VI–IX асрлардаги ҳоқонликларнинг Дала ва шаҳар, кўчманчилар ва деҳқонлар билан ўзаро алоқасини далилланг.
2. Самарали кўчманчи хўжаликни юритиш учун: а) алоҳида табиий-климат шароитлари; б) ўтроқ-деҳқончилик туманлари билан барқарор хўжалик алоқаларининг мавжуд бўлиши; в) ташкил этилган, хавфсиз худуд кераклигини далилланг.
3. Металлургиянинг ривожланиши турклар эришган ҳарбий ютуқларга таъсир кўрсатган сабаблардан бири бўлганини тушунтиринг.
4. Қадимий турк қурол-аслаҳаларини таърифланг. Европалик рицарлар анжомлари, аслаҳалари, қуроллари билан таққосланг (уларнинг пайдо бўлиш вақти, афзалликлари ва камчиликлари, жангда қулайлиги ва х.к.).
5. Ўрта аср шаҳрида савдонинг уч асосий йўналиши тўқнашган: мамлакатлар орасида; шаҳарлар ва деҳқончилик округлари орасида; шаҳарлар ва кўчманчи Дала орасида бу йўналишларни тасвирланг.
6. Нима учун ҳаммадан сўнг тангричилик билан қипчоқлар ажралишди?
7. Турк даврида Марказий Осиё ҳудудида жаҳон динлари бирга яшашган ва ўзаро таъсир кўрсатишган. Параграф мазмуни асосида бу шароитни далилланг ва бу кўриниш сабабини тушунтиринг.
8. Қадимий турк даври одамларига эркин тарздаги динлараро диалог учун нима имкон берган?
9. Туркларнинг уй хўжалиги ва майший аҳволини қандай тасаввур қиласиз? Кўчманчи майший аҳвол ўтроқ ҳолатдан нимаси билан фарқланади?

Дафтарда жадвални тўлдиринг.

Дин	Пайдо бўлиши жойи ва вақти, асосчиси	Асосий ақидалари	Қаерда ва қайси қабилаларда тарқалган?

Үйин.

Миссионер ёки аллома ролида ўзингиз “эътиқод қўйган” у ёки бу диннинг ҳақиқийлигига тингловчиларни ишонтиришга ҳаракат этинг.

Мавзулардан бирига эссе ёки реферат тайёрланг:

1. “Рунлар – қадимий турк ёзуви ва унинг тадқиқотчилари”;
2. Тангричилик – туркларнинг қадимий дини, унинг қозоқларга таъсири.

Тартибга келтиринг.

Тушунчалар	Қиймати
A) работ Б) балбал В) цитадель Г) динлар Д) шахристон Е) сардобалар	<ol style="list-style-type: none">1. Одамлар дағн этилган жойлардаги ўтов кўринишида тошдан ясалган қурилмалар2. Дағн этилган жойда тикланган ёдгорлик тошлари3. Шаҳарнинг тифиз қурилмалари бор қисми4. Ўрта аср шаҳарларида ҳунармандчилик-савдо расталари5. Шаҳарнинг марказий қисми6. Қудуқлар устидаги гумбазли иншоотлар

11-§.

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ (942–1212 йй.)

Қорахонийлар давлати тарихини үрганиш мобайнида сиз күриб чиқасиз:

- Қозғистон сиёсий тарихида Қорахонийларнинг роли;
- давлат дини сифатида исломнинг қабулланиш сабаблари;
- Қорахонийлар давлатининг уруш, ҳудуд ва чегара тұғрисидаги масалалари;
- иқта, иқтадор, вакф, мулк, вассал, ҳокимиятнинг дуал тизими каби янги түшунчалар.

Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ва ҳудудлари. Қорахонийлар давлати тұғрисида маълумоттар араб ва форс муаллифларининг асарларида көлтирилған. Манбаларнинг айтишича, қарлуқлар орасыдан турк қабилалари устидан ҳукмдорлик қылган “хоқонлар хоқони” чиққан. Қорахонийларнинг келиб чиқиши қарлуқлар билан боғликлигидан, ҳудди ана шулардан давлатнинг бошқарувчи сулолалар пайдо бўлганидан манбалар гувоҳлик беради.

Шундай қилиб, Қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши Қошғарияда яшаган қарлуқлар билан боғлиқ. 940 йили Қошғариялик қарлуқлар қабилалари Боласогунни ишғол қилдилар ва Сотуқ Буғро хон бошчилигига янги сулолага асос солдилар. Шундай қилиб, фанда Қорахонийлар давлати деб ном олган янги турк мамлакатининг интихоси бошланган эди. Баъзи бир тахминларга кўра, Қорахонийлар атамаси сулоласининг афсонавий ажоди – Қорахондан олинган.

999 йилда Қорахонийлар Фазнавийлар билан иттифоқда Ўрта Осиёдаги Сомонийлар давлатини томор этиб, ўз ҳукмдорлигини Амударёгача кенгайтирилдилар. Бу дарё Қорахонийлар ва Фазнавийлар орасидаги чегара бўлди.

Шундай қилиб, X аср охирига келиб ҳоқонлик ҳудуди шаклланди. Шимолда Қорахонийлар ва Қипчоқ хонлиги орасидаги чегара Балхаш ва Олакўл кўллари чизигидан ўтган эди. Қорахонийлар салтанати гарбда Мовароуннаҳр (Амударё ва Сирдарё оралиғи) ни, шарқда Жетисув ва Қошғар ҳудудларини эгаллагади.

Ҳокимиятни қарлуқлар иттифоқи – чигил ва яғмо қабилаларининг бошчилари эгаллаб олганлари қандай аҳамиятга эга эди, деб ўйлайсиз?

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Х аср охирида

№3 ХАРИТА

Ижтимоий-сиёсий тузилиши. Қорахонийлар давлатида ҳокимият икки қабилавий гуруҳ зодагонлари – чигил ва яғмолар орасида бўлиб олинган эди. Бу ҳоқонликнинг икки: ўз ҳоқонлари раҳбарлигидаги шарқий ва ғарбий қисмларга ажратилганида намоён бўлди. Қароргоҳи Болосоғунда жойлашган давлат шарқий қисмининг ҳоқони олий деб тан олинди. Ғарбий, кичик ҳоқоннинг қароргоҳи турли йилларда Бухоро ва Самарқандда жойлашди. Шундай қилиб, Қорахонийлар давлатида ҳокимиятнинг *дуал тизими* деб номланувчи, яъни иккига бўлинган ҳокимият шаклланди.

Қорахонийлар давлатида жорий этилган муҳим янгилик иқта тизими бўлди. Ҳоқонлар ўзларига яқинларни туман ёки шаҳар аҳолисидан солиқ олиш ҳуқуқини берувчи ер майдонлари билан мукофотладилар. Бундай жойлар иқта номини, иқта соҳиблари эса иқтадорлар номини олди.

Қорахонийларда иқтадан бошқа ер майдонлари: диндорларнинг мулклари – вақф ерлари, унинг даромадидан муллалар масжид, мадраса, касалхоналарни ушлашди; хусусий мулк – мулк, яъни фақат давлат солиги ундирилган ерлар бўлди.

Қорахонийлар давлати
давридаги турк
кийими.

Иқта ва иқта тизими феодал муносабатларнинг ривожланишига ёрдам бериб, Жетисув ва Қозогистон жануби ҳаётида муҳим роль ўйнади. Иқта тизими бойиб бориш жараённида олий ҳоқонларга қарамликдан халос бўлган янги зодагонларни келтириб чиқарди. Улушларнинг айрим соҳиблари ўзларининг тангларини зарблашди ва қўшни давлатлар билан дипломатик муносабатларни олиб боришли. Бунинг барчаси низо ва ўзаро курашларга олиб келди.

XI асрнинг 30-йиллари охирида давлат икки қисмга: Мовароуннахри қўшган гарбий ва Жетисув ва Қашғарни олган шарқий қисмларга бўлинди. Икки ҳоқонлик орасидаги чегара Сирдарё дарёсидан ўтди.

Нима учун иқта ва иқта тизими феодал муносабатлар шаклланишига ёрдам берди?

Исломнинг қабулланиши. Қорахонийлар даврининг энг йирик воқеаси исломнинг қабулланиши бўлди. “Х асрда араб географлари туркларни исломга ёт ва мусулмонлар билан қарама-қаршиликда бўлган халқ сифатида қайд этишади”, деб ёзган эди шарқшунос В.В. Бартольд. Бироқ худди X асрда қатъий ўзгаришлар содир бўлди.

Исломлаштиришнинг бошланишини оммавий исломлаштириш бошланмасдан олдин янги динни қабул қилган Сотуқ Бўғроҳон ҳоқон номи билан боғлашади. Тахтни ундан қабул қилган ўғли Мусо 960 йили исломни давлат дини деб эълон қилди.

Қорахонийлик туркларнинг исломийлаштирилиши ислом динининг турк доирасига аста-секин кириб келиши билан боғлиқ узоқ жараённинг натижаси эди.

Мусо ҳоқоннинг исломни давлат дини деб эълон қилишига қўйидагилар сабаб бўлди: ислом обрўси билан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилиш; мусулмон давлатлари билан алоқани кенгайтириш; мусулмонлар эгаллаган ҳудудларни қўшиб олишни таъминлаш.

Давлатнинг ҳаётига янги дин қандай таъсир қилиши мумкин эди?

Қорахонийлар давлатининг қулаши. Қорахонийлар икки тармоғи орасидаги низолар ва марказий ҳокимият заифлашувидан кўпгина кўчманчи қорахитой (қиданай)лар қабилалари фойдаланиши.

XII аср бошидан Жетисув қиданайларнинг доимий босқинларига дучор бўлди. 1141 йили Жетисувнинг асосий ҳудудидаги сиёсий ҳокимият

қорахитойлар қўлига ўтади ва улар қорахонийлик соҳибларни ўзларининг вассаллари га айлантиришди. Бироқ қорахитойлар фақат солиқ йиғиш билан чегараланишди. Улар давлат тузилишига ҳам, динга ҳам, ё уларнинг маданиятига ҳам тегишимади ва ҳоқонлар ҳокимиятининг насабийлиги ҳам сақланди. Шунга қарамай, қорахитой ҳукмронлиги билан Қорахонийлар сиёсатининг барбод бўлиши бошланди.

1210 йилда найманлар билан курашда шарқий қорахонийлар сулоласи учрашиди. 1212 йили Самарқандда Мұхаммад Хоразмшоҳ томонидан ғарбий қорахонийларнинг энг сўнгги вакили қулатилди.

Қачонлардир қудратли бўлган Қорахонийлар давлатинининг тарихи шу билан тугади.

Қорахонийлар даври бизнинг узок аждодларимиз ҳаётида сифат жиҳатдан янги босқич бўлди.

Бу давр қўйидагилар билан характерланади:

- турк қабилаларининг иқтисодий ва маданий ҳаёти жўшқин ривожланди;
- турк кўчманчиларининг ўтроқлашуви фаол кечди;
- шаҳар ва шаҳар маданияти ривожланди;
- иқта тизими шаклланди;
- ислом давлат дини деб эълон қилинди ва фанлар ривожланди;
- қадимий турк ёзувини сиқиб чиқара бошлаган араб графикаси қабул қилинди;
- фақат мўғуллар истилоси узиб қўйган умумий тил ва маданиятга эга этноснинг шаклланиш жараёни борди.

Аввалги давлатлар билан таққослаганды Қорахонийлар давлатининг сифат жиҳатдан янгилигини тушунтиринг. Қорахонийлар давлати қулашининг сабабларини аниқ баён этинг ва дафтарга ёзинг.

?

Саволлар ва топшириқлар

1. Ўрта аср Европа давлатлари ва Қорахонийлар давлатининг давлат тузилиши ҳамда вассалитети иерархик ақидаларини таққосланг.
2. Туркларнинг исломлаштириш жараёни қачон бошланганини эсланг, Ислом динининг Қорахонийларнинг давлат дини сифатида қабулланиш сабабларини тушунтиринг.

*

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Қорахонийлар давлати шаклланишида _____ яшаган _____ қабилалари асосий роль ўйнади.
- 1.2. 999 йили Қорахонийлар Фазнавийлар билан иттифоқда Ўрта Осиёдаги _____ давлатини тор-мор қилдилар ва ўз ҳокимиятини _____ дарёсигача кенгайтирилар..
- 1.3. 940 йил атрофида Қошғариядаги турк қабилалари _____ шаҳрини эгаллашди ва янги _____ давлатига асос солишиди.

1.4. Қорахонийлар давлати ва Қипчоқлар хонлиги билан чегара шимолда _____ ва _____ кўллари орқали ўтган.

1.5. Иқта ва иқта тизими _____ муносабатлар шаклланишига ёрдам берди.

! 2. Ёпиқ тест вазифалари

2.1. XI асрнинг 30-йилларида Қорахонийлар давлати икки қисмга бўлинди, икки ҳоқонлик ўртасидаги чегара дарёдан ўтди.

- A) Иле
- B) Амударё
- C) Иртиш
- D) Сирдарё
- E) Шу

2.2. Қорахонийларнинг ўзаро низолари, марказий ҳокимиятнинг заифлашушидан кўчманчи қабилалар фойдаланиши

- A) кереитлар
- B) қорахитойлар
- C) найманлар
- D) қипчоқлар
- E) қарлуқлар

2.3. Қорахонийлар давлатининг энг йирик воқеаси Ислом динини давлат дини сифатида қабулланиши бўлди

- A) 751 йили
- B) 1007 йили
- C) 950 йили
- D) 860 йили
- E) 960 йили

2.4. Қорахонийлар ҳокимияти шарқда Жетисув ва Қошғар худудларини эгаллади, ғарбда эса

- A) Мовароуннаҳр
- B) Мангішлөқ
- C) Урал бассейни
- D) Иртиш бассейни
- E) Месопатамия

2.5. Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Қозогистон

- 1) кўчманчиларнинг ўтроқлашуви фаоллашади
- 2) сўғд графикаси қабулланган эди
- 3) ислом давлат дини деб эълон қилинганди
- 4) араб графикаси қабулланганди
- 5) кўманчиларнинг ўтроқлашуви тугайди
- 6) христианлик давлат дини деб эълон қилинади
- 7) иқта тизими шаклланди
- 8) уйғур графикаси қабулланди

Қорахитойлар давлати тарихини ўрганиб, сиз:

- Қозоғистон ҳудудидаги ўрта асрлар давлатлари ривожланиши қонуниятларини тушунасиз;
- Қорахитойлардаги давлат бошқаруви хусусиятларини англайсиз;
- Қорахитой давлати қулаши сабабларини тушунтира оласиз;
- Кидани, гурхан каби янги тушунчалар билан танишасиз.

Давлатнинг ташкил топиши. IX асрда Уйғур ҳоқонлиги қулагандан сўнг, Марказий Осиёнинг шарқий қисмида ҳокимиятни киданлар эгаллашади. Улар ёзма манбаларда Хитойдан шимолда яшаган мўғул тилли қабилалар сифатида эслатилади. X асрда киданлар Тинч океанидан Олтойгача чўзилган, Ляо номи билан машхур ўзларининг йирик давлатларидан бирини қуришади.

1125 йили киданлар давлати Хитойнинг бирлашган кучлари ва уларнинг иттифоқчилари билан бирга тор-мор этилди. Киданларнинг бир қисми босқинчиларга бўйсинишди, Елюй Даши раҳбарлигидаги бошқа қисми ғарбга силжиб, шимолий-шарқий Жетисувга кириб борди. Бу ерда улар маҳаллий турк аҳолиси билан аралашиб, уларга қорахитойлар деган ном берилди.

Жетисувга кўчиб ўтишнинг дастлабки даврида киданлар маҳаллий ҳукмдорларга итоат қилишди. Бироқ 1128 йили болосоғунлик ҳоқон киданларни иттифоқчилар сифатида итоат қилмаган қабилаларга қарши чиқишига чақирди. Киданлар иттифоқчилик қилиш ўрнига ўзлари Болосоғун шаҳрини ишғол этдилар. Шу йили киданлар Жетисувда қароргоҳи Гуз-Ўрда бўлган ўзларининг Қорахитой давлатига асос солишидди. Сўнгра давлат асосчиси Елюй Даши 1141 йили Самарқанд яқинида бирлашган салжук-корахонийлар аскарини тор-мор қилди. Қорахитойлар Бухорони ва бутун марказий Мовароуннаҳрни эгаллашди. Хоразмшоҳ ҳам мағлубиятга учраб, корахитойларга ҳар йили ўлпон тўлашга мажбур бўлди.

Жетисув, Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон Қорахитой давлати таркибиға кирди. Лекин қорахитойлик гурхон Қорахонийларни йўқ қилиб ташламади. Уларни вассаллар этиш ва ўлпон олиш билан чегараланишди. Қорахитойлар ўлканинг бошқарув тизимиға ўзгариш киритишмади ва иқтисодга, жамоат ҳаёти ҳамда маданиятга таъсир кўрсатишмади.

Қорахитойлар давлати пайдо бўлишига олиб келган тарихий воқеалар сабабини тушунтиринг. XII асрдаги қорахитойлар эгаллаган манзилларни санаб беринг.

Давлат тузилиши. Киданлар бошлиғи “хонлар хони” маъносини берувчи гурхан мақомида юрди. Гурханнинг асосий қароргоҳи Шу дарёси қирғоғидаги Болосогун яқинида бўлди. Гурхан қатъий солиқлар ўрнатди, бунинг учун XII аср ўртасида аҳолини рўйхатга олиш ўтказилди. Ўз яқинларига улушлар бермади, чунки уларнинг кучайиши ва ўзаро низосидан хавфсиради. Қорахитойлар армиясида қатъий тартиб ўрнатилган эди.

Қорахитай жангчи.

Гурханнинг вакиллари ўз вассалларини назорат этибгина қўймай, солиқ йигиш билан ҳам шуғулланишди ва ҳар бир ҳовлидан бир динордан ундиришди.

Давлат асосчиси Елюй даши 1143 иили вафот этганидан сўнг ҳокимият унинг бевасига ўтди. Қорахитойларда ҳокимиятни меросга эркакларгина эмас, бошқараётган авлод аёллари ҳам олиш хуқуқига эга эдилар. Қорахитойлар тарихида Елюй Дашининг қизи бошқарган давр ҳам бўлган.

Харитадан қорахитойлар эгаллаган ҳудудни кўрсатинг.

Қорахитойлар давлатида жамоат тузилиши хусусиятларини гапириб беринг.

Гурхан ҳокимиятининг мустаҳкамланишига қандай чоралар ёрдам берди?

Давлатнинг қулаши. XII аср ўрталаридан қорахитойлар ўзларининг солиқ сиёсатини ўзгартирилдилар ва очиқчасига тўнашга ўтдилар. Қорахитойлар несториан христианлари эдилар ва биринчи гурханлар исломга хайриҳоҳлик билан қарадилар, бироқ XII аср охирида мусулмонларга қарши тазийик бошланди. Жетисувда қорахитойларга қарши мусулмончилик ҳаракати кенгайди.

Тинч ахолига қароқчилик хужумлари ва мусулмонларга ўтказилган тазиик Жетисувда улар ҳокимиятининг заифлашувига олиб келди. Шу билан бирга, қорахитойлар хоразмшоҳ Мұхаммад билан уруш бошлаб, мағлубиятта учрадилар. Хоразмшоҳ Самарқанд хони билан иттифоқда қорахитой қўшинларини Талас яқинида яксон этди.

1208 йили Чингизхон томонидан Мўгулистондан қувиб чиқарилган найманлар Кучлук раҳбарлигида Жетисувда жойлашишди. Уларнинг келиши билан Жетисувда шароит дарҳол ўзгарди.

Кучлук хон ва унинг иттифоқчилари қорахитойлар ҳукмдорини асирга олиши. 1212 йили Қорахитойлар давлати барҳам топди. Жетисувда ҳокимият найманлар ҳукмдори Кучлукхон қўлига ўтди.

Жетисув ўзаро низоли урушлари, кўтарилишлар ва мусулмонлар қўзғолонларининг саҳнасига айланди. Бу 1218 йилгача – Чингизхон пайдо бўлгунича давом этди.

□ Қорахитой давлати қулаши сабабларини тушунтиринг.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Марказий Осиёдаги қабилалар миграцияси ҳақида XII аср араб муаллифи ал-Марвазий хабар беради. У шундай ёзади: "...Кунлар (киданлар) Хитой еридан келди. Улар несториан христианлари эди ва ўзларининг яшаш жойидан кўчманчилар тазиики остида кўчиб кетишли. Шунда кунлар сари (қипчоқларнинг бир қисми)лар ерига қараб юриши, сарилар туркманлар ерига қараб кетишли. Туркманлар гуз (ўғузлар)ларнинг шарқий ерига кўчиб ўтишли. Гузлар Арман (Қора денгиз) денгизи соҳили яқинидаги бажнок (печенеглар)лар ерига кўчишли".

Ўрта аср муаллифининг бу хабарида VIII-XI асрларда Евроосиёни бир силкинлантирган йирик миграция оқимлари тарихи – "халқлар кўчишининг" бутун бир даври ўрин олган. Бу оқимда ғарбга киданлар ҳам кўчишган.

1. Қабилаларнинг ғарбга кўчишини қараб чиқинг.
2. XII асрда навбатдаги кўчишга қандай воқеа туртки берди?
3. Киданларнинг диний эътиқоди ҳақида муаллиф нима дейди?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. IX асрда Ўйғур ҳоқонлиги қулагандан сўнг Марказий Осиёда ҳокимиятни _____ қабилалари эгаллашади.
- 1.2. Ёзма манбаларда киданлар _____ шимолини эгаллаган мўғул тилли қабилалар сифатида қайд этилган.
- 1.3. X асрда _____ океанидан _____ гача жойни эгаллаган, тарихга _____ номи билан кирган Киданлар давлати ташкил этилади.

- 1.4. Қорахитой гурхани Қорахонийлар сулоласига барҳам бермади, балки Қорахонийларни _____ бўлишга мажбурлади.
- 1.5. XIII аср бошида қорахитойлар Жетисувга шарқдан кўчиб келган _____ ларга сиёсий таъсирини йўқотишади.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Хитой ва унинг иттифоқчиларининг бирлашган кучлари билан киданлар давлати тор-мор этилди.
- A) 1219 й.
B) 1141 й.
C) 940 й.
D) 1125 й.
E) 960 й.
- 2.2. Жетисувда киданларнинг ўрнашиши ва уларнинг турк аҳолиси билан аralашиши билан ушбу номни олишади
- A) сомонийлар
B) тургешлар
C) қарлуқлар
D) қорахитойлар
E) салжуқлар
- 2.3. Мўғулистандан Чингизхон томонидан қувиб чиқарилган Кучлук хон бошчилигидаги найманлар Жетисувга жойлашишиди
- A) 960 й.
B) 1141 й.
C) 1125 й.
D) 1219 й.
E) 1208 й.
- 2.4. Чингизхоннинг бостириб кириши арафасида Жетисув саҳнаси бўлди
- 1) христиан қўзголонларининг
2) исломнинг кенг тарқалган
3) савдонинг кескин ривожланган
4) қўзголонларнинг
5) ўзаро ички низоларнинг
6) динлар бирга тинч яшаган
7) тангричилик ривожланган
8) мусулмон қўзголонларининг
- 2.5. ҳокимиятни бошқарган авлоддан аёлларнинг наسابни қабуллаб олиш ҳуқуки бўлган
- A) қарлуқларда
B) сомонийларда
C) қипчоқларда
D) найманларда

Мазкур мавзуны үқиб, сиз:

- найманлар ва керейтларда давлатлар ташкил топишига қандай омиллар ёрдам берганини аниқлай оласиз;
- бу давлатлар ривожланиши ва парчаланиши жарёнини күздан кечирасиз;
- қабилаларнинг келиб чиқиши тұғрисида олимлар фикри билан танишасиз.

Найманлар ва керейтларнинг әрта тарихи. Мұғулларгача бўлган вақтда Фарбий Мўғулистанда найманлар ва керейтларнинг йирик қабилалари тарқалди.

Найманлар VIII аср ўрталарида Иртиш ва Ўрхун дарёлари орасида шаклланди. Ҳозирги олимлар найманлар келиб чиқишига кўра турк тиллидир ва у “саккиз байроқ соҳиби” маъносини беради.

■ Найманлар келиб чиқишининг бу вариантини таклиф этиб, олимлар нимага асосланишади?

Керейтларнинг келиб чиқишига оид улар таркибига турклар билан бирга мўғуллар ҳам кирганлар, деб тахмин қилинади. 840 йили Уйғур ҳоқонлиги қулагандан сўнг, Марказий Осиё кўчманчилари, жумладан, керейтлар ва найманлар қабила иттифоқларининг шаклланиш жараёни бошланади.

Х аср бошида найманлар ва керейтларнинг ҳукмдорлари марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ҳамда ўз қабилалари бирлаштириш мақсадида несториан шаклидаги христианликка мурожаат қиласидар.

Бирлашган найманлар ва керейтлар киданлар давлати – Ляонинг жиддий душманларига айландилар. Марказий Осиёда етакчилик учун курапаш ўзгарувчан муваффақиятлар билан кечди. Бироқ XI аср охирида керейтлар ва найманлар Ляо давлати таркибига киритилган эди. Найманлар ва керейтлар мустақилликни 1125 йилда, бу давлат парчаланғандан кейин олишди.

■ Найманлар ва керейтлар тарихига 840 йили Уйғур ҳоқонлигининг парчаланиши, 1125 йили кидан давлатининг барҳам топиши қандай таъсир кўрсатганини қараб чиқинг.

Найманлар давлати. Найманлар давлати Фарбий Мўғулистан ва Шарқий Қозогистон ерларини эгаллаган ва XII асрнинг иккинчи ярмида гуллаб-яшнашга етишди. Бу даврда найманларда шаҳар маданияти, дәхқончилик ри-

Найман сипоҳиси.

Кереит сипоҳиси.

Жалоир сипоҳиси.

вожланади, қўшни давлатлар билан савдо муносабатлари кенгаяди. Худди шу даврда барча саккиз найман қабилалари бир давлатга бирлашишади. Пойтахти Ўрхун соҳилидаги Балиқти шаҳри бўлди.

Найманларнинг қўшнилари: ғарбда – Иртиш бўйида яшаган қипчоқлар, шимолда – енисей қирғизлари, шарқда – кереитлар эди.

Кереитлар билан тинч муносабатлар қарама-қаршилик палладарига алмасиб турди. Ҳаётининг дастлабки пайтидан бошлаб найманлар Марказий Осиё қўчманчилари устидан олий ҳукмронлик тўғрисида кереитлар билан тортишдилар. Кереит давлатида тахтга найманлар бир неча бор ўз вакилларини чиқаришга эришдилар. Бироқ XII аср охири – XIII аср бошида Найман хонлигининг ўзи икки қисмга ажралди.

Бу даврда мўғул ҳукмдори Темучин (Чингизхон)нинг кучайиши кузатилиди. Унинг қудратининг ортишини тўхтатиш мақсадида найманлар 1201 йили меркитлар, қирғизлар ва бошқа қабилалар вакиллари иштироқида қурултой ўтказишга муваффақ бўлдилар. Бироқ шу йилнинг ўзида найманлар ва унинг иттифоқчилари мўғуллардан мағлубиятга учради. 1204 йили мўғуллар найманларни батамом тор-мор этдилар. Найманлар сўнгги ҳукмдорининг ўғли Кучлук хон, найман қўшинларининг қолдигини тўплаб, Жетисувга кўчиб кетди.

Найманлар ва кереитлар давлат бирлашмасининг ташкил топиши сабабларини тушуниринг.

Кереитлар давлати. XII асрда кереитлар шимолда Ўрхун дарёсидан жа-нубдаги Хуанхэ дарёсигача жойларни эгаллашди, улардан ғарбда найманлар жойлашишди.

Асосий қароргоҳ – Битүбе Ўрхун дарёсининг жилғаларидан бирида эди, бу жой савдогарлар, турли миссионерлар тўпланадиган ер эди.

Хон саройида бўлғуси дашт қабилаларининг ҳукмдорлари ва доҳийлари, жумладан, сиёсий ва дипломатик ҳаётга яқинлашиб Тимучин (бўлғуси Чингизхон) ҳам тарбияланар эди. Ўрта аср тарихий манбалари шундай ёзади: “...керейлар кучли ривожланган халқ бўлган. Улар Чингизхон таъсирида заифлашадилар. Бу халқнинг маданияти юқори даражада ривожланган бўлиб, қадимиј турк ёзувини қўлланишган”.

XII асрнинг иккинчи ярмида, Тўғрул хон ҳукмронлиги даврида, кереитлар давлати ҳудудининг ўсиши ва мустаҳкамланиши кузатилади. XII асрнинг 80-йиллари бошида Тўғрул мўғуллар орасида ўзининг таъсирини мустаҳкамлашга интилиб, ёш мўғул ҳукмдори Тимучинни қўллай бошлайди. Шу даврнинг ўзида кереитлар ва мўғуллар Хитой билан иттифоқда татарларни мағлуб этдилар, бунинг учун тўғрулга хитойча “ван”, яъни “соҳибликка эга князь” мақоми берилади. Бу Тўғрул ҳокимиятининг Марказий Осиёда расмий тан олиниши эди ва у бирмунча вақт кереит-мўғул иттифоқининг етакчиси бўлди.

XII асрнинг охири ва XIII асрнинг боши Кереит хонлигининг заифлашуви, мўғулларнинг қучайиши билан эътироф этилди. 1203 йили собиқ иттифоқдошлар орасида уруш бошланди ва у кереитларнинг мағлубияти билан тугади.

Харитада найманлар ва кереитлар тарқалган ҳудудни кўрсатинг. Уларнинг қўшниларини атанг.

Давлат тузилиши. Кереитлар ва найманлар давлати сиёсий тузилишига кўра жуда ўхшаш ва ривожланишнинг бир даражасида эдилар. Давлат тепасида ўз ҳокимиятини авлоддан авлодга қолдирган хон бўлди.

Найманлар ва кереитларда оддий ҳуқуқ фаолият кўрсатди, иш юритиш бўлди. Расмий қофозларга хон фармонининг асллигини тасдиқловчи хоннинг муҳри босилди. Зодагонларнинг лавозимлари ҳам, одатдагидек, авлоддан авлодга ўтди. Давлатнинг барча аҳолиси ҳарбий-маъмурий ақида бўйича минг, юз ва ўнликка бўлинди. Жамиятда қариндош қабилаларнинг бирлашиш жараёни рўй беради.

XIII аср бошида мўғуллар тазиики остида найманлар ва кереитлар Жетисувга ва Шарқий Қозогистонга кўчиб кетишлиди, бу жойда улар Қозогистон аҳолисининг маданий ва этник ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатдилар.

Найманлар ва кереитларнинг ижтимоий тузилишини ёзинг.

“Найманлар ва керейтларнинг сиёсий тарихи” жадвалини тузинг ва бу давлатлар сиёсий тарихидаги ўхшашлик ва фарқлар тўғрисида хуоса чиқаринг.

Жалоирлар. Жалоирлар тўғрисида фақат мўғуллар йилномаларида қайд этилади. Келиб чиқишига кўра жалоирлар ким бўлгани – мўғулларми ёки туркларми – аниқ маълум эмас. Уларнинг этник таркиби бир хил бўлмади. VI-VII асрларда жалоирлар Турк ҳоқонлиги таркибига кирган.

Мўғул манбалари ўзини гурхан деб эълон қилиб, қисқа вақтга жалоирлар давлатини тузган Жамук ҳақида хабар беради. Бироқ Чингизхон буни билиб, жалоирларни тор-мор этди ва ўзига бўйсиндирди.

Йилномаларда Чингизхон қўшинининг қўлбошчиси бўлган жалоирлар қабиласи вакили – Муқилай ҳақида эслатилади. Қозоқ халқи таркибида жалоирлар кўп сонли қабилалардан бири ҳисобланади. Ўрта аср даври жалоирларининг буюк вакилларидан бири Қодирали Жалоирийдир.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Фарбда найманларнинг қўшниси Иртиш бўйларини эгаллаган қипчоқлар, шимолда _____, шарқда _____ эди.
- 1.2. Киданайлар ҳукмронлигидан озод бўлгач, найманлар ўзларининг гуллаш даврига _____ асрда эришдилар, _____ дарёси соҳилидаги пойтахти _____ шахри бўлди.
- 1.3. XII асрнинг иккинчи ярмида керейтлар давлатида _____ хоннинг ҳукмдорлиги даврида худуднинг ўсиши ва мустаҳкамланиши кузатилади.
- 1.4. 1203 йили керейтлар _____дан мағлубиятга учрадилар.
- 1.5. XIII аср бошида найманлар ва керейтлар _____нинг тазиيқи остида Шарқий Қозогистон ва Жетисувга кўчиб кетадилар.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Керейтлар давлати бошида турган
 - A) гурхан
 - B) хон
 - C) ҳоқон
 - D) гунъмо
 - E) шанъюй
- 2.2. 840 йилда парчаланишидан сўнг керейтлар ва найманлар қабила иттифоқининг шаклланиш жараёни бошланади
 - A) Хазар давлатининг
 - B) Қорахонийлар давлатининг
 - C) Уйтур ҳоқонлигининг
 - D) Мўгулистаннинг
 - E) Турк ҳоқонлигининг

- 2.3. XI аср сўнгигида керейтлар ва найманлар таркибига кирди
- А) Ляо киданлар давлатининг
 - Б) Қорахонийлар давлатининг
 - С) Хазар давлатининг
 - Д) Мўғулистаннинг
 - Е) Турк ҳоқонлигининг
- 2.4. Ляо империясидан мустақилликни найманлар ва керейтлар олишиди
- А) 1219 й.
 - Б) 1141 й.
 - С) 1208 й.
 - Д) 1125 й.
 - Е) 1204 й.
- 2.5. 1204 йили мўғуллар найманларни тор-мор этишди ва найманлар хукмдори Қучлук хон кўчиб ўтди
- А) Жетисувга
 - Б) Мовароуннаҳрга
 - С) Манғистовга
 - Д) Ўрта Осиёга
 - Е) Фарбий Қозоғистонга

14-§.

ҚИПЧОҚ ХОНЛИГИ (XI – XIII аср боши)

“Қипчоқ хонлиги” мавзусини тадқиқ қилиб, сиз:

- қипчоқ этноси ва Қипчоқ хонлиги вужудга келишининг боши;
- қипчоқларнинг бошқа давлатлар билан ўзаро алоқаси асоси;
- Евроосиё ҳудудида қипчоқларнинг этник жараёнлардаги роли;
- нима учун Олтойдан Эдилгача(Волга) ерлар Даشت Қипчоқ деб аталади?

Манбалар. Жойлашиши. VIII-IX асрлардаги ўрта аср муаллифларининг асарларида Шарқда – қипчоқлар, Русда – половецлар, Европада – команлар деб номланган қабила номи пайдо бўлди. Мусулмон тарихшунослари ва рус йилномачилари қипчоқ-половецлар ҳақида кўп сонли ва кучли қабила сифатида ёзганлар ва уларнинг қайд этишича, бутун Улуг Дала бу ном билан аталади. “Қипчоқ” этоними VIII асрдаги қадимий руник ёдгорлигига эслатилади.

Форс шоири ва сайёхи Носир Хусрав (XI а.) биринчи бўлиб ва асрларга оша Олтойдан Эдил (Волга)гача ерларни Даشت Қипчоқ (Қипчоқлар чўли) деб атади.

Қипчоқ давлатининг ташкил топиши. VIII-IX аср бошида қипчоқлар тарихи қимақлар тарихи билан чамбарчас боғланиб кетади. Қипчоқлар қимақлар мамлакатининг гарбий қаноти эди.

XI аср бошида Қимақ ҳоқонлиги қулагандан кейин унинг ҳудудига ҳукмронлик қилиш қипчоқ хонлари қўлига ўтди.

XI аср ўрталарида қипчоқлар ўғузларни Сирдарё бассейни ва Каспий бўйи чўлларидан сиқиб чиқаришди. Шу даврда қипчоқлар Эдил (Волга) дан ўтишади ва сўнг гарб йўналишида жадал юришиб, қисқа вақтда Дунайгача етиб боришади. Фарбга қараб силжиш мобайнида улар Фарбий Европа, жумладан, Рус, Византия, Венгрия халқлари билан мулоқотга киришдилар.

XI асрда қипчоқлар Жетисувдан ташқари бутун Қозогистон ҳудудида ҳукмронлик ўрнатишади. XI аср ўрталарида манбаларда кўрсатилишича, Олтойдан Дунайгача бутун ҳудудда катта қабила иттифоқи сифатида чиқишади. Шу даврдан “қипчоқ” атамаси бу кенгликтаги барча турк қабилаларини бирлаштиради.

Нима учун XI–XIII асрларда илгари қипчоқлар таркибига кирмаган қабилалар ўзларини “қипчоқ” атамаси билан атай бошлишди?

Қипчоқлар давлати ташкил топишининг сабаблари: XI асрда ўғузлар мамлакати билан Сирдарёдаги урушлар; ўртаосиёлик салжуқийлар, хоразмшоҳлар ва қорахонийлар сулолалари билан кураш; шунингдек, ташқи хавфсизликни таъминлаш.

XI асрда қипчоқларнинг ўз давлатини ташкил этишига қандай омиллар ёрдам кўрсатди?

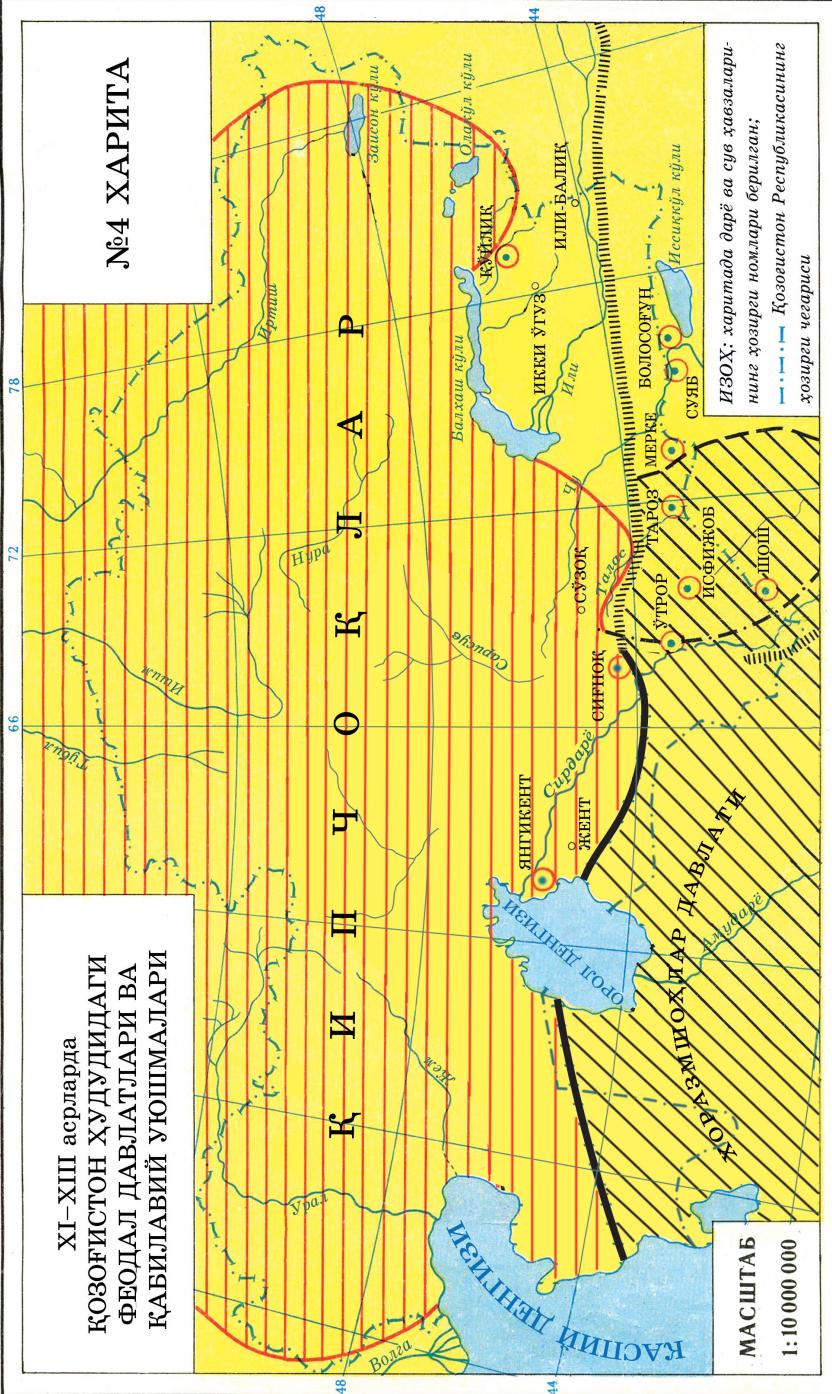
XII аср бошларида қипчоқлар эгаллаган ерлар икки йирик бирлашмага ажralади. Олтойдан Дунайгача даштлар зонасини эгаллаган Дасти Қипчоқ вилояти шартли равища Волгадан чегараланган. Фарбий қипчоқ бирлашмаси Тўқсаба сулоласи авлоди бошчилигида Дунайдан Олтойгача ҳудудни эгаллаган. Волгадан Олтойгача ҳудудда яшаган қипчоқлар бошида Эл бўрили авлодидан чиққан хонлар турган Шарқий қипчоқ бирлашмасини ташкил этдилар. Сўл(шарқий) қанот бирмунча кучлироқ эди.

Қипчоқ этноси ва давлатчилиги тикланишининг босқичлари.

1. VII–VIII аа. – Фарбий турк ҳоқонлиги таркибида.
2. VIII–XI аа. – Қимақ ҳоқонлиги таркибида.
3. XI–XIII аа. – мустақил Қипчоқ хонлиги.

**XI–XIII асрларда
ФЕОДАЛ ДАВЛАТЛАРИ ВА
КАБИЛАВИЙ УЮНЛАРЛАРИ**

№4 ХАРИТА

Кипчактар давлат борлашмасыта
тобе вилойттар (XI–XII ға.)

Хоразм шохтар давлатында тобе вилойттар
○ Савдо-сотик ва хунармандылыш марказы

ИЗОХ: харитада дарё да сүй жағалары
ниң жағында номлари берилганды;
— · · · · — Қозғостан Республикасынине
жағын чөлары

Корахитойлар да Корахитойлар давлат-
ларының чөларлари (тахминий) (X–XII ға.)

Ахоли пунктлари

Қипчоқлар.

M.B. Горелик реконструкцияси.

си билан узилган эди. Қипчоқлар хозирги турк тилли халқлар – қозоқлар, бошқурдлар, татарлар ва бошқаларнинг шаклланиши асосини яратдилар.

□
Қипчоқ әлати шаклланишининг объектив шартларини сананг.

Ижтимоий тузилиши. Замонавий Қозогистон ҳудудида бўлган қипчоқ хонлиги Сигноқ шаҳрида олий хоннинг қароргоҳига эга эди.

Олий хондан бошқа алоҳида қипчоқ авлодлари ўзларининг хонларига эга бўлди. Қипчоқ хонларининг ҳокимияти мерос тарзида отадан болага ўтди. Ўрда деб номланган хон қароргоҳида хоннинг бошқарув девони жойлашган.

Мулкий тенгсизликнинг асоси молга хусусийлик эди. Йилқилар сони асосий бойлик ҳисобланди. Плано Карпини гувоҳлик беради: “Улар (қипчоқлар) моли: туялари, новвослари, қўйлари, эчкилари, йилқилари билан жуда бойдирлар. Уларда жунли молларнинг сони катта, бизнингча, жаҳонда бошқа биронтада бунчалик кўп эмас”.

Қипчоқ этносининг шаклланиши. Этнос сифатида қипчоқлар Марказий ва Шарқий Қозогистонда VIII асрда шаклланди. Қипчоқларнинг сиёсий салмоғи орта бошлиши билан бир этноста тегишилигини англай бошлаган бошқа қабилалар “қипчоқ” этноминини қабуллашган. XI-XIII асрларда “Дашти Қипчоқ” атамаси билан Евроосиёнинг бутун чўл зонаси белгиланган.

Қозогистонда қипчоқ әлатининг шаклланишига қуидагилар таъсир кўрсатди: 1) бир хил хўжалик юритиш шакли; 2) ижтимоий муносабатлар ва давлат тузилишининг умумий тизими; 3) тил бирлиги; 4) умумий тарихий шаклланган маданият.

Қипчоқ жамоасининг ташкил тошипи а) Марказий Осиё ва Жанубий-Шарқий Европа ахолисининг якуний тарзда туркийлашуви; б) умумий туркий маданият шаклланишининг якунлашиши.

Бироқ қипчоқ әлати шаклланишининг якуний босқичи мўғуллар истилоси билан узилган эди. Қипчоқлар хозирги турк тилли халқлар – қозоқлар, бошқурдлар, татарлар ва бошқаларнинг шаклланиши асосини яратдилар.

Яйловлардан фойдаланиш ва кўчишларни тартиблаштириш ҳуқуқи қипчоқ хонлари ҳамда қабила зодагонларига тегишли эди. Катта подаларга соҳиблиқ қилган қабила зодагонлари амалда яйловларга ҳам эгалик қилишарди.

Шундай қилиб, Қипчоқ хонлиги қадимий турк давлати анъаналарини давомлатган ва ривожлантирган шаклланган эрта феодал давлати бўлди.

Қипчоқ жамиятида қуллар энг ҳуқуқсиз гуруҳларни ташкил қиласарди. Қуллар сони ҳарбий асиirlар ҳисобига тўлдирилиб, хўжаликда улардан хизматкор сифатида фойдаланишган.

□
Қипчоқ хонлигининг шаклланган эрта феодал давлати бўлганидан гувоҳлик берувчи омилларни аниқланг.

Қипчоқлар ва уларнинг қўшнилари орасидаги ўзаро сиёсий муносабатлар. XI–XII асрларда қуи Сирдарё (Женд, Янгикент ва бошқалар) ва Мангистов шаҳарлари қипчоқ йўлбошчилари қўлида эди. Бироқ шу даврда ана шу ҳудуд қипчоқ хонлари ҳамда Ўрта Осиё ҳукмдорлари орасидаги ашаддий кураш саҳнасига айланди.

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотича, қипчоқ зодагонларининг Қорахонийлар ҳукмдорлари билан ўзаро муносабатлари қийин аҳволда эди. Қорахонийлар Қипчоқ хонлиги сарҳадларига юришлар уюштиришар, ўз навбатида, қипчоқлар ҳам Иртиш соҳилларидан уларнинг ерларига босқинчиликлар қилиб туришди.

Хоразм билан ҳам мураккаб вазият шаклланди. Исломни тарқатиш шиори остида хоразмшоҳлар қипчоқларга босқинчиликлар уюштиришди. XII асрнинг иккинчи ярмидан хоразмийликлар қипчоқ зодагонлари билан яқинлашиш сиёсатини олиб бориб, улар билан қариндошлилик алоқаларига киришдилар. Қипчоқ қабилаларининг йўлбошчилари Хоразмшоҳ томонидан хизматга жалб этила бошлади.

Хоразмшоҳларнинг бундай сиёсати мақсади: а) қипчоқларни ва, биринчи навбатда, уларнинг зодагонларини исломлаштириш; б) қипчоқлар қудратини парчалаш; в) уларнинг қурол-аслаҳаларини ўз манфаатлари йўлида қўллап эди.

Шунга қарамасдан, қипчоқ хонлари Хоразм билан курашни давом этишиди. Қипчоқлар ва хоразмийликларнинг кураши мӯғулларнинг босқинчилик юришлари билан барҳам топди.

□
XI аср охири -XII аср биринчи ярмида қипчоқ хонлари ҳамда Ўрта Осиё ҳукмдорлари курашининг саҳнаси бўлган ҳудудларни харитадан топинг.

Қипчоқларнинг гарбдаги славян қабилалари билан муносабатини олим В.А.Пархоменко “Йилномалардаги половец эпоси излари” ишида шундай ёзади: “Рус ижтимоий юқори табақалари ва половецлар орасида XII асрда

яқин ва тигиз алоқалар бўлганига бизнинг йилномаларимиз ҳеч бир шубҳа уйғотмайди. Рус ва Даشت орасидаги курашнинг қадимийлиги яққол ва сунъий ўйлаб чиқарилгандир”.

Қадимий славян ҳарбий лексикасининг манбаси славян ва турк бирлиги даврига тааллуқли. Рус тилидаги ҳарбий ишнинг бир қатор тушунчалари нинг қадимий турк тилларидан олингандир: “сулица”, “рать”, “шамшир”, “колчан”, “коронгулик”, “пүлат”, “коровул”, “ясовул”, “атаман”, “паҳлавон” ва ҳ.к.з. Ў.Сулейменов “Аз и Я” китобида “фақат тинчлик ва дўстлик пайтида славян тилига тарик, газлама, қофоз, ҳарф, қалам, сўз, тил, уют, явъ, туш, дўст, ўртоқ ва бошқа сўзлар кириш мумкин эди”, деб таъкидлайди. Бунинг барчаси мўгуллар давригача туркларнинг славянлар билан яқин алоқада бўлганидан гувоҳлик беради.

□

Қипчоқлар – XI–XIII асрларда Дунайдан Олтойгача ҳудудларда тарқалган, жаҳон цивилизация ривожланишига катта ҳисса қўшган қозоқларнинг бевосита аждодлариdir.

Турк қабилаларининг славянлар билан яқин алоқада бўлганидан гувоҳлик берувчи фактларни атанг. Қипчоқларнинг ўғузлар, Хоразм билан муносабатларига тасниф беринг.

Бу муносабатларнинг Қипчоқ давлатининг мустаҳкамланиши ҳамда заифлашувига қандай таъсир кўрсатганини қараб чиқинг.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Эрон оқсуяги Ибн Хордодбех IX аср ўртасида шундай асарлар ёзилишида намуна бўлган “Йўллар ва провинциялар китоби” ни ёзи. У “Китоб”га турк халқларининг – шунингдек, “дарёнинг нариги томонида”, яъни Амударёнинг “ортида” яшаганларнинг рўйхатини киритди. Дарё “ортидаги” қабилаларнинг рўйхати залворли, жами ўн олти турк шаҳарлари ҳам тилга олинган.

Китода “қимақлар мамлакати” бор, қипчоқлар ҳам аталган. Шу тариқа мусулмон манбаларида биринчи бор икки, Қозогистоннинг кейинги тарихи учун жуда муҳим бўлган энг йирик қабилавий иттифоқ тилга олинади.

Араб муаллифи Ибн Батутта шундай тушунтириди: “Дашт... туркчада чўл дегани. Бу чўл ям-яшил, гуллаган, унда дов-дараҳт, тоғ, чўққи, тепалик йўқ... Бу чўлларда уловда юришади, олти ойлик йўлга ёйилган...”

1. “Йўллар ва провинциялар китоби” нимаси билан қимматли, турк халқлари ҳақида нима беради?
2. Ибн Батуттанинг маълумотидан Даشت Қипчоқ тўғрисида қандай хабарларни билб олдик?

1. Саволлар ва вазифалар

Қипчоқларнинг бошқа халқларга таъсири шакллариға тасниф беринг ва қипчоқларнинг қандай меъёрда бошқа халқларга таъсир этганини аниқланг. Қипчоқларнинг тарихдаги маданий-тарихий ролини белгиланг. Дафтарга ёзинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. VIII–IX аа. ўрта аср муаллифларининг ёзувларида Шарқда – қипчоқлар, Русда – _____ ва Марказий Европада – _____ деб номланган қабила иттифоқи пайдо бўлди.
- 1.2. Форс шоири ва сайди Носир Хусрав (XI а.) Олтойдан Волгагача бўлган ерларни _____ деб биринчи бўлиб ва асрларга оша номлади.
- 1.3. VIII –XI асрлар бошидаги қипчоқлар тарихи _____ лар тарихи билан яқин қўшилиб кетди.
- 1.4. XI аср ўрталарида қипчоқлар Эдил (Волга) дарёсидан ўтиб, қисқа вақтда _____ дарёсига етиб боришади.
- 1.5. Қипчоқлар ва хоразмийликларнинг кураши _____ ларнинг босиқинчилик юришлари билан барҳам топди.

2. Ёпик тест вазифалари

- 2.1. VIII–X асрларда Олтойдан Уралолдигача кенгликларда қабилалар яшашди
 - 1) тургешлар
 - 2) қипчоқлар
 - 3) найманлар
 - 4) қимақлар
 - 5) қарлуқлар
 - 6) қорахонийлар
 - 7) сомонийлар
 - 8) салжуқлар
- 2.2. Қипчоқлар Шарқий Европа халқлари билан алоқа қилишди, жумладан
 - 1) Рус
 - 2) Греция
 - 3) Македония
 - 4) Болгария
 - 5) Византия
 - 6) Хорватия
 - 7) Венгрия
 - 8) Руминия
 - 9) Польша

- 2.3. XI асрнинг биринчи ярмидан XIII аср бошигача Евроосиёнинг барча дашт зонасида ҳокимият қабила иттифоқи қўлига ўтди
- A) тургешлар
 - B) қипчоқлар
 - C) керейитлар
 - D) қарлуқлар
 - E) найманлар
- 2.4. Шарқий қипчоқ бирлашмаси пойтахти бўлган давлатни ташкил қилди
- A) Янгикент
 - B) Болосоғун
 - C) Сигноқ
 - D) Ўтрор
 - E) Тараз

“ҚОЗОФИСТОН Х АСР ЎРТАЛАРИ ВА XIII АСР БОШИДА”
бўлими бўйича такрорлаш умумлаштириш дарси

Саволлар ва вазифалар

1. Қорахонийлар даврида иқта тизими шаклланиши рўй берди. Иқтанинг сизга таниш бўлган ғарбий Европа феодига ўхшаш эканини далилланг.
2. Ғарбий Қорахонийлар ҳамда шарқий Қорахонийлар ерларидаги ҳокимиятнинг дуал (икки мустақил ва тенг ҳуқуқли) тизими шаклланиши сабабини айтинг.
3. Исломнинг Қорахонийларнинг давлат дини сифатида қабулланиши сабабини тушунтиринг.
4. Гурханлар ҳокимиятининг аёллар қўлига ўтиши мумкин бўлгани тўғрисида сизнинг мулоҳазаларингиз қандай?
5. Қипчоқ жамияти ва қипчоқ давлатчилиги шаклланиш босқичларига тавсиф беринг:
 - А) VII–VIII аа.– Ғарбий турк ҳоқонлиги таркибиға;
 - Б) VIII–XI аа.– Қимақ ҳоқонлиги таркибиға;
 - В) XI–XIII аа.– мустақил Қипчоқ хонлиги.
6. В.А.Пархоменко: “Руснинг Дашт билан доимий кураши гоясининг келиб чиқиши аниқ сунъий ва ўйлаб чиқарилган” деб ёзган. Шу фикр билан келишасизми? Нима учун? §5, §14 материалларини ёдга олинг.

Мутаносибликка оид тест вазифалари

1.

Сиёсат	Хукмдорлар
А) Қорахонийлар давлатига асос солди Б) Исломни Қорахонийларнинг давлат дини деб эълон қилди В) найманлар ҳукмдори Чингизхондан мағлубиятга учради Г) Жетисувда қорахитойлар давлатини ташкил қилди	1. Кучлук 2. Елюй Даши 3. Мусо ҳоқон 4. Сатуқ Бўғрохон

2.

қабилалар	динлар
А) Қорахонийлар	1. Тангричилик эътиқоди
Б) найманлар	2. Аждодлар руҳи эътиқоди
В) керентилар	3. Христианлик
Г) қимақлар	4. Ислом

3.

Тарихий воқеалар	Саналар
А) ўғуз жабғуси Киев князи билан хазарларга қарши ҳарбий иттифоқ тузди Б) хоразм шоҳи ва найманларнинг зарбаси остида қорахитойлар давлати қулади В) қирғизлар, меркитлар, найманларнинг Чингизхонга қарши қаратилган қурултойи Г) найманлар Жетисувда қорахитойларни мағлубиятга учратиши Д) Фарбий турк ҳоқонлигининг парчаланиши жараёнида қимақларнинг бўлакланиши Е) ўғузлар князъ Владимир билан иттифоқда Волга Булғориясини яксон этдилар	1. 1208 й. 2. 1212 й. 3. 1201 й. 4. 965 й. 5. 985 й. 6. 656 й.

Ҳодисалар кетма-кетлигини белгилаш учун тестлар

- Мусо ҳоқон исломни Қорахонийларнинг давлат дини деб эълон қилади.
- Қорахонийлар қорахитойлар гурханининг вассалларига айланишиди.
- Қорахитойлар қабилалари Жетисувга кўчиб ўтишди ва ўз давлатини қуришиди.
- Найманлар Кучлукхон раҳнамолигида Жетисувга кўчиб ўтишди.
- Хоразмшоҳ ва найманларнинг зарбалари остида қорахитойлар давлати қулади.
- Фарбий турк ҳоқонлигининг парчаланиши жараёнида қимақларнинг бўлаклашиши.

15-§.

БЮОК ИПАК ЙÜЛИНИНГ ПАЙДО БҮЛИШ ТАРИХИ

“Ипак йüли” қизиқарлы мавзусини ўрганиб:

- Буюк Ипак йüлиниң тарихи ва пайдо бүлиши сабабларини;
- унинг асосий йüналишлари ҳамда йüллари, хусусан, йüлнинг турк участкасини;
- Қозогистон ҳудудидаги савдонинг хусусиятлари ҳамда аҳамиятини;
- Ипак йüли орқали қандай товарлар олиб ўтилганини билиб оласиз.

Буюк Ипак йüлидан фойдаланишнинг бошланиши. Халқаро савдо йüлиниң тарихи Шарқий Туркистондан лазурит ва нифритнинг Эрон, Миср, Хитой ва Сурияга олиб кетилишидан, эрамиздан аввалги 3–2 минг йилликлардан бошланади. Шундай қилиб, таъкидланган вақтда, ўзига хос “лазурит йüли” ва “нифрит йüли” мавжуд эди.

Саклар, уйсунлар ва кангюйлар даврида, эрамиздан аввалги 1-йилликларда, савдо йüли орқали Қозогистонга Рим ойнаси ва тангалари, кўзгулар ва лакланган идишлар, европача фибула-тугмалар ҳамда Эрондан тошпечаткалар киради.

Эрамиздан аввалги 138 йили Фарбнинг кўз илғамас (куёш ботадиган жойлари) мамлакатларига Хитойдан император У-ди юборган элчи карвони чиқади. У Хитойдан Марказий Осиёга биринчи бўлиб тик йўл билан ўтади. Императорга бу ҳақида батафсил баён қилинади ва унда Буюк Ипак йüлига асос бўлган савдо учун қулай йüллар кўрсатилади.

Буюк Ипак йüли қандай пайдо бўлди ва ундан ким манфаатдор эди?

Э.а. II аср тарихий манбаларида Буюк ипак йüлидаги доимий хатти-ҳаракатларнинг бошланган даври деб қабулланган. Хитой элчисидан сўнг шу йўлдан ипак ортилган карвонлар Фарбга қараб юрди. Ўз навбатида, Римдан, Византиядан, Ҳиндистондан, Эрондан, Араб халифалигидан шу давлатларда ишлаб чиқарилган товарлар келарди. Буюк Ипак йüлиниң энг катта аҳамияти – мамлакатлар, халқлар ва маданиятларнинг яқинлаштирилиши ва бир-бирини бойитишидир.

Нима учун тарихда э.а. II асрни Буюк Ипак йüлидаги хатти-ҳаракатларнинг бошланиши деган ҳисоблаш киритилган?

Савдогарларнинг ушбу қадимий йўллари тармоғи ўзининг ҳозирги номини фақат XIX асрда олди. Унинг номини немис олими, Осиё географияси бўйича асарлар муаллифи фон Рихтгофен таклиф қилди. Ҳозир унинг таклифи билан “Буюк Ипак йўли” номи барча жойда қабулланган.

Товарлар. Савдонинг бош товари ипак бўлди. Ипак олтин билан бирга халқаро валютага айланди, уни шоҳлар ва элчиларга армуғон этишар, ёлланган қўшинга маош ва давлат қарзларига тўлов сифатида қўллашган.

Ипак енгиллиги, қулайлиги, катта сўровга эгалиги ҳамда қимматбаҳолиги эвазига савдо қилиш ва узоқ масофага етказишида қулай маҳсулот бўлган. Бошқа товарлар ҳам тарқалган. Уларнинг рўйхати чегараланмаган. Булар – жасмин суви, ладан ва хушбўй ислар, пишириқлар, мускат ёнғори, женъшенъ, илоннинг ўти, суратлар, бўёқлар, олмослар, ёқутлар, кораллар, мўйналар, кумуш ва олтин қуймалари. Ипак йўли орқали араб йўргаларини, қарчигайларни, тўтиқушларни, страусларни ва бошқа қўпгина нарсаларни ташишган.

Ипак йўли қадимий маданият ва санъатнинг ташувчиши бўлиб хизмат қилди. Ўрта Осиё ва Туркистондан чиққан мусиқачилар ва раққослар, акробатлар Хитой императори ҳовлисида ҳамда Византия саройларида томоша кўрсатишиган.

Ипак йўли орқали Марказий Осиёдан Хитойга жуда юқори баҳоланадиган отлар, туяларни ташишган. Хитойликлар карvon савдоси туфайли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари – лобия, пиёз, бодринг, сабзи, анор, ёнғоқ ва бошқаларни ўзлаштиришди.

Марказий Осиёдан Хитойга ранг-баранг жун маҳсулотлари – кигизлар, ёпинчиқлар, гиламлар етказилди. Бу нарсалар юн ва гиламларни қайта ишлаш техникаси билан таниш бўлмаган хитойликларнинг ҳайратини ошипарди.

Буюк Ипак йўли қандай цивилизация марказларини бирлаштиради?

Буюк Ипак йўли орқали қандай товарлар ташишган?

Қаердан? Қаерга?

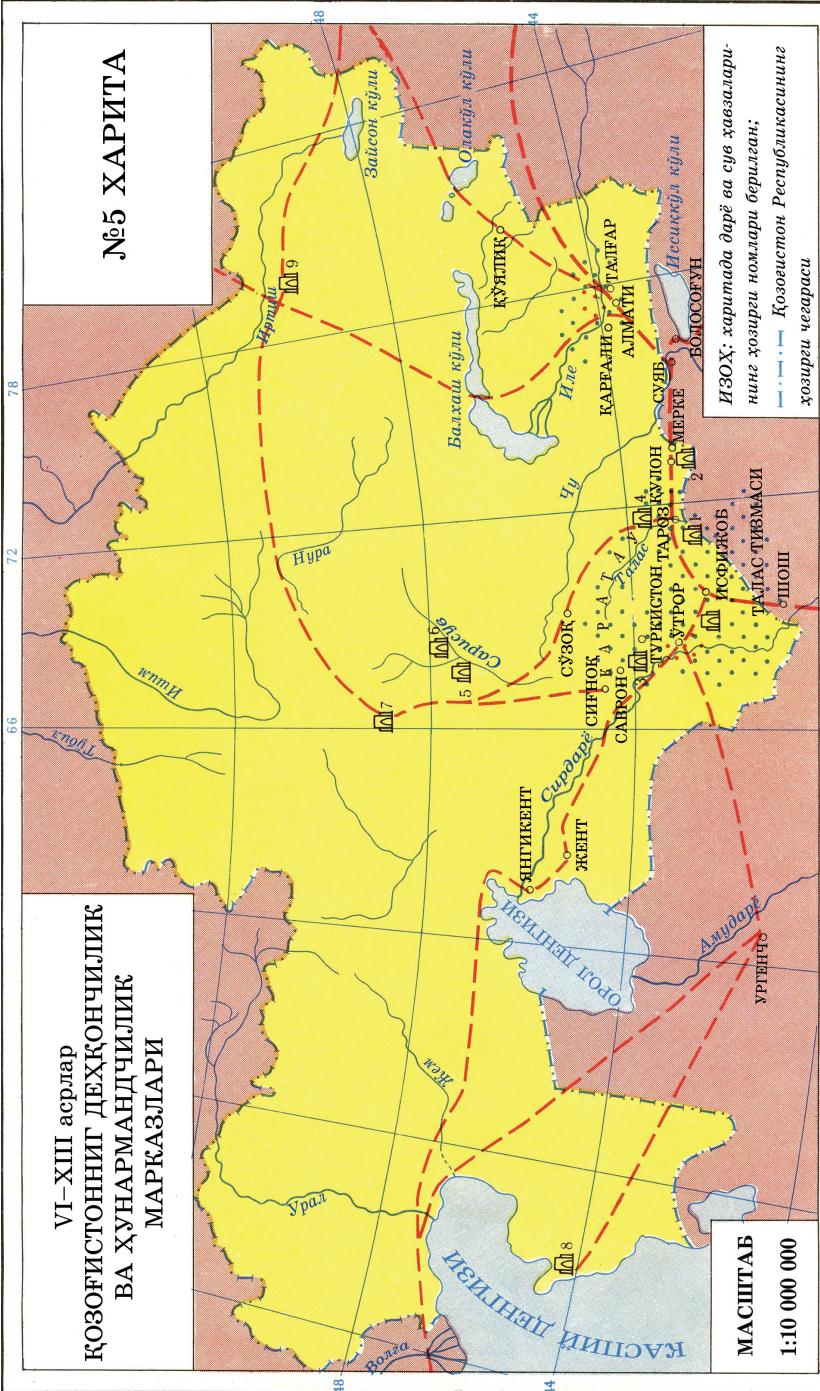
Буюк Ипак йўлидаги савдо маданияти. Ипак йўли орқали ўтган карvon савдоси катта даромадгагина эмас, хатарларга ҳам боғланган эди. Мана шунинг учун савдогар-

Саврон яқинидаги қазилмаларда топилган мис тангалар.

**VII–XIII асрлар
ҚАЗОЖИСТОННИҢ ДЕХКОНЧИЛИК
ВА ХУНАРМАНДЧИЛИК
МАРКАЗЛАРИ**

№5 ХАРИТА

Меморандум иншотлары: 1 – Ойта биби макбараасы;
2 – Кораконийлар макбараасы; 3 – Талаханлон бобо
макбараасы; 4 – Бобоғи хотун макбараасы; 5 – Жұчи хон
макбараасы; 6 – Оланжакон макбараасы (ХІІІ а.) 6 – Жұбон она
қахрамон ота нерополлары; 9 – Күзи Күрнеш ва
Баян Сулұз қабрлари.

Козогистоннин калдымай шахарларды

Буюк Илек күли

Сүргінадыган ерлар тұманндары

Бөлдерчилек за поливчилк тұманндары

ИЗОХ: харитада дарё да суғ ҳаезалары-

наның ҳозыргы номлари берилген;

Қозағистон Республикасының
ҳозыргы өзгерасы

лар йўлга ёлғиз эмас, юзлаб қуролланган одамлардан иборат катта карвонлар билан чиқишиган.

Карвонларда бир неча ўндан бошлаб бир неча юзгача ҳайвонлар бўлган. Ҳайвонларга хизматчилар ва сарбонлар қарашган. Карвонларда тилмочлар бўлган. Карвонлар билан бирга дипломатлар, миссионерлар юришган.

Карвон савдоси мураккаб хизмат кўрсатишни тақозо қилган. Шунинг учун бутун Буюк Ипак йўли бўйлаб қарвонлар ўтадиган шаҳарлар ва қишлоқларда карвонсаройлар қурилган (тўхтайдиган ҳовлилар). Уларда савдогарлар ва карвонга хизмат кўрсатувчилар учун ҳужралар (дам олиш хоналари), товарларни, ҳайвонларни сақлаш учун хоналар, керакли ҳашак ва озиқ-овқат бўлган. Карвонсаройлар савдогарни қизиқтирган товарларни сотиб олиш ёки сотиш мумкин бўлган жой ҳисобланган, энг муҳими, тижоратга оид сўнгги янгиликларни, аввало, товарлар нархини билиш эди. Савдогарлар бир-бирига ўзлари бўлган жойлар тўғрисида, турли халқларнинг ҳаёт тарзи ҳақида сўзлашишган – ўша даврда ахборот шу тариқа тарқалган.

Айирбошлиш савдоси ривожланган. Пул муомаласи роли ҳам ўсади. Ҳар бир янги ҳукмдор нафақат ғалабалари, балки пул муомаласини йўлга қўйиш билан машҳур бўлган.

Ер соҳиблари бож тўловларидан даромад олишган. Бу даромадларни йўқотиб қўймаслик учун Марказий Осиё мамлакатларининг ҳукмдорлари савдогарларни ҳимоя қилган қатъий қонунлар қабуллашган.

Савдонинг ривожланишида кўчманчи-чорвадорлар сезиларли роль ўйнадилар. Улар карвонларга ҳамроҳлик қилишар, озиқ-овқат учун мол ва ҳайвонлар етказишарди, бутун сулолалар карвон савдосига ихтисослашишиди. Карвон савдоси уларнинг иштирокисиз ривожлана олмасди.

Буюк Ипак йўлидаги савдони тасвирланг, у қандай олиб борилган?

Буюк Ипак йўлидаги шаҳарлар. Ўрта аср муаллифнинг маълумотлари ва археологик қазилмалар Ипак йўлидаги ҳалқаро савдо энг юқори чўққисига IX–XIII аср бошида етган. Йирик савдо марказлари бўлиб, Исфижоб, Кедер, Ўтрор, Тароз, Навокент, Болосоғун танилди. Уларга шимолий-шарқий Жетисувнинг Қўялиқ, Икки Ўғуз шаҳарлари қўшилди.

Бу даврда Шу, Талас ва Сирдарё водийларида шаҳар марказлари шаклланди. Айниқса, бу шаҳарлар қолдиқлари Орололди қуруқ саҳро зонасида яхши сақланган. Ҳанузгача уларнинг қуёшда куйган сарик деворлари кўзга ташланади, қораҷиқлари текисликка нигоҳ ташлайди, тақириклар остида эса йирик қадимий некрополлар яширинган. Улар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Тароз шаҳри яқинида Жамукат шаҳри бўлган. У VI асрдаёқ тилга олиниади. Унинг қолдиқлари Талас водийсида, ҳозир уни Қўстобе – “қўш тепа” деб аташади. Ипак йўли эвазидан бир қатор янги шаҳарлар бунёд бўлиб, борлари ривожланади.

Буюк Ипак йўлидаги шаҳарларнинг имтиёзи миллатлараро тотувлик, турли динларнинг бирга бўлиши, ўзга урфлар ва анъаналарга ҳурмат эди. Ҳар қандай сайёҳ савдогар унда ўзининг маданиятини сақлай олар эди.

Қозогистон Жануби ва Жетисув шаҳарлари аҳолиси
учун савдо айирбошлишуви аҳамиятини аниқланг.

Саволлар ва вазифалар

Археологик топилмалар Буюк Ипак йўлидан олиб ўтилган товарларнинг ранг-баранглигидан ёрқин гувоҳлик беради. Уларни тавсифланг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Шоҳлар ва элчиларга совға тариқасида, ёлланган қўшин аскарларига маош сифатида берилган ва давлат қарзларини олтин ва _____ билан тўлашган.
- 1.2. Ҳозирги “Буюк ипак йўли” номини савдогарларнинг бу қадимий йўл тармоғи _____ асрда олди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Буюк Ипак йўлидаги савдо ўзининг энг юқори чўққисига етишди
- A) IX–XIII аср бошида
 - B) IV–VI aa.
 - C) XII–XIV aa.
 - D) XIV–XV aa.
 - E) XIII–XIV aa.
- 2.2. “Лазурит йўли” ёки “нифрит йўли” бўлган
- A) э.а 3-2 минг йилликларда
 - B) IV–VI aa.
 - C) XII–XIV aa.
 - D) XIV–XV aa.
 - E) XIII–XIV aa.
- 2.3. Буюк Ипак йўли доимий дипломатик ва савдо йўли сифатида фаолият бошлаган
- A) IV a.
 - B) III a.
 - C) э.а. II a.
 - D) V a.
 - E) э.а. VI a.

Йўлнинг турк бўлагининг аҳамияти. II–V асрларда Ипак йўли, агар шарқдан қараб чиқилса, Хуанхэ ва Қошғариядан ўтиб, сўнг Фаргона ва Самарқанд орқали Бухоро ва Сурияга борган.

VI–XIII асрларда Хитойдан гарбга қараб Жетисув ва Жанубий Қозогистон орқали ўтган йўл энг қайнаган қисми бўлди. Йўлнинг бундай ўзгаришини бир неча сабаблар билан тушунтириш мумкин. Биринчидан, Жетисувда савдо йўлларининг назоратини ҳамда хавфсизлигини таъминлаган турк ҳоқонларининг қароргоҳи жойлашди. Иккинчидан, Фарғонадан ўтган йўл VII асрда ўзаро низолар туфайли хавфли бўлди. Учинчидан, бой турк зода-гонлари денгиз орти товарларининг улгуржи тарздаги йирик харидорлари эдилар.

Юз йиллар мобайнида Ипак йўли ўзгаришларга дучор бўлди: айрим бўлаклари алоҳида аҳамият касб этса, бошқалари, аксинча, барҳам топар, улардаги шаҳарлар вайронга бўларди. Шундай қилиб, VI–VIII асрда Эронга қарши Фарбий турк ҳоқонлиги ҳамда Византияning савдо-ҳарбий иттифоқи тузилганида асосий йўл уни айланниб ўтди. Минтақадаги сиёсий вазиятни дипломатлар, савдогарлар ва бошқа саёҳат қилувчиларнинг маршрут танлаши белгилаган.

Карвон келди.

VI асрнинг иккинчи ярмида турклар Буюк Ипак йўлининг катта қисмига хўжайинлик қила бошлашди. Худди шу турк даврида Хитойдан ғарбга қараб Жетисув ва Қозоғистоннинг Жанубидан ўтган трассаларда Буюк Ипак йўлида жонланиш сезилади. Бу бўлак энг асосийси бўлди, элчилар ва савдо карвонларининг асосий сони VI–XIII аср бошида шу ердан ўтди.

Ипак йўли турк қисмининг жонланиши бу жойда шаҳар маданиятининг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Жетисув ва Қозоғистоннинг Жанубида у янги шаҳар марказлари пайдо бўлишига, борларининг тез ривожланишига ёрдам берди.

Ипак йўлининг турк қисмидаги ўрта асрлар қазилмаларидан топилган буюмлар халқаро савдони ўрганишнинг муҳим манбаси ҳисобланади. Шундай топилмалар қаторига Ўтрордан топилган кумуш хазина киради. Тангалар йигиндинсизнинг таркиби ноёб. Унда Туркистондаги шаҳарлар, Кичик Осиё, Европа, Поволжье шаҳарларининг танга зарбхоналари тақдим этилган.

Буюк Ипак йўли трассаларида турк даврида Хитойдан ғарбга қараб Жетисув ва Қозоғистоннинг Жанубидан ўтган трассаларда нима учун жонланиш сезилиши сабабини тушунтириш.

Қазиш ишлари давомида Ипак йўлида жойлашган амалдаги барча шаҳарларнинг ўзига хос “визит карточкиси” бўлган тақинchoқлар, маиший буюмлар, тангалар топилган.

Буюк ипак йўлининг трассалари. Ипак йўли тизимида карвон йўлларининг бир неча тармоғи кирган. Улар саҳроларни айланиб, тоғ тизмаларидаги турли довонлардан ўтган.

Ипак йўлининг тармоғи қанча кўпаймасин, қайси томонга кетмасин, ҳамма йўлаклар Сирдарё соҳилидан бориб, аввал Шу, кейин Жетисув орқали Жунгар дарвозаларига етиш учун Орол денгизи ёнидан юрди. Бу жойдан “Приянй земля” Ганга (Ҳиндистон)га чиқиш ва тутзорлардан иборат Сариқдарё (Хитой)га энг қулай йўл бор эди.

Хитойнинг ипаклари, Ҳиндистоннинг ширинликлари ва ранг-баранг гуллари, Эроннинг кумуш буюмлари, Византия товарлари ортилган карвонлар Сариарқанинг ҳадсиз-ҳудудсиз чўлларидан юриб, Олтой ва Қоратов довонларини босиб ўтарди. Карвон йўлларида Ўтрор, Урганч, Бухоро, Тароз, Болософун, Саврон, Талхиз каби бой шаҳарлар турди.

Буюк Ипак йўлидаги йирик шаҳарлардан бири Талас водийсидаги Тароз эди. Манбалар Тарозни “савдогарлар шаҳри” деб номлайди, у тургешларнинг, қарлуқларнинг, сўнгра, Қорахонийларнинг ҳам иқтисодий ва маданий

маркази әди. Худди шу жойда турк ҳоқони 568 йилда Византия императорининг элчихонасини кутиб олган.

Тароздан савдо йўли шимолий йўналишда – Иртишга, қимақлар ҳоқони қароргоҳига, кейин Енисейга, қирғизлар мамлакатига қараб юрди.

VII асрдаги Хитой йўлнома(йўл қўрсаткич)ларида Исфижоб (Оқ дарёдаги шаҳар), у анча кейинроқ Сайрам деб айтилди – шаҳри кўрсатилган. Исфижоб йирик савдо маркази әди. Бу жойдан йўл Сирдарё бўйлаб, Приаральега борди. Сирдарё бўйлаб юрган карvon йўлида Ўтрор(Фороб) ва Човгар (Туркистондан 8 км олис) йирик шаҳарлардан бўлди, бу шаҳарлардан йўл ўғузлар пойтахти – Янгикентга борди. Янгикентнинг харобалари Қазали шаҳри яқинида. X–XII асрларда бу йўлда бутун бир янги шаҳарлар қатори, жумладан, Саврон, Женд, Ашнас шаҳарлари шаклланди.

Йўлнинг кесишган жойи Жетисувнинг энг йирик шаҳарларидан бири Навокент (янги шаҳар деб таржима қилинади) бўлди. Навокентдан йўл Жетисувнинг яна бир йирик шаҳри Суябга олиб келади. Суяб ҳақида араб ва хитой сайёҳлари X асргача ёзишган, сўнг у йилномалар саҳифасидан йўқолади. Ҳозир фақат яrim вайронага айланган саройлар, масжидлар, миноралар, шунингдек, қабр ёзувлари битилган катта қабристонлар бир вақтлардаги унинг қайноқ ҳаётидан гувоҳлик беради.

VI–XIII асрларда Буюк Ипак йўлининг турк бўллаги асосий бўлганини, барча йўллар кесишгани, элчихоналар ва савдо карвонлари шу жойдан ўтганини далилланг.

Ипак йўли трассаси Қаскелен, Алмати ўрнидаги кичик шаҳарлардан ўтиб, Талхиз (Талғарнинг яқинида) гача етиб борган. Талхизда Ипак йўли тармоқланган. Жанубий йўналиш Иссиқ, Турген орқали Иле дарёсидан ўтган. Талхиздан кетган шимолий йўналиш эса Талғар дарёси бўйлаб, Қапчағай дарасига етган. Кейин йўл Қўялиққа – қарлук жабгуларидан бирининг қароргоҳига борган. Шаҳар ўзининг бозорлари билан машҳур бўлган. Қўялиқ ҳозирги Антоновское қишлоғи ёнида әди. Шундан сўнг Ипак йўли Олакўл кўлидан ўтиб, Жунғор дарвозаси орқали ички Хитойга етган.

Жетисув ва Жанубий Қозогистондан ўтган Ипак йўлининг асосий трассасидан ташқари йўллар шимол ва шарққа қараб кетган. Улар Марказий ва Шарқий Қозогистонга олиб борган. Моллар, юн, тери, металл билан бой бўлган бу туманлар Ипак йўли тизимиға кўпгина карвон йўллари билан тортилган әди.

“Буюк Ипак йўли трассалари” матни бўйича Қозоғистон ҳудудидан ўтган йўлни харитадан қараб чиқинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Талас водийсидаги Буюк Ипак йўлидаги шаҳар (манбалар уни “савдо-гарлар шаҳри” деб атайди) _____.
- 1.2. VII асрдаги Хитой йўлнома(сафарнома)ларида Исфижоб (Оқ дарёдаги шаҳар) шаҳри кўрсатилган, кейинги вақтда у _____ деб номланган

2. Ёпиқ шаклдаги тест вазифалари

- 2.1. X–XII асрларда Буюк Ипак йўлида бир қатор янги шаҳарлар шаклланади, улар қаторида

1) Саврон	5) Болосоғун
2) Исфижоб	6) Женд
3) Ашнас	7) Янгикент
4) Суяб	8) Тароз

17-§.

БЮОК ИПАК ЙЎЛИНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Турк бўллагининг тарихий аҳамияти. Буюк Ипак йўлининг тарихида у бутунлай турк давлатлари томонидан назорат қилинган уч давр бўлган: турк ҳоқонлиги – VI–XIII аср боши, Чингизхон империяси – XIII аср иккинчи чораги – XIV асрлар ва Тимур империяси – XIV аср охирги чораги – XV аср бошида.

Буюк Ипак йўлининг узунлиги 7 дан 12 минг километр масофани ташкил этган, шунинг учун савдогарлар орасида бутун йўлни босиб ўтганлари бўлмаган. Асосан, уларнинг аксарияти маҳсулотларини ярим йўлда айирбошлишга ҳаракат этишган. Ярим йўлни турк бўлаги ташкил этган.

Йўлнинг турк бўлаги халқаро савдода етакчи қисмини ифодалаган. Савдонинг ривожланиши Буюк Ипак йўли эҳтиёjlари билан яшаган кўплаган шаҳарларнинг пайдо бўлишига, сўнgra эса уларнинг гуллаб-яшнашига олиб келди. Бу бўлак Шарқ ва Фарб маданияти орасида боғловчи ўрта вазифасини бажариб, давлатлар шаклланишида, жаҳон цивилизацияси ривожланишида катта роль ўйнади.

Буюк Ипак йўлининг тарихида у бутунлай турк давлатлари томонидан назорат қилинган уч давр бўлган. Қачон? Қандай?

Савдо карвони йўлда.

Йўллар бўйидаги шаҳар ва кентлар нафақат савдо марказлари, балки фан ва маданият марказлари бўлди. Масалан, Ўтрор – буюк олим ал-Форобийнинг ватани, кейин келган Шарқ олимларининг барчаси – Ибн Сино, ал-Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Болосоғуний, Улугбек ва бошқалар ўзларини унинг шогирди деб санаганлар.

Ипак йўлидан диний ғоялар, товарлар ва уларни ишлаб чиқаришга оид ахборотлар, яъни технологиялар тарқалган. Жумладан, ипак, қофоз, порох ва замбаракларни тайёрлаш, рангли ойнани ишлаш, китоб босиш усуллари.

“Ипак йўли”ни “қофозли” деб аташ мумкин, чунки унда хитойликлар бошқа дунёга яна бир гениал қашфиёт – қофозни бердилар. Қофоз ишлаб чиқариш Марказий Осиёга Хитойдан келди ва бу жойдан қофоз ғарбга тарқалди ҳамда илгариги ёзув материали – пергамент ва папирусни сиқиб чиқарди.

Одамлар ва ғояларнинг эркин ҳаракатланиши бир қатор энциклопедистлар, олимлар, шоирлар ва файласуфлар ҳамда улар мактабларининг пайдо бўлишига ёрдам берди. Носавдо айирбошлиш – билимларни айирбошлиш жуда катта қимматга эга.

Абу Райхон Берунийнинг “Фармакология” энциклопедия трактати ҳамда Ибн Синонинг “Тиб илми қонуни” асари нафақат бутун шарқ оламига, балки Фарбий Европа тиббиётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Ўрта Осиё, Жанубий Қозоғистон ва Жетисувдан ўтган Ипак йўли Хитой ва Ҳиндистонга денгиз йўлларининг ўзлаштирилиши унинг сўнишига олиб келмагунча, яъни XV асрдагача фаолият кўрсатди.

“Ипак йўли” дастури. Буюк Ипак йўлининг ҳозирги иштирокчи давлатлари: Хитой, Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон ва бошқалар, Буюк Ипак йўлини жаҳон мероси рўйхатига киритиш тўғрисида ЮНЕСКОга муружаат қилишган.

Буюк Ипак йўлининг цивилизация тарихидаги ноёб ролини инобатга олиб, ЮНЕСКО ҳалқаро ташкилоти “Ипак йўли” дастурини қабуллади.

Дастурнинг асосий ғояси – Буюк Ипак йўли бўйича кўп юз йиллар мобайнида мамлакатлар ва ҳалқлар орасида мулоқот, савдо муносабатлари ва маданий алмашинувлар бўлганини кўрсатишидир. Дастурнинг ижросига турли мутахассислардан тузилган ҳалқаро ташкилотлар киришишди.

“Ипак йўли” дастурининг асосий ғояси нимадан иборат?

Буюк Ипак йўлининг муҳим пунктларида бир қанча илмий семинарлар ўтказилди. “Буюк ипак йўли” дастурининг якуний анжумани Парижда ўтказилди. Шу жойда Марказий Осиё ҳалқларининг турли юз йилликлардаги маданий ютуқларини намойиш этган ноёб кўргазма уюштирилди.

ЮНЕСКО қадимий ҳалқлар томонидан қолдирилган бой меросни ўрганишнигина эмас, балки сақлашга ҳам катта эътибор қаратмоқда. Қозоғистон “Буюк ипак йўли” номинациясида ЮНЕСКОнинг жаҳон мероси обьектлари рўйхатига 30дан ортиқ ёдгорликларни киритди.

Қозоғистон Президенти Н.Назарбаев “Фарбий Европа-Фарбий Хитой” йўли қурилиши лойиҳасининг ташаббускори бўлди. Қозоғистон ҳудудидан ўтган йўлнинг умумий узунлиги тахминан 3000 километрdir. Автокоридор беш вилоят ҳудудидан ўтиши керак. Минг йиллар илгари карвонлар юрган йўллар XXI асрда қайтадан инсониятнинг эътиборини тортмоқда.

Қозоғистон ҳудудидан Евроосиё қитъаларини бир бутун қилган ғарбий ва шарқий маданиятларни бирлаштирувчи кўпприк ўтган. Дунё ҳамжамияти яна бир бор бу қадимий йўлларга эҳтиёж сезяпти.

Нима учун ЮНЕСКО ҳалқаро ташкилоти “Ипак йўли” дастурини қабуллади?

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

629 йили будда зиёратчиси Сюань Цзян ва унинг йўлдошлари Ипак йўли орқали юриб, “Шаффоф Мовий кўл” (Иссик кўл)ни ўтиб, Суяб шаҳрига келишади ва турк ҳоқони билан учрашади. Сюань Цзян ҳоқон ва унинг сафдошларини шундай таърифлайди: “Бу ажнабийларнинг отлари гўзал эди. Ҳоқон яшил рангли ипакдан халат кийган; унинг боши фақат ипак белбоғ билан ўралган. Уни икки юздан ортиқ парчадан халат кийган, соchlари турмакланган тарханлар кузатарди. От ва туяларда кетаётгандар шунчалик кўп эдики, кўз билан илғаш мушкул эди”.

Уларга илтифот кўрсатган ҳоқоннинг қабулини тасвирлар экан, Сюань Цзян бир неча бор турк зодагонларининг шойи кийимлари ҳашаматли эканини қайд этади, шунингдек, “қизил рангли сатин ва элликта шойи парчасидан кийим-кечак мажмуасини” совғага олганини хабар қиласди.

- Сюань Цзян ҳоқон ва унинг атрофидагиларни тасвирлаб нимани кўрсатмоқчи бўлди?
- Сюань Цзян шойини бир неча маротаба эслатади, нима учун?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Хитойдан Жетисув ва Қозогистон жануби орқали ўтган Буюк Ипак йўлида жонланиш _____ даврида кузатилади.

“ҚОЗОГИСТОН ҲУДУДИДАГИ БУЮК ИПАК ЙЎЛИ” тўртинчи бўлими бўйича такрорлаш умумлаштириш дарси

Мазкур мавзуларнинг бири бўйича эссе ёки реферат тайёрланг:

- ЮНЕСКОнинг “Ипак йўли” дастури.
- Буюк Ипак йўлида савдо маданияти.

“Ипак йўлидаги карvonсарой”ларнинг аҳамияти.

Дарслик маълумотлари ва қўшимча материаллар фойдаланилади.

Ўқувчилар турли давлатлардан келган, карвонсаройда, масалан, Ўтрорда учрашган савдогарларни ва зиёратчиларни кўрсатишади. Улар маҳаллий аҳоли билан ўз мамлакатлари, савдо-сотик, маҳсулотлар ва бошқа мавзуларда суҳбатлашишади.

Ўйин давомида маълум бўлади: карвон савдосининг аҳамияти, нима учун транзит учун турк бўлаги муҳим эди, савдо ва пулларнинг роли, бошқа халқлар маданияти ҳақида қимматли ва қизиқарли маълумотлар ва ҳ.к.

18-§.

ШАҲАРЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (Х–ХІІІ асрлар боши)

Мазкур мавзууни ўрганиб, билиб оласиз:

- Х–ХІІІ асрлар бошида шаҳарсозликнинг хусусиятлари;
- шаҳар, дәхқончилик округи ва кўчманчи даштнинг ўзаро таъсири йўналиши ва характеристи;
- ўрта аср шаҳрининг тузилиши ҳамда унинг вазифаси билан қандай боғланишини.

Эсга олинг: Нима учун шаҳарлар пайдо бўлди ва уларнинг роли қандай эди?

Шаҳарсозликнинг хусусиятлари. X–ХІІІ асрлар боши – иқтисод, маданият гуллаб-яшнаган, шаҳар ҳаёти ривожланган давр. Бу даврда шимолий-шарқий Жетисувда, Иртиш бўйи ва Марказий Қозогистон туманларида шаҳар маданиятининг янги туманлари вужудга келди. Умуман олганда бу давр кўчманчи ва шаҳар цивилизациясининг ўзаро яқин алоқаси вақти бўлди.

X–ХІІІ аср бошида шаҳар маданияти ривожланишида сифат ўзгариши кузатилди. Бунда янги дин – ислом муҳим роль ўйнади. Мусулмон дини биринчи навбатда шаҳар аҳолиси орасида тарқалди.

Жанубий Қозогистон ва Жетисувда шаҳарларнинг ўсиши Осиёнинг бошка ҳудудларига қараганда кўчманчиларнинг ўтроқлашуви ҳисобига жадаллик билан борди. Бу ҳақида араб ва форс манбалари гувоҳлик беради. Бу даврдаги ўтроқлашувга, шаҳар ҳаётига ўтиш жараёни Ю.Болософуннинг “Қутадғу билиг” асарида ёзилган бўлиб, у дәхқонлар, ҳунармандлар, савдо-гарларни мақтайди.

Х–ХІІ асрларда Қозогистон ҳудудида шаҳарларнинг тез ўсиши нима учун рўй берганини тушунтиринг. Янги шаҳарлар қаерда ва нима учун пайдо бўлди?

X–ХІІ асрларда шаҳар аҳолиси VIII–IX асрлардагига қараганда кўчманчиларнинг оммавий тарзда ўтроқлашуви ҳисобига 20–30 баравар кўпайди. Кўчманчиларнинг оммавий ўтроқлашуви Қозогистон шаҳар маданиятининг хусусияти ҳисобланади. X–ХІІ асрларда йирикроқ шаҳарларда кўп минглик аҳоли яшаган: Исфижобда – 40 минг, Ўтрорда – 16 минг, Тарозда – 10 минг. Бу даврда шаҳарлар ва унинг аҳолиси сони нафақат ўеди, балки уларнинг ҳудудий кенгайиши ҳам рўй берди.

Қадимий йўтрор.

Шаҳарларнинг ҳудудий ўсиши работлар – шаҳар чеккаси ҳисобига рўй берди. Шаҳар ҳаётининг тараққиёти хўжалик ва феодал муносабатлар ривожи билан тушунтирилади.

Шаҳарлар ва кентларнинг ривожланиши. X–XIII асрлар бошида Кедер, Яssi, Саврон, Сигноқ, Женд, Барчкент ва бошқа шаҳарлар пайдо бўлди. Уларнинг батзилари кичикроқ кент тарзида илгари ҳам бўлган, бироқ X–XIII асрлар бошида улар йирик шаҳар марказларига айланди.

Фақат Иле водийсида ўтган вақтдаги 10 шаҳардан ташқари X–XII асрларда яна 56 шаҳар пайдо бўлди. Шу ва Талас водийларида, Сирдарёда ўнлаб шаҳар манзиллари ташкил топди. Бир вақтнинг ўзида “эски” шаҳарларнинг ҳудудлари работлар ҳисобидан кенгайди. Работларнинг кўпайиши деворларнинг иккинчи доирасини қуриш заруратини туғдирди. Талғар шаҳри деворлари чегарасидан чиқиб, 28 гектар майдонни эгаллади(илгари 9 га бўлган).

Исфижоб ва йўтрор Қозогистоннинг жанубидаги йирик шаҳарлардан бўлиб қолаверди. “Исфижоб – катта шаҳарнинг номи... У Оллоҳнинг энг гуллаган ва гўзал диёrlаридан бири, ерлари унумдор, дов-дараҳтларга бурканган, оқар сувлари ва ажойиб боф-роғлари бор...”, деб шаҳар ҳақида ўрта

аср муаллифларидан бири ёзган. Исфижоб харобалари Шымкент яқинида жойлашган.

Шаҳарларнинг ҳудудий ўсиши ва аҳолиси сони кўпайишига ёрдам берган сабабларни сананг. Кўчманчиларнинг ўтроқлашуви Қозоғистон шаҳар маданияти ривожига қандай таъсир қилди?

Х–XIII асрларда Ўтрорнинг ҳудудий жиҳатдан ўсган даври бўлди. Ўтрор оазиси тўғрисида X аср манбаларида: “Фороб – бой округ, унинг бош шаҳри Кедер деб аталади. Бу – савдогарлар учрашадиган жойдир”, деб айтилган. Маданият ва фаннинг маркази сифатида Ўтрор кўпгина мадрасалар ва жуда бой кутубхонаси билан машҳур бўлган.

Х–XIII асрлардаги энг йирик шаҳарларни айтинг ва харитадан кўрсатинг.

VII–IX асрларга қараганда Ўтрорнинг майдони бир неча баробар кенгайди ва 200 гектарни әгаллади. Деворлар билан нафақат марказий қисми, балки работлари ҳам ўралган эди. Шаҳарда водопровод тортилган, работ ҳудудида жамоат ҳаммомлари бўлган.

Шаҳарлардаги ерлар хусусий қўлларда эди, одатда, даромад келтирадиган бинолар (савдо расталари, карвон саройлар, ҳаммомлар) қурилишида фойдаланилган. Даромадли муассасалар катта фойда келтирган, шунинг учун феодаллар, жумладан, кўчманчи зодагонлар шаҳардаги ер участкаларига соҳиблик қилишган.

X–XIII асрлар бошида шимолий-шарқий Жетисувда шаҳар маданиятининг янги тумани шаклланди. Ўрта аср манбалари Икки Ўғуз ва Қўялиқ шаҳарларини тилга олади.

X–XI аср бошида Марказий Қозоғистонда, Иртиш водийсида ўтроқ ва шаҳар ҳаёти тарқала бошлади. Ёзма манбалар ўша даврда қимақларга тегишли бўлган Олакўл ва Иртиш бўйида ўнлаган шаҳарлар жойлашгани тўғрисида хабар беради. Женд, Сигноқ ва Барчкент шаҳарлари XI–XIII аср бошида қипчоқларга тегишли бўлди.

Шаҳар-кароргоҳлар Фарбий Қозоғистонда, Урал водийсида ҳам пайдо бўлди. Шаҳарлардаги қазилмалар ўтган даврлар билан таққослаганда қурилишлардаги рўй берган ўзгаришлар ҳақида тасаввур беради. XI–XIII асрларга шаҳарни квартал тарзида қуриш характерлидир. Бу даврдаги кварталларнинг қолдиқлари 8дан 10 тагача уйларни қамрайди. Қурилишларнинг квартал тарзида юритилиши феодал шаҳарларининг қариндошлиқ ришталари ёки умумий касб, дин билан ўзига хос тарзда одамларнинг гуруҳ бўлиб жамланиши билан характерланади.

Қадимий Туркестон.

Х–XIII асрлардаги Жетисувдаги шаҳар уй-жойлари Талхиз шаҳрининг қазилмаларидан аён. Шаҳарнинг қазилмалари бу шаҳарнинг ҳам квартал тарзида қурилганини күрсатди. Ҳовлилар деворлар билан ўралган. Уларда мол ва йилқилар учун қўралар бор. Баъзи хонадонлар ҳовлисида ўтовлар деталлари топилган. Бу деталлар Жетисув шаҳри турғунларининг майший турмушида ўтиш даври учун характерли бўлган кўчманчилар ҳаёти анъаналари сақланганидан гувоҳлик беради. Шаҳарлар ва шаҳар маданиятининг ривожланиши мўғуллар истилоси натижасида барбод бўлади. Европадан Осиёга денгиз йўлининг очилиши билан Буюк Ипак йўли ҳалокатга учрайди. Ипак йўли эҳтиёжлари билан кун кечирган, карvonлар савдосига қарам бўлган шаҳарлар йўқолади. Ўтрок-дехқончилик анъаналари чуқур бўлган шаҳарларгина яшаб қолади.

Европадан Осиёга қадар денгиз йўлининг очилиши билан ўрта аср
Қозогистон ҳудудидаги шаҳарлар нима учун ҳалокатга учради?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. X–XIII асрлар бошида шаҳар маданиятининг ривожида янги _____ дини муҳим роль ўйнай бошлади.
- 1.2. X–XIII асрларда шаҳар қурилишининг янги унсури _____ бўлди.
- 1.3. Уй-жойнинг моллар учун қўралар билан мутаносиблашуви, ўтовларнинг бўлиши шимолий-шарқий Жетисув шаҳарлари турғунларида _____ хўжалиги анъаналари сақланганидан гувоҳлик беради.
-
- ## 2. Ёпиқ тест вазифалари
- 2.2. Қозогистон жанубида ва Жетисувда шаҳарларнинг ўсиши _____ ҳисобига жадаллик билан борди
- A) кўчманчиларнинг ўтроклашуви
 - B) табиий кўпайиш
 - C) бошқа давлатлардан кўчиб келиш
 - D) араб истилоси
 - E) мўгуллар босқини
- 2.2. Шимолий-шарқий Жетисув, Иртиш бўйи ва Марказий Қозогистон туманларида янги шаҳар тумани пайдо бўлди
- A) XIV–XVI асрлар боши
 - B) X–XIII асрлар боши
 - C) XII–XIV асрлар боши
 - D) XIV–XV асрлар боши
 - E) XIII–XIV асрлар боши
- 2.3. X–XI асрлар бошида Олакўл ва Иртиш бўйидаги шаҳарлар тегишли эди
- A) қарлуқларга
 - B) тургешларга
 - C) найманларга
 - D) қорахонийларга
 - E) қимақларга
- 2.4. Женд, Сигноқ, Барчкент шаҳарлари X–XIII асрларда тегишли эди
- A) қипчоқларга
 - B) тургешларга
 - C) найманларга
 - D) қорахонийларга
 - E) қарлуқларга

Мазкур мавзуни тадқиқ қилиб, сиз:

- ўрта асрларда Қозоғистонда савдо ва деҳқончиликнинг ўзига хос хусусиятларига тасниф бера оласиз;
- шаҳар, деҳқончилик округлари ва кўчманчи даштнинг ўзаро алоқаси аҳамиятини баҳолай оласиз.

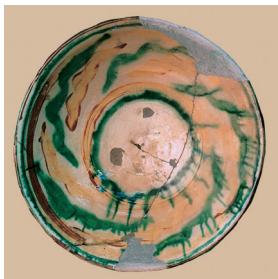
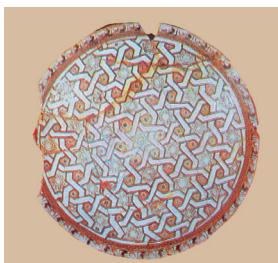
Савдо-сотик. X – XIII асрлар бошида халқаро савдодан ташқари шаҳар ва кўчманчи қабилалар, шаҳар ва ён-атрофлари орасида савдо ривожланади. Бу ҳақида топилган халқаро ва ички савдода қўлланилган тангалар гувоҳлик беради.

Ўрта аср муаллифларининг ва археологик қазилмалар исбот этишича, Буюк Ипак йўилидаги халқаро савдо X – XIII асрлар бошида жуда тарақкий этган. Исфижоб, Кедер, Ўтрор, Навокент, Тараз, Болосоғун йирик савдо марказлари бўлишди. Уларга шимолий-шарқий Семиречъенинг Кўялиқ, ики Ўгуз шаҳарлари қўшилишди.

Араблар ва турклар чегарасида асосий позицияни Тараз шаҳри эгаллади. Шаҳар манбаларида ёзилишича, “мусулмонлар ва туркларнинг савдо ўрни” сифатида чегарадаги энг муҳим савдо маркази бўлди. Тараз орқали

Ўрта асрдаги Исфижоб шаҳри.

Сопол идиш
(Тароз).

Суратли сопол идиш
(Талгар).

Марварид қадалган
сопол күза
(Үтэр).

Талас дарёсининг юқорисидан қазиб олинган кумуш чиқарилди. Шаҳарда олиб борилган қазилма ишлари натижасида:-бу жойда танга устахонаси бўлганини аниқловчи буюмлар- кўплаб тангалар топилган.

Исфижобда Улуг Даланинг барча мамлакатларига олиб борувчи савдо ва ҳарбий йўналишлар кесишганди. Шаҳарда *тим* деб номланувчи, катта газламалар билан савдо қилишга мослашган маҳсус хонали карвонсаройлар мавжуд эди.

X – XIII асрларда Исфижоб ва Таразнинг бойлиги халқаро савдо йўлагидаги стратегик шароити ҳамда ички бозордаги ҳукмрон роли билан ҳам белгиланди.

X асрда Сирдарёning қути қисмида ўғузларнинг пойтахти Янгикент шаҳри иирик савдо маркази бўлади.

Шаҳарлар ва Дала орасидаги савдо жонли олиб борилди. Воҳа ва шаҳарлар аҳолиси йилқи, қорамол, жун, тери, ипак, мўйна харид қилишар, кўчманчилар буларнинг эвазига газлама, нон, идиш-товоқ олишарди. Савдо икки тарафга ҳам фойда келтириб, бу ўринда салжуқийлардан бири битган хужжат эътиборни жалб қиласи: “Улар (кўчманчилар)нинг даромад берувчи товарлари ва буюмлари ўтроқ одамларнинг фаровонлиги, тўқчилиги ва фойдаси ўсишининг сабабидир”.

Бу даврда шаҳар ва унинг атрофлари орасида савдо кенг ёйлади. Шаҳарга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, асосан, бугдой ва мевалар келтириларди. Деконлар шаҳарлик ҳунармандлардан: сопол, ойна, заргар буюмлари, газламалар харид қилишарди. Ярмаркалар кўринишини олган савдо айниқса, кўчманчилар дунёси билан чегарадош шаҳарларда самарали тарзда юритилди.

Матн асосида ҳунармандлар, деконлар ва кўчманчиларнинг ўзаро муносабатида Қозогистон худудида минтақанинг ўзига хос иқтисодий бирлиги қарор топиб, қиёсий барқарорликка эришилганини исботланг.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши. X – XIII асрлар бошлирида товар-пул муносабатлари ўсиб, товар айирбошлиш сиқиб чиқарилади. Қозоғистоннинг йирик шаҳарларида зарбхоналар ишлади. Софлиги юқори кумуш тангалар кенг муомалада бўлди. Кумуш тангаларни зарблаш IX аср охиригача давом этди. XI – XII асрлар сўнгидан дирҳамларни устига кумуш суви юритилган мисдан зарблашди. Унга кумуш захираларининг камайиши, “кумуш таназзули” сабаб бўлди.

Қозоғистон аҳолиси муомаласида, шунингдек, халқаро савдо ва одатда, бойлик тўплаш воситаси бўлиб хизмат этган олтин динорлар ҳам бўлди. Олтин динорлар кўргина зарбхоналарда ишлаб чиқарилди, уларнинг софлиги ва салмоғи бир-биридан фарқланди. Улар Шарқий Европа, Прибалтика ва Скандинавия мамлакатларининг ўрта аср ёдгорликларини қазиш чоғида кўп учрайди.

Зарбхоналарда муомала ва тўловнинг энг оммавий воситаси, ички бозорда майда чакана савдода қўлланилган – мис фельслар зарбланган.

Тангалар зарблangan металларнинг кўп бўлгани сабабини тушуниринг.

XI аср сўнгидаги “кумуш таназзули” оқибатларини тушуниринг.

Қандай тангалар халқаро савдо, шунингдек, бойлик тўплаш воситаси сифатида хизмат этган?

Деҳқончилик. Кўчманчи аҳолининг ўтроқлашуви шаҳар ҳаётининг ривожигагина эмас, балки деҳқончилик ривожига ҳам таъсир кўрсатди. Шаҳар аҳолисининг ўсиши сотиш учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтиришни тақозо қилди.

Сунъий сугориш тизими такомиллашди. X – XII асрларда шаҳар атрофларини сув билан таъминлаган магистрал каналлар қурилди. 20-30 км узунликдаги каналлар қолдиқлари топилган. Ўтрор оазисида жуда мураккаб сугориш тизими бўлган. Унга магистрал каналлар, сув тақсимлагичлар, сув омборлари, сопол қувурлар, чиғириқлар – сувни юқорига чиқариш воситалари бўлган.

Илгариgidек, боғдорчилик, узумчилик, полизчилик, далачилик, уй чорваси шаҳарликларнинг хўжалигида муҳим рол ўйнаган.

X – XII асрларда Марказий Қозоғистонда деҳқончилик маданиятининг гуллаган палласи бўлди. Оазислар бу минтақанинг кўплаган дарёлари ҳавзаларида мавжуд бўлиб, сугориш тизимлари топилган.

X – XIII асрлар бошида шаҳарнинг ҳунармандчилик, савдо ва қишлоқ хўжалиги маркази сифатидаги аҳамияти ортди.

Қайси миңтақаларда дәхқончилик ривожланды? Нима учун?

Дәхқончилик ҳұнармандчылық билан, дәхқончилик округлари шаҳарлар билан қандай бөғланған?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Маданий-сиёсий ва савдо маркази, күп мадрасалари ва кутубхоналари билан машхур бу шаҳар _____.
- 1.2. Исфижобда ёпік расталар бўлган, катта карвон саройларнинг газламалар билан савдо қилиш учун мос бинолари бўлган ва улар _____ деб аталган.
- 1.3. Энг оммавий муомала ва тўлов воситаси, ички бозорда қўлланилган ва чакана савдо соҳасига хизмат кўрсатган _____ лар _____ дан зарбланган.

20-§.

ШАҲАР ОБОДОНЧИЛИГИ ВА МЕЬМОРЛИК (Х–ХІІІ асрлар боши)

Мазкур мавзуны тадқиқ қилиб, сиз:

- ўрганилаётган даврда меъморлик ва ободонлаштириш ривожига таъсир қилган сабабларни очасиз;
- терракота, меъморий декор, мақбара. Минора тушунчалари билан танишасиз;
- ўрта асрда Қозоғистон ва Европа шаҳарларидағи умумийликни ва фарқни топасиз.

Үрта аср сопол сув қувури қолдиқлари.

Шаҳар ободончилиги. X – ХІІІ асрлардаги Қозоғистон шаҳарлари ўша давр учун юқори дарежада ободонлашуви билан фарқланган. Уйлар канализация ва иситиш тизимларига эга бўлган. Йирик шаҳарлар учун водопроводлар оддий ҳол эди. Улар учун сопол қувурлар ётқизиладиган ер ости туннеллар қуришган. Шундай туннеллар қолдиқлари Ўтрорда топилган, унинг ичидаги сув омборидан бошланган икки қатор сопол қувурлар сақланган.

Таразда XI – XII асрлар қатламида сув қувурлари топилган. Сопол қувурлар бу жойда маҳсус тошдан ва ...ли “ёстиқ”ларга тахланган ва устидан тош плиталар ётқизилган. Сув қувурлари тармоқлари шаҳар марказига қараб сувни уйларга босим билан беришни таъминлаш учун қиялаб тортилган.

Сув қувури тармоғидан юқорида сувни ўз ҳолича беришни таъминловчи сув босими омбори топилган.

Қаратовнинг шимолий қисмидаги қазиш ишлари Бобо Отада шаҳарликлар водопровод қўллашганини кўрсатди. Улар атрофи тош билан ўралган қудуқда тўпланадиган булоқлардан фойдаланишган, сув қувурлар орқали работ ҳудудига чиқарилган.

Хонадонларда *тарнов* деб аталган оддий канализация воситалари ўрнатилган.

IX – XIII асрлар бошида шаҳар қурилишида хонадонларда жуда машҳур, меъморлик ёдгорлиги ҳисобланадиган ҳаммомлар кенг тарқалган. Ҳар бир шаҳарда жамоат ҳаммомлари бўлган.

Исломнинг тарқалиши, тиббий билимлар, савдо-сотиқнинг ривожи, аҳолининг ўсиши меъморлик ва шаҳар ободончилиги тараққиётига таъсир этганини исботланг.

Археологлар ҳаммом қурилишида шаҳарликларнинг юксак маданиятини таъкидлашади. Масалан, Тараздаги ҳаммомнинг умумий майдони 152 кв.м. бўлган. У ечиниш бўлмалари, ванналар ва бассейнлари бор чўмилиш заллари, нақш туширилган пар хоналарига эга эди. Қадимги шифокорларнинг ҳаммомлар деворини нозик дид билан безаш зарурат, деб қараганлари

Бобо хотин мақбараси.

Айша биби мақбараси.

ва улар томоша қилган инсон ҳаётий кучларининг мустаҳкамлашувига ёрдам беришини X аср манбаси таъкидлайди.

Ибн Сино (Х – XI аа.) ҳам яхши ҳаммомда “барқарор ҳарорат, ёруғ нур, гўзал суратлар ишланган кенг даҳлиз” бўлиши қерак, деб таъкидлаган.

Археологлар томонидан ҳаммомлар Тараз, Ўтрор, Болосоғунда ҳам топилган. Ўтрор ҳаммоми XI асрда кенг тарқалган ва Шарқда бизнинг кунларгача сақланган хоч шаклидаги режаси билан характерланади.

Ҳаммомлар пол остидан иссиқлик ўтказувчи қувурлар билан иситилган. Сув қудуқдан олинган ёки шу даврда шаҳар ободончилигининг кенг тарқалган шакли – водопровод орқали етказилган.

Нима учун ўрта аср усталари ҳаммомларни безашга катта аҳамият беришган?

Ибн Сино бўйича ҳаммомлар қандай бўлиши қерак?

Меъморлик. Мақбаралар. X – XII асрларда қурилиш материали сифатида куйдирилган гишт, ёгоч, гипс, алебастрлар кенг тарқалган. Деворга ишлов беришда нақшли терракота ва гулли гиштлар кенг қўлланилган. Қазилмалардан топилган қоплама гиштларниң 30 тагача тури бор эди.

Корахон мақбараси.

Алаша хон мақбараси.

XI – XII асрларда уй-жойнинг янги типи пайдо бўлади. Уларга яшаш жойи ва хўжалик хоналарининг ҳовли атрофида гурухлашиб марказлашган режаси характерлидир. Бундай режалаш оддий одамларга ҳам, зодагонлар уйлари учун ҳам хосдир.

Янги типдаги уйлар – ўсимлик ва геометрик нақшлар билан безатилган айланма ва тўғри бурчакли манқал-сандаллар пайдо бўлади.

X – XIII асрлар бошида шаҳарлар қурилишида янги унсур – шахристон чегарасида бунёд этиладиган масжид (эхромлар) ва мадрасалар (диний мактаб-семинарийлар) пайдо бўлди. Мадрасалар меъморий қиёфасининг масжидлардан фарқи, ҳовли галереясининг семинаристлар яшайдиган кичик хоналарга бўлинishi эди. Эрта қурилган масжидлар археологлар томонидан Кедер ва Қултепа шаҳарларида қазилди. Эрта қурилган масжидлар камтарона бўлиши билан ажralади. Уларнинг декорида шакл берилган қўйдирилган ғиштлар ишлатилган.

X – XIII асрлар бошида Қозоғистон ҳудудидаги шаҳар маданияти даражасига баҳо беринг. Ўтра аср меъморлари қандай қурилиш материалларидан фойдаланишган?

Тараз атрофидаги ибодат ёдгорликлари меъморчиликнинг ривожланганига гувоҳлик беради. Уларнинг дастлабкиси X – XI асрларда қурилган Бобожи хотун мақбараасидир. Мақбара қўйдирилган ғиштдан, куб шаклида барпо этилган. Бино деярли манзарали безакларсиз, қатъий композиция бинога викор бағишлайди.

Айша биби мақбараси ҳам (XI – XII аа.) меъморлик ёдгорлиги ҳисобланади. Мақбара гумбазли қопламали ва квадрат шаклда ишланган иншоотdir. Деворлар ва устунларнинг сирти ўсимлик ва геометрик характердаги ўйма нақшли терракотали плиткалар билан қопланган,

Қорахонийлар меъморлиги ёдгорлигига Тараз шахридаги портал-гумбазли Қорахон мақбараси ҳам тегишли.

Сирдарё қуийи қисмидаги Сирлитом мақбараси ҳам XI – XII асрларга тааллукли. Терркотали нақшлар билан безатилган баланд порталли гумбазли мақбара яхши сақланган. Кириш қисмига арка ишланган, деворларда нишлар бор, сувоққа ўйма безак туширилган.

X – XI асрлар бошидаги меъморий ёдгорликларнинг характерли белгиларини аниқланг.

X – XII асрларда ёдгорликларнинг меъморий шакли ва декоратив безалишини шимолий туркистонлик меъморлик мактабига киритишади. Унга дашт санъати анъаналари билан яқин алоқалиги хосдир. Бу анъаналар асрлар давомида қозоқ халқи санъатида сақланмоқда.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Шимолий туркистанлик меморлик мактабига _____ санъати анъаналари билан яқин алоқа характерлидир.
- 1.2. XI – XII аср бошларида _____ режалар характерли бўлган янги типдаги яшаш жойлари пайдо бўлди
- 1.3. XI – XII асрларга Сирдарё қўйи қисмидаги Сирлитом мақбарами киради.

! Ёпик тест вазифалари

- 2.1. Эрта қурилган масжидлар археологлар томонидан шаҳарларда топилган
 - A) Кедер ва Култепа
 - B) Исфижоб ва Янгикент
 - C) Сайрам ва Туркистан
 - D) Сиёб ва Тароз
 - E) Фароб ва Олмалиқ
- 2.2. Бобожи хотун мақбарами шаҳар атрофида қурилган
 - A) Сайрам
 - B) Исфижоб
 - C) Тароз
 - D) Сиёб
 - E) Туркистан
- 2.3. Асрга тааллуқли Айша биби мақбарами меморлик ёдгорлиги ҳисобланади
 - A) VIII – IX
 - B) IX – XII
 - C) IX – X
 - D) VII – VIII
 - E) VI – VII
- 2.4. Шаҳридаги Қорахон мақбарами қорахонийлар меморлик ёдгорлигига киради
 - A) Сиёб
 - B) Исфижоб
 - C) Сайрам
 - D) Тароз
 - E) Туркистан

Мазкур мавзууни тадқиқ қилиб, сиз:

- ўрганилаётган даврда ҳунар ва санъат ривожига сабаб бўлган омиллар, уларнинг характерли хусусиятлари ва белгиларини аниқлайсиз;
- сирланган идишлар, зооморф нақшлар каби янги тушунчалар билан танишасиз;
- ҳунармандларнинг ихтинослашувига ҳаёт тарзи ва хўжалик типининг таъсирини биласиз.

Ранг-баранг услугуб, қадама нақш, ўйма нақш,
сирланган сопол нималигини эсланг.

X – XIII асрларда ҳунармандчилик ривожининг хусусиятлари. Шаҳарлар сонининг ўсиши, шаҳар аҳолиси миқдорининг кўпайиши ҳунармандчилик ривожида кўринди. X – XII асрларда ҳунармандчилик устахоналари сони ортди. Айирбошлиш ва савдо ролининг ўсишига келтирган цех ташкилотлари шаклланиши кўзга ташланди.

“Ҳунармандлар”. Рассом Б.Аканеев.

Қозоғистон ҳудудида мусулмон тасвирий санъатининг шаклланиши X асрга тааллуқлидир. У ёзувнинг нақшга ўзгариши билан характерланади. Бундан услубнинг вужудга келиши ислом динини қабуллаган турк сулоларининг гуллаши даврида содир бўлди. Араб ёзувнинг нақшли имкониятларидан фойдаланилган сопол топилган. Ёзувларининг бир қисми фақат нақш характерида, бироқ айримларида турли эзгу тилаклар, насиҳатлар қайд этил.

Мусулмон тасвирий санъати нимаси билан характерланади, унинг ўзгачалиги нимада?

Бадиий ҳунармандчилик. Ўрта асрлар заргарлик ҳунарининг энг ривожланган палласи бўлди. Заргарлик ишининг характерли хусусияти *рангбаранг услугуб* анъясасининг давом этиши эди.

Ранг-барнг услугубда Даштда катта эҳтиёжга эга бўлган **тўқималар, нишонлар, узангилар учун қопламалар**, белбоғлар, зираклар ва бошқа тақинчоқлар тайёрланарди. Семиречье кумуш буюмлар ишлаб чиқариш билан шуҳрат қозонган.

Олтин конлари хоннинг мулки ҳисобланар ва ажнабийлардан эҳтиёт сақланарди – бу ердан, ҳатто карвонларни ўтказиш таъзиқ этилган.

Заргарлик санъати ривожини баҳоланг, унинг характерли хусусиятларини белгиланг.

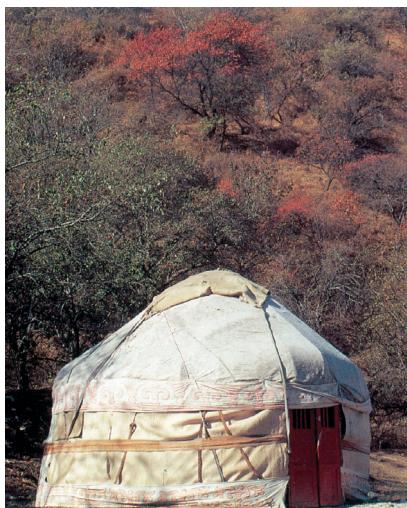
Ўрта аср даврида турли бадиий ҳунарлар гуллаши қайд этилган. Айниқса, кулолларнинг муваффақиятлари ва ютуқлари ёрқин бўлди. Сурат чизилган ва ўйма нақш ишланган сирланган идишлар кенг тарқалади. Рангларни қўллаш эвазига рассом-сополчилар геометрик, ҳарфли, ўсимликка оид, зооморф нақшлар яратишиди.

Қозоғистон шаҳарларида ойна буюмларни ишлаб чиқариш IX асрга оид, уларнинг оммавий тарқалиши эса X – XII асрларга тўғри келади. Буюмларнинг энг кўп тарқалган турлари графинлар, кўзалар, косалар, кубоклар, кружкалар, флаконлар эди. Айлана шаклидаги дераза ойналар тайёрланарди. Қозоғистон шаҳарларида ойна буюмларининг оммавий топилиши X асрга тааллуқлидир.

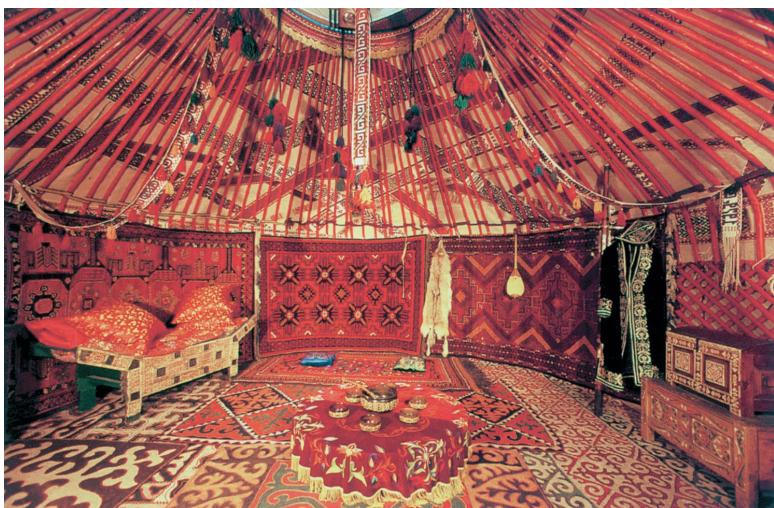
Металлургия ва темирчилик Қозоғистонда қадимдан ҳунармандчилик ишлаб чиқаришда банд аҳолиси учун муҳим бўлган соҳаларни ташкил этарди. Темирчилик кенг тарқалган ҳунар эди, темирчилар, одатда, алоҳида мавзеларда жойлашишган.

Металларни қайта ишлаш билан боғлик ҳунарларни характерлаб беринг.

Темир рудаси қазиб олинган жойда қайта ишланди, темирчиларга темир ишланма ҳолда келтирилди.

Оддий типдаги ўтов.

Зодагон ўтовининг ички кўриниши.

Мисдан буюмлар ишлаб чиқариш шаҳарларда ҳамма жойда тарқалган эди. Ҳунармандлар орасида мисгарлар сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил қилишди. Мисгарлар товоқ-қошиқ, шамдон, тақинчоқлар тайёрлашди. Айни пайтда улар заргарларлик ҳам қилишди. Халқ ҳунармандларининг юқори дидига гувоҳлик берувчи бронза шамдонлар бетакрор гўзаллиги билан ажраби турган.

Шаҳарларнинг ўсиши ва уларнинг ободонлиги, ислом ва араб ёзувининг тарқалиши, савдонинг ривожи, аҳолининг ўсиши ҳунармандчилик ва санъатнинг ривожланишига ёрдам берганини далилланг.

Кўчманчиларнинг моддий маданият ёдгорликлари. Кўчманчилар ҳунармандчилигининг етакчи соҳалари орасида тери ва жунга ишлов бериш, ўтов тайёрлаш, темирчилик, аравасозлик, металлургия, ёғоч ва суякни қайта ишлаш, заргарликни аташ мумкин.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг қадимий соҳаларидан бири – тери ва жунни қайта ишлаш. Одатда, ҳар бир кўчманчи керакли ҳамма буюмларни ўзи тайёрлаши мумкин эди. Бироқ ҳар бир жамоада умумий ишга раҳбарлик этувчи усталар, масалан, чиғириқ игиришда, мавжуд эди. Даштиликлар турли буюмлар, масалан, ўтов қопламасидан бошлаб, кийим-кечаккача тайёрлашган. Рубрукнинг гувоҳлик беришича, “қипчоқлар ўтовни оқ қоплама билан ёпишган, ёрқин ялтираши учун уни тез-тез оқ оҳак ва тупроқ, суяқ кукуни билан суртишган, баъзан қора намат ҳам олишган.

Айни шу қипчоқлар узум шингиллари ва дараҳтлар, құшлар ва ҳайвонлар чизишиб, рангли намат тикишган”. Наматдан этиклар ичига ўраладиган пайпок, қалпоқлар, отлар учун ёлламалар тикилған.

Ёғоч, тери, жүн ва бошқаларни қайта ишлайдиган ҳунарларни характерланг.

Үтовлар ва аравалар тайёрлаш учун керакли дараҳтлар навлари мүл бўлган жойларда яшайдиган алоҳида ҳунармандлар гурухи мавжуд эди. Турли станокларни ишлатиб, ҳунармандлар аравалар, ўтовлар асосини тайёрлашар, уларни сотишар ёки маҳсулот ва молга айирбошлишарди. Одатда, буюртма бўйича ишлашган.

Кўчманчилар жамоасида ҳунарманд қулай кичик устахонасини олиб, овул билан бирга жой алмаштирган. Металлурглар ва темирчилар, одатда, кичик манзиллар тарзида ўтроқ яшашган, бироқ ўzlари келиб чиқишиган жамоа аъзолари бўлиб қолишаверган.

Кўчманчилар орасида қайси ҳунарлар етакчи бўлган?

Кўчманчиларнинг археологик ёдгорликлари қабристонлар билан намоён бўлади. Жасадларни ёғоч колодаларга, тахтали тобутларга жойлашган. Бир қатор лаҳадлар кўмилган жойларда ош-овқат қолдиқлари (суюк ва буғдой), ипак газламалар парчаси, темир пичноқлар, ўриндиқлар топилған. Эркаклар кўмилган жойлардан қурол-аслача: қилич, найзадон ва найзалар, ёйлар, қалқонлар, совутли матоҳлар топилған. Гўрларда отнинг қурол-жабдуғи: , тизгинлар, юганлар, эгарлар ҳам бор.

Топилмалар кўмилган жойлардаги ёзма манбалар билан биргаликда кўчманчи қабилаларнинг хўжалик, ҳунармандчилик, ҳаёт тарзи, диний қарашлари тўғрисида тушунча олишга ёрдам беради.

Кўчманчилар моддий маданияти хусусиятларини аниқланг.

Ҳунарларнинг умумий ривожи ҳақида хulosса чиқаринг: қандай ҳунарлар

кўчманчилар орасида, қайслари шаҳарликлар орасида тарқалган эди?

Нима сабабдан? Схема ёки жадвал тузинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. XI – XII асрларда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва _____ ташкилотларнинг шаклланиши рўй берди;
- 1.2. Қозогистон ҳудудида мусулмон тасвирий санъатининг шаклланиши _____ асрга тааллуқли.
- 1.3. Ўрта асрларда заргарлик ҳунари ривожланишининг алоҳида даври бўлган. Заргарлар _____ услуги анъаналари ривожини давом эттириши.

Мазкур мавзуни ўрганганингизда сизга керак:

- туркларнинг маънавий маданияти ривожида исломнинг роли ва аҳамиятини тушуниш;
- миссионер, сўфизм каби янги тушунчалар билан танишиш;
- X–XII асрларнинг нима учун турк маданиятининг “олтин даври” деб аталишини билиш ва далиллаш.

Тургешларнинг араблар билан курашини, Атлах жангини ва нима учун 960 йилда Муса исломни Қораҳонийларнинг давлат дини деб эълон қилганини эсланг.

Қозоғистон ҳудудида Ислом динининг тарихи. Ислом – жаҳондаги энг йирик динлардан бири ҳисобланади. У тарих ва маданиятида катта роль ўйнаган ва ўйнайди ҳам. Исломда, бошқа жаҳон динлари каби, ўзга диндагиларга таъсирини тарқатишга интилиш бор.

VIII–XI асрларда араблар Жанубий Қозоғистон ва Семиречье ҳудудига юришлар қилишган. Бу давр тарихий воқёлар – арабларга қарши характердаги қўзғолон ва қўтарилишларга тўла бўлди. Шулардан энг кучлиси Семиречьеда турклар томонидан қўллов топган Муқанна ҳаракатидир.

Жаҳондаги барча динларда ўзга диндагиларга таъсирини тарқатишга интилиш бор. Бунинг сабабини тушунтиринг.

VIII аср бошида араблар кейинроқ мусулмон маданияти фаол равишида тарқалган Мовороуннаҳр шаҳрини босиб олишибди. 751 йили турклар ва арабларнинг Атлах жангига Хитой қўшинлари устидан эришган ғалабаси турклар орасида ислом маданиятининг тарқалишига ёрдам берди.

Нима учун Атлах жангига Хитой қўшинлари устидан эришган ғалабаси турклар орасида ислом маданиятининг тарқалишига ёрдам берганини тушунтиринг.

Исломлаштириш жараёни секин борарди ва у ўзига хос жиҳатларга эга эди. Ҳарбий хатти-ҳаракатлар исломнинг тинч тарқалиши билан алмаштирилганда янги динни қабуллаш жараёни тезлашди. Турклар дастлабки ҳалқлар орасида биринчилардан бўлиб, уларга нисбатан “Мусулмонлар қурол-аслаҳани тарғиб этишни рад этиб, ишонч томонидан ютуққа эришгандилар”.

Қорахонийлар ҳукмдори Муса 960 йили илк бор исломни давлат дини, деб эълон қилди. Қорахонийларнинг сиёсий ва ҳарбий ютуқлари Марказий Осиёда ислом динининг тарқалишига ёрдам берди.

Х – XII асрдаги ўрта аср шаҳарларида масжид ва мадрасаларни фаол қуриш бошланди. Бу даврда исломнинг кенг тарқалганини майший буюмлар топилмалари ҳам тасдиқлайди. Масалан, арабча ёзув туширилган бронза кўзгуга “Оллоҳга ишонган хавфсиз бўлади” деб ёзилган.

Ислом туркларнинг асосий динига айланди, бироқ ўзига хос жиҳатларига эга эди. Туркларнинг қадимги дини (тангричилик) исломнинг маҳаллий шаклига таъсир қилди ва уни ҳозир ҳам кўриш мумкин. Турк исломи моҳиятига кўра, тангричилик ва исломнинг *синтези*(бирикиши)дир.

Турклар исломни, Ш.Валиханов таъкидлаганидек, икки дин шаклида қабуллашди. Туркий халқлар янги – ислом динига тангричилик хусусиятларини мослаштиришди. Шу синтез оқибатлари қозоқларда ҳозирги кунгача сезилади. Қипчоқлар тарқалган шимолий ҳудудларга ислом бирмунча кейинги даврда кирди.

Нима учун араблар туркийлар орасида исломни тарқатиш ишида
“қуролдан воз кечиб, ишонтириш орқали
муваффақиятга эришдилар?”

Исломнинг таъсири. XI – XII асрлар туркий маданияти учун чин маънода “олтин давр” давр бўлди. Араб халифалиги таъсирида ҳаётнинг ҳамма соҳалари араблаштириш ва исломлаштиришга учради. Мусулмонларнинг муқаддас китоби сифатида қуръон араб тилининг ислом оламида ягона давлатлараро тил сифатида ташкил топишига олиб келди.

Ислом маданияти, фани, санъати, меъморчилиги, адабиёти, айниқса, X аср ўрталарида ривожлана бошлади. Бу Қорахонийлар сулоласи бошчилигида туркийлар давлатининг шаклланиш даври эди.

Туркий ҳукмдорлари, манбаларнинг айтишича, билими билан ажralиб туришган, маънавий яратувчанликка алоҳида эътибор қаратишган. Улар иқтидорли ижодкор шахсларга ҳомийлик кўрсатиб, меценатлар ролида чиқишган ва яна форс, араб ва она тилида шеърлар ҳам ёзишган.

Мамлакатда иккитиллилик гуллаган, мусулмон маданияти таъсири салмоқли эди, бироқ туркийлар она тилини, дунёга ўзига хос қарашини сақлашди. Бунда туркийзабон адабиёт йирик намояндадарининг катта хизматлари бор.

Ал-Форобий, Ал-Берунийлар ўз асарларини араб тилида ёзишган бўлса, XI–XII асрларда йирик арбоблар Юсуф Болосоғуний, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Юғнакий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғонийлар асарларини турк тилида битишган.

Шу даврдаги турк давлатларида араб тили фан сифатида қўлланилди.

XI–XII асрларда турк маданияти ислом таъсирида ривожланди. Бу даврда мусулмон маданияти оламга маданият ва фан арбобларининг чинакам “юлдузли” номларини берди. Туркий Ал-Форобий, Беруний, Ю.Болосоғуний, М.Қошғарий, А.Юғнакий, А.Яссавий, С.Боқирғонийлар “мусулмон ренесанси” ривожигагина эмас, жаҳон маданияти тараққиётига ҳам катта ҳисса кўшилар.

Нима учун X–XII асрлар туркий маданиятининг
“олтин даври” деб номланади?

Хожа Аҳмад Яссавий (XII аср) – исломнинг турк йўналиши асосчisi, “Девони ҳикмат” (“Ҳикматлар тўплами”) китобининг муаллифи. Аҳмад Яссавийнинг шахс сифатида камол топиши ва фаолиятининг асосий даври Яssi (Туркистон) шаҳри билан боғланган.

Яссавий ислом мағкурасини турклар дунёқараши билан боғлади ва бу билан ислом тамаддунида туркийларнинг ҳиссасини белгилаб берди. Яссавий исломда билишнинг “туркий” йўли асосчisi ҳисбланади.

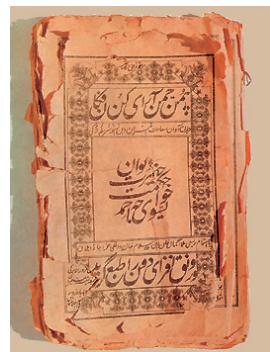

Х.А.Яссавий.

Яссавий таълимоти ислом ақидаларига қарши келмайдиган тангричилик унсурларини ўзига жамлади. Яссавийлик йўли анъанавий ислом йўли меъёрларидан фарқ қилиб, у ўзига қадимий туркийлар динини кўпроқ сингдирди.

Яссавий асарлари – барча туркий халқларнинг умумий маънавий хазинаси. Қипчоқ диалектида ёзилган бўлса-да, ҳануз барча туркийлар унинг “Ҳикматлар”ни таржимасиз ўқий олишади.

Туркий халқлар олдида Яссавий юксак ахлоқ ва баркамол инсон намунаси сифатида қўринади. Яссавий учун инсоннинг ахлоқий такомилига эришиб униг билимга, билишга интилиши билан чамбарчас боғлиқ. Шогирдларига қаратса “Ёрлиққа эга бўлмаган, Яратган томонидан қайтарилади”, деб мурожаат қиласи.

Х.А.Яссавийнинг
“Девони ҳикмат”
китоби жилди.

Яссавий таълимотининг асосий фояси нима? Нима учун уни Қозоғистонда ҳурматлашади? Қозоғистон ўрта аср тарихида у қандай ўрин тутади?

А. Яссавийнинг устози унга катта таъсир кўрсатган Арслонбоб эди. Хожа Аҳмад ёзади: “Арслонбонинг сўзлари муқаддас, уларни тингланг, бу сўзларда иккюзламачилиқ, ёлғон, ҳасад қораланади ва ахлоқий баркамоллика чақириқ янграйди”.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмон қадамжолари иерархиясида Арслонбоб юқори пиллапояни эгаллайди. Буни унинг хозирги кунда ҳам анъ-анавий зиёратгоҳ әкани тасдиқлайди. Унга кўра, аввало, Арслонбоб зиёрат қилинади, сўнгра Хожа Аҳмад мақбарасига борилади: “Арслонбобда туна, Хожа Аҳмадда тила”, дейилади.

Ҳаким ота сифатида ҳам машҳур бўлган Сулаймон Боқирғоний Аҳмад Яссавийнинг шогирди бўлган. Бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон мадарасаларида унинг асарлари диншуносликдан дарслик сифатида бир неча юз ийллар мобайнида қўлланилган. Шоир инсонларни эзгулик ва ҳақиқатга чақирди.

Аҳмад Яссавийнинг шогирди С.Боқирғонийнинг хотирасини нима учун эълозлаймиз?

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмон қадамжолари иерархиясида Арслонбоб нима учун юқори пиллапояни эгаллайди? Буни нима тасдиқлайди? Арслонбоб ва Аҳмад Яссавий мақбараларига зиёрат қилиш тартиби қандай?

?

Савол ва топшириқлар.

1. Араб ҳалифалиги ҳукмронлиги ўрнатилиши билан ҳаётнинг ҳамма соҳалари араблаштириш ва исломлаштириш рўй берди. Бу нимада кўринди?
2. X–XII асргача даврлар нима учун исломлаштирилган мамлакатлар учун уларнинг маънавий ривожланишида муҳим босқич бўлди?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Турклар орасида ислом маданиятининг тарқалишига турклар ва _____ нинг Хитой қўшинлари устидан _____ йилдаги Атлах жангигида биргаликда эришган ғалабаси ёрдам берди.
- 1.2. Туркларнинг қадимий эътиқодлари исломнинг маҳаллий шаклларига таъсир кўрсатди, турк исломи _____ ва _____ нинг синтези ҳисобланади.
- 1.3. Ижодий шахсларга ҳомийлик кўрсатишиб, турк ҳукмдорлари _____ ролида чиқишиган.
- 1.4. Ҳанузгача барча турклар Яссавийнинг “Девони ҳикмат”ини таржимасиз ўқий олишади, чунки у _____ диалектида ёзилган.
- 1.5. Хожа Аҳмаднинг устози _____ эди, шогирлари эса _____ лар бўлди.

Ёпік тест вазифалари

- 2.1. Арабларнинг құшинлари Жанубий Қозогистон ва Жетисув худудига ушбу асрларда юришлар қилишган
- A) IX – XII
B) VI – XII
C) IX – X
D) VII – III
E) VI – VII
- 2.2. Абу Носир ал-Форобий ва ал- Беруний ўз асарларини ёзган тил
- A) сұғд тили
B) қипчоқ тили
C) араб тили
D) форс тили
E) қозоқ тили
- 2.3. Ислом асослари ва тангричилик унсурлари жамланған таълимот яратди, “Девони ҳикмат” мұаллифи
- A) Мұхаммад Ҳайдар
B) Юсуф Болосоғуний
C) Маҳмуд Қошғарий
D) Аҳмад Яссавий
E) Қодирави Жалоирий
- 2.4. Ушбу олим бүйіча инсоннинг ахлоқий камоли унинг билишга интилишидан ажралмайды
- A) Сотуқ Бўғроҳон
B) Аҳмад Яссавий
C) Маҳмуд Қошғарий
D) Мұхаммад Ҳайдар
E) Қодирави Жалоирий

23-24- §§.

IX – XIII АСР БОШИДА ФАН ВА АДАБИЁТ

Мазкур мавзуни ўрганиш мобайнида сиз:

- X–XIII аср бошида түрк дүнёсида маңнавий маданият юксалишига таъсир этган асосий шароитларни күриб чиқасиз;
- бу даврдаги түрли алломаларининг умумий жиҳатлари ва фарқларини биласиз;
- X–XII асрлардаги түрк олимлари күтарған муаммоларни мушоҳада қилишга уриниб күринг, уларнинг бүгунги долзарблизини белгиланг.

IX–XIII аср бошларида Ўтрор, Исғижоб, Тароз, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарлар фан ва маданиятнинг марказларига айланди. Бу ерда буюк

олимлардан ал-Форобий, ал-Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Болосоғун, Аҳмад Юғнакий, Яссавийлар яшаб ижод этдилар. Уларнинг барчасини келиб чиқиши бирлаштиради – турк ўртасидан чиқдилар.

Олимлар VI асрдан – XV асргача турк халқлари томонидан фан ва адабиётда яратилган нарсалар уларнинг умумий дурдоналари бўлиб ҳисобланади, деган бир фикрдалар.

Турклар ҳеч қачон ўзларининг қайси миллатга мансублигини аниқлашга интилмаганлар. Ю.Болосоғун ҳам, Алишер Навоий ҳам ўз асарларида бошқа миллат эмас, турк сифатида ёзишган. Ўша даврининг бошқа буюк мутафаккирлари ҳам шундай йўл тутишган. Уларнинг барчаси ўзларини туркмиз, тилини эса, турк тили деб мағрур аташган.

VI асрдан – XV асргача турк халқлари томонидан фан ва адабиётда яратилган нарсалар уларнинг умумий дурдоналари бўлиб ҳисобланиши сабабини тушунтиринг.

Ал-Форобий. Шарқ олимлари орасида алоҳида ўринни ал-Форобий эгаллайди. Унинг асарлари ўрта аср фани асосини ташкил этди, унинг таъсирида Ибн Сино, Ўмар Ҳайём, Бэкон, Леонардо да Винчи ва бошқа мутафаккирларнинг дунёқараши шаклланди.

Абу Наср ал-Форобий 870 йили Фороб (Ўтрор) шаҳрида, буюк мутафаккирлар, шоирлар плеядасининг ватанида туғилди.

Астрономия, мантиқ, мусиқа назарияси, математика, социология, этика, тиббиёт, психология, фалсафа ва хуқуқ, бу – ал-Форобий ривожланиши билан шуғулланган фанларнинг тўлиқ бўлмаган рўйхати. У Арасту “Органони”нинг бутун мажмуасини жамлаб, тартибга солди, унинг барча асарларига изоҳлар ёзди.

Унинг хизматлари шу қадар катта эди, унга “Муаллим ас сано” – “Иккинчи устоз” унвони берилганди. Шарқ Биринчи устоз сифатида Арастуни тан олган. Арасту ва бошқа юонон алломаларининг асарлари Шарқ мутафаккирлари туфайли сақлангани, шунингдек, инквизиция гулханларида ёниб кетмагани маълумдир.

Форобий жаҳон даражасидаги олим эди, у араб, форс, юонон, ҳинд ва турк фани ва маданияти ютуқларини яқинлаштириди ва бирлаштириди. Фаннинг ислоҳотчиси сифатида ўз даврининг билимларини тизимга солди ва бу унинг “Фан классификацияси ҳақида сўз” трактатида намоён бўлди. Ал

Форобий фанларни назарий (мантиқ, математика) ва амалий (этика, сиёсат) деб бўлди.

Бахтга олиб борувчи йўллар ҳақида фикр юритиб, унга билимсиз эришиб бўлмаслигига қатъий ишонган эди.

Ўтрор кутубхонасини тўплашда ал-Форобийнинг катта роль ўйнагани тан олинган.

Ўтрор кутубхонаси мўғул давригача бўлган. Ўтрор Буюк Ипак йўлида жойлашганини ҳисобга оламиз. Демак, бу ерда китоблар ҳам араб, ҳам хитой, ҳам европа ва албатта, турк тилларида бўлган. Кутубхона кўламига кўра, Александрийск шаҳридан кейинги иккинчи деб ҳисобланган.

Ўтрор кутубхонасида қанча китоб бўлган? Ҳеч ким аниқ айтольмайди. Ўтрорнинг вайрон этилиши давридан олдинги йилларга тааллуқли афсона бизгача етиб келган. Хисомуддин исмли донишманд Ўтрорнинг сўнгги ҳукмдори Қаирхонга келади. Олим билан ўтган сухбат қаирхонни шунчалик лол қолдирадики, у меҳмонни хурсанд этиш мақсадида: “Нимани хоҳласанг, ҳаммасини бажараман!” дейди. “Менга ҳеч нима керак эмас. Менга шу кутубхонада ишлашга ижозат бер”. Хисомуддин кутубхонанинг бош хазинабони этиб тайинланади. У китобларни мавзу бўйича бўлиб, уларни рўйхатга олишни бошлайди. Ўтрорнинг мўғул талофотидан аввал Хисомуддин кутубхонани қутқариш бўйича ишларни ташкил этган бўлиши мумкин. Китоблар қайсиdir ер ости омборларига яширилган, улар эртами, кечми, топилиб қолиши ҳам мумкин.

Ал-Форобий илмий қарашларининг қозоқ ҳалқининг миллий тафаккурига таъсирини очиб беринг.

Абу Райхон Беруний. Ўрта аср энциклопедисти Абу Райхон Беруний 973 йилда Қят шаҳрида туғилди, тахминан 1050 йили вафот этган. 20 ёшида Беруний таникли аллома бўлиб етишиди, 27 ёшида қимматбаҳо “Ўтган авлодлар ёдгорлиги” асарини ёзиб тугатди.

Берунийнинг илмий мероси катта, у 150дан ортиқ асарлар ёзган. Фақат астрономиянинг ўзидан 45 иш ёзган.

“Мазгудов жадвали” китобида йил ҳисоби тизими баён қилинган, тригонометрия асослари илк бор берилган, астрономия масалалари қаралган.

Беруний илк бор Коперник ва Галилейлардан бир неча юз олдин Ернинг Қуёш атрофида айланиши ҳақидаги ғояни илгари сурди, коинотнинг гелиомарказлашганини далилла-

Абу Райхон Беруний.

ди ва Ернинг диаметрини деярли тўғри ҳисоблаб берди. Берунийнинг географик асарларида у ўз замонасидаги юздан ортиқ шаҳарлар координаталарини белгилаб берган хариталар бор.

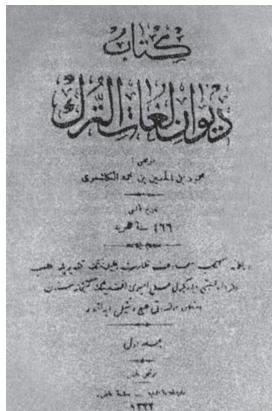
У Ернинг ривожланишига доир диний қарашларга қарши эди. Беруний минерология ва геологияга катта ҳисса қўшди.

Беруний буюк тарихчи эди. Ўзининг кўпгина асарларида Марказий ва Ўрта Осиё ҳалқлари ҳаётига оид фавқулодда жуда қизиқарли фактларни хабар қиласди.

Илмий изланиш услубларининг прогрессивлиги, буюк алломанинг ўлмас асарлари уни жаҳон фани тарихида биринчи ўринлардан бирига қўяди. Жаҳон олимлари XI асрни Абу Райҳон Беруний асри деб аташган.

Юсуф Болосоғуний.

“Қутадғу билиг”
китобининг титул
варағи.

Юсуф Болосоғуний. Юсуф XI асрнинг биринчи ярмида Қорахонийлар давлатининг пойтахти Болосоғун шаҳрида таваллуд топди. Маълумотни ўша даврнинг маданий марказлари Фороб, Қошғар, Бухорода олди. У фалсафа, назмни ўрганди, шаҳмат ўйнади, араб ва форс тилларини мукаммал билди.

Болосоғуний ўзининг машҳур “Қутадғу билиг” (Садатга элтувчи билим) поэмасини ёзди. Назм орқали фалсафани намоён қилиш ўрта аср Шарқининг анъанаси эди. Поэма диалоглар, нақллар ва насиҳатлар тарзида қурилган. Поэманинг асосида билим – барча ҳукмдорлар ва ҳалқ учун фаровонлик манбасидир, деган ғоявий мазмун ётади. Давлатни маърифатли, ҳалқнинг барча қатламларига фаровонлик келтирувчи билимли ҳукмдор бошқариши керак, деб таъкидлайди Юсуф. Агар ҳар ким ўз бурчини бажарса, жамият гуллаб-яшнайди.(Юсуф ҳоқондан бошлиб, оддий ҳунармандгача ҳар бир ижтимоий гуруҳ аъзоси нима бажариши лозимлигини батафсил ёzádi).

“Қутадғу билиг” турк тилидаги биринчи энциклопедик асар ҳисобланади. Бу ундаги насиҳатларнинг ҳар бир туркка тушунарли бўлиши истаги билан изоҳланади.

Юсуф болосоғуний ўз асарини Қорхонийлар ҳукмдорига бағишлади. Бу асари учун унга “бош вазир” унвони берилади. “Қутадғу билиг” – назм йўлидаги

сиёсий трактатдир, у ўрта асрлар давридаги турк халқларининг маънавий хаёти ва анъаналари тўғрисидаги маълумотлар манбаси ҳисобланади.

“Қутадғу билиг” поэмасидан билим ва маърифатнинг фойдаси, турк тили учун фаҳр тўғрисидаги парчани ўқинг.

Маҳмуд Қошғарий. Қошғарий XI асрнинг иккинчи ярмида Қорахонийлар зодагонларининг оиласида дунёга келди. У ўрта аср фанининг ҳамма соҳаларида чуқур маълумот ва асосли билим олди.

Маҳмуд Қошғарий кўп йилларни турк қабила ва халқлари орасида саёҳатларда ўтказган. У туркларнинг майший ҳаёти, уларнинг тили, урф-одатлари ва анъаналарини ўрганди ва “Девони лугот-ат турк” – “Турк тиллари лугати” деб ном олган ноёб асарини яратди.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони лугот-ат турк” асари турк маданиятининг ёдгорлиги ҳисобланади. Унинг иши нафақат тилшунослик бўйичадир, ундан турк халқларининг тарихи ва географияси, этнографияси ва иқтисоди, маданияти ва сиёсий ҳаёти тўғрисидаги материилларни ҳам топиш мумкин.

Маҳмуд Қошғарий.

Қошғарий туркология фани асосини қурди. Замонавий лингвистларнинг таъкидлашича, Қошғарий биринчи бор қўлган тилшунослик услублари ўз давридан 8 асрга олдинга ўзган. Унинг услублари лингвистикада фақат XIX аср охирида кенг қўлланила бошлади. Китобда халқларнинг қайси тилларда сўзлашганигина эмас, уларнинг қаердан келгани ва ерларининг чегараси ҳақида ҳам айтилади.

Қошғарийнинг меҳнати туфайли йўқолиб кетган урф-одатлар, анъаналар, турк даврининг адабий ёдгорликлари бизгача етиб келди.

“Девони лугат-ат турк”ка муаллифнинг ўзидан яхшироқ қилиб характеристика бериш мумкин эмас. “Бу китобни, – деб ёзади Қошғарий, – мен алфавит тарзида туздим, уни мақоллар, сажлар(қоғияли наср), маталлар, шеърлар билан безадим... Мушкулни осон қилдим, тушунарсиз нарсани тушунтирдим ва йиллар бўйи ишладим... мен китобда эслатилган буюмлар ва машҳур сўзларни жамладим ва шундай қилиб, китоб катта мавқега кўтарилди ҳамда бебаҳо устунликка эришди”.

“Девони лугат-ат-турк”ка билимнинг қайси қисмлари кирди? Қошғарий ўз меҳнатини қандай характерлайди? Ю.Болосоғунийнинг “Қутадғу билиг” ва М.Қошғарийнинг “Девони лугат-ат турк” асарлари таълим тизимида қандай жой олиши кераклиги ҳақида ўз фикрингизни айтинг.

Аҳмад Юғнакий. Қорахонийлар даври шоири турк тилида ижод қилган. Бизгача унинг “Ҳақиқатлар армуғони” поэмаси етиб келган. Унда муаллифнинг билим, ахлоқ ва одобни эгаллаш ҳақидаги чақириқларини кўрамиз. У келгуси авлодларга ростгўй ҳаёт олиб бориш, яхши бўлиш тўғрисида мурожаат қиласди.

Шундай қилиб, ўрта аср турк олами жаҳон цивилизацияси умуминсоний маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган буюқ аллома ва мутафаккирларни берди.

Аҳмад Юғнакийнинг келажак авлодларга мурожаати долзарблигини далилланг. IX–XIII аср бошидаги турк олимлари асарларининг каталогини тузинг.

Дафтарингизга “Исломнинг таъсири” жадвалини тўлдиринг.

меъморлик ва санъатга	сиёсий ҳаётга	аҳолининг кундалик ҳаётига	адабиёт ва фанга

X–XII асрлар турк маданиятининг “олтин асли” ҳамда исломнинг қайта туғилиши даври эканини далилланг.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Юсуф Болосоғуний биринчилардан бўлиб она тилининг байроғини баланд кўтарида ва “Қутадғу билиг” асарида ғурур билан ёзади:

Энгяхши сўзларким тафаккур, тилда,
Бунда жам, кўр, бўлса ҳамки қай элда.
Билким, бу туркий тил ажойиботи...

Маърифат ва билимнинг фойдаси ҳақида қўйидагича ёзади:

Уқув – ул зулматни ёритар машъал,
Билим – ул ёритган нур сени ял-ял.
Билим, идрок билан кишидир киром,
Бу икки ортидан топур эҳтиром.

Билар эдим шундай донишманд сўзин:
Билим-ла дўзахий қутқармиш ўзин.
Кимёдир билим, турар қуюлиб,
Ё дониш ўрдуси каби уюлиб.

Билимни бил худди ифорли ҳаво,
Бирлашса ажратиб олмоқ нораво.
Хиди билдиради, яширсанг ифор,
Бекитик билимни тил этар ошкор.

Билим қадни буқмас, бойлиқдир тайёр,
Ололмас қўл чўзиб ҳеч ўғри, айёр.
Билимни буюк бил, ақл-идрокни йўл,
Улуғдир икковин тута билган қул.

Идрок қайдা бўлса, улуғлик шунда,
Билим кимда бўлса, буюклиқ унда.
Эсламайлик қанча замонлар зўрин,
Билимлига теккан улуғроқ ўрин.

Ким доно бек бўлса ҳам билимпарвар,
Даврасида хирандманлар ўтирар.
Билим маъносин бил, яхши билим ол,
Билимни бил мушкул ерингда қурол.

?

1. Саволлар ва вазифалар

- Қорахонийлар давлатининг турк халқлари маданиятининг ривожланишидаги аҳамияти тўғрисида сўзланг.
- Қозоқ халқи миллий тафаккурининг ривожланишида турк мутаффаккирлари Болосоғуний, Маҳмуд Қошғарий, А.Яссавийнинг роли ва аҳамиятини очиб беринг.

*

2. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- Ал-Форобий баҳтга _____ етиб бўлмаслигига ишонган эди.
- Коперник ва Галилейгача бир неча юз йиллар илгари гелиомарказлашув тўғрисидаги ғояни илгари суриб, Ернинг Қуёш атрафида айланишини далиллаган олим _____.
- Ислоҳотчи сифатида ал-Форобий ўз даврининг билимларини тизимлаштириди, бу унинг _____ трактатида ифодасини топди.
- XI асрни жаҳон олимлари _____ асри деб аташди.
- Юсуф Болосоғуний ўз асарини _____ давлати ҳукмдорига бағишлиди ва бунинг учун _____ узвонига сазовор бўлди.

3. Ёпиқ тест вазифалари

- 3.1. Жаҳон миқёсидаги аллома, араб, форс, юнон, ҳинд ва турк фанлари ютуқларини бирлаштириди
- А) Мұхаммад Ҳайдар
 - Б) Қодиали Жалоирий
 - С) Маҳмуд Қошгарий
 - Д) ал-Форобий
 - Е) Юсуф Болосоғуний
- 3.2. Йил ҳисоблари түгрисидеги биринчи маълумотлар, тригонометрия асослари, астрономиянинг саволлари Абу Райҳон Берунийнинг асарида берилган.
- А) “Қутадғу билиг”
 - Б) “Фуқаро сиёсати”
 - С) “Бахтга етишиш түгрисида”
 - Д) “Мазғудов жадвали”
 - Е) “Девони ҳикмат”
- 3.3. Турк жамиятининг ижтимоий муносабтлари ҳамда ижтимоий тафаккури ифода этилган турк тилидаги биринчи энциклопедик асар
- А) Болосоғунийнинг “Қутадғу билиги”
 - Б) Яссавийнинг “Девони ҳикмати”
 - С) Қошгарийнинг “Девони лугот-ат турки”
 - Д) Мұхаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашиди”си
 - Е) Қодиали Жалоирийнинг “Жомий аттавориҳ”и
- 3.4. Қорахонийлар даврининг шоири, турк тилида ёзган, бизгача “Ҳақиқатлар армугони” поэмаси етиб келган
- А) Аҳмад Юғнакий
 - Б) Қодиали Жалоирий
 - С) Маҳмуд Қошгарий
 - Д) Мұхаммад Ҳайдар
 - Е) Юсуф Болосоғуний

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- турк маданиятнинг Евроосиё халқлари маданиятига таъсири сабабларини аниқлайсиз;
- турк даврида Марказий Осиёда маданиятлараро интеграция йўллари ҳамда унинг тарихий аҳамиятини биласиз;
- маданиятларнинг бир-бирига ўзаро таъсирини ўрганиш учун тил ва ёзувнинг бебаҳо материал эканини англайсиз.

Бугунги кунда “Мангу эл” миллий ғоясининг мақсади миллий тафаккури ҳамда миллатлараро муомала маданияти юқори даражадаги шахсни шакллантириш ҳисобланади.

Қозоқ халқининг миллатлараро ҳамда динлараро диалогга тайёр туришининг илдизлари турк даврига бориб тақалади. Маданиятлар диалоги уруш ва низолар пайдо бўлишининг олдини олишда огоҳлантирувчи омил сифатида чиқади. Фақат маданиятларнинг ўзаро ҳаракати ва ўзаро таъсири жараёнидагина маданиятда буюк кўринишлар туғилади.

Турк маданиятнинг Европа халқлари маданиятига таъсири сабаблари. Турклар инсоният тарихида прогрессив роль ўйнадилар ва жаҳон цивилизациясига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар ўша давр учун юқори бўлган иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишга эришдилар. Олтойнинг хомашё бойликари тоғ иши, металлургия ҳамда ҳунармандчиликнинг ривожланишига ёрдам берди. Турклар шундай хабарлар тизимини яратдиларки, улар ўтроқ тамаддуналарга нотаниш эди. Турклардан олдинги авлодлар (гунларнинг), турклар ва турк-мўғуллар қабилаларининг кўчиши ўрта аср даври маданий ютуқларининг Евроосиё кенгликларида тез ёйилишига ёрдам берди.

Ўтроқ қабилалар учун қабила ичидаги ривожланиш характерли бўлса, кўчманчи қабилалар учун ташқи – қабилалар орасидаги ривожланиш тааллуклидир.

■
Турклар қандай қилиб ўтроқ халқлардан устун турувчи хабарлар тизимини яратишга муваффақ бўлдилар?

Турк таъсири кенг ташқи олам билан фаол контакт эвазига бирлаштирувчи характерга эга бўлди. Евроосиёнинг ҳар бир қисмида маҳаллий ва келгинди турк унсурларининг аралашуви жараёни борди. Турли халқларнинг бир-бирига ўзаро ҳаракати жараёнида уларнинг аралашуви рўй берди ва шунинг мобайнида янги этнос вужудга келди.

Масалан, шундай қилиб, булғорлар келиб чиқди: жанубий славянлар ва фракийликлар Дунайнинг қуи қисмида яшаганлар, сўнгра бу жойда турк-булғорлар пайдо бўлиши ва турк хонларинг ҳокимиятини ўрнатиши ҳамда барча аҳоли “булғорлар” атамасини қабул қилди, бироқ этноснинг славян асоси сақланиб қолди. Тахминан худди шу каби бугунги можорлар, молдованлар ва бошқа шарқийевропалик этнослар ҳам шаклланишиди.

“Турк таъсири бирлаштирувчи характерга эга эди ва этнослар синтези натижасида янги этносларнинг пайдо бўлиши рўй берди” деган қоиданинг маъносини тушунтишинг. Мисоллар келтиринг.

Барча этнослар мураккаб ўзаро таъсирда ва аралашувда бўлади, айниқса, бу жараёнлар ўрта **асрлар даврида** фаол кечди. Бунда катта ролни маҳаллий аҳоли билан аралашиб, янги элатлар пайдо бўлишини бошлаб берган ўрта аср турк қабилалари ўйнадилар.

Туркларнинг кўпгина ютуқлари: белбоғ жамламалари, қиличлар, отнинг ҳамма жабдуқлари, жумладан, темир узангили қаттиқ эгарлар ҳамда бошқа нарсалар Евроосиёдаги барча халқларнинг мулки бўлиб қолади. Тангрничилик илми ёши нисбатан кичикроқ динларнинг асосини ташкил қила бошлади.

Тил ва ёзув – маданиятлар ўзаро таъсирини ўрганиш учун катта материалдир. Қадимий турк ёзуви ва тилининг ғарбга тарқалиши туркларнинг ҳудудий силжиши билан бирга борди.

Тилшунослик соҳаси бўйича маълумотлар кутилмагандир. Улар мўғуллар давригача славянларнинг турклар билан яқин алоқада эканини кўрсатади.

Турклардан олиш мумкин бўлган нарсаларнинг асосий қисмини улар ХІІІ асргача ўзлаштиришган. Тил ва маданиятга таъсир қилмаган истило – ҳеч нима эмас. Бироқ тилда янгиликка элтувчилар, янгиликни билдирувчи сўзлар бўлмаса, таъсир ҳам бўлмайди. VI–VIII асрларда турклар янги тушунчаларни олиб киришди ва улар слваян тилига кириб борди.

Олтойдан Шарқий Европагача мўғуллар келгунига қадар ва Олтин Ўрда даврида қипчоқ тилида сўзлашишган, бу тил умумий бўлди. Масалан, молия тизимига у “деньга”, “олтин”, алоқа ва почтани ташкилотларига – “ямшичик” сўзларини олиб келди.

Турклар томонидан тангаларни номлаш, уларни тайёрлаш технолгияси ва пул тизими ҳам кириб келди. “Хазина” сўзи ҳам туркча ҳисобланади. У давлатга тегишли қимматли нарсаларни, буюмларни англатади.

Рус ёрлиқларида туркчадаги олтиндан олинган “алтин”, “бешалтинли” сўзлари бор. “Не было не гроша, да вдруг алтын” нақли ҳам шундай келиб чиққан. Рус тарихчиси Н.М Карамзинда шундай сўзларни ўқиймиз: “Бухорова Қипчоқнинг шахсий қумуш ва мис танглари бўлган.: биринчиси “танга”, иккинчиси “пул” деб аталган. Россияликлар ҳам бу ном билан қумушини “деньги”, мисини – “пул” деб атадилар. Турк тангларини муомалага қабуллаган Русь уларнинг атамаси ва белгиларини ҳам ўзлаштириди.

■ Маданиятлар ўзаро таъсирини тил ва ёзув қандай қилиб ифодалашини тушунтиринг.

Бир маданиятнинг бошқа бирига таъсири – инсоният тарихидаги доимий жараён. Одатда, бу нарса қўшни маданиятлар ўзаро алоқасида кузатилади, яъни маданиятларнинг таъсири бир вақтда юради.

■ Ўрта аср даври маданиятлар ўзаро хатти-ҳаракати ва бирга ижоди вақти эканини далилланг.

Буюк Ипак йўли Евроосиёни бирлаштирган. Ўрта асрларда ер юзининг тўрт бурчида жойлашган жаҳоннинг тўрт подшоҳлиги тўғрисидаги ақида таралган эди: жанубда – филлар шоҳи (Ҳиндистон), гарбда – қимматли тошлар шоҳи (Византия), шимолда – отлар шоҳи (турклар ҳоқонлиги), шарқда – одамлар шоҳи (Хитой). Ипак йўли мана шу тўрт шоҳликларни бирлаштириди.

Буюк Ипак йўли трассалари.

Ипак йўлидан диний гоялар ҳам тарқалди, миссионерлар эса ўз эътиқодларини уммон ортига ташидилар. Ҳиндистондан Марказий Осиёга буддизм келди, Сурия, Эрон ва Арабистондан – христианлик ва кейинчалик ислом кириб келди.

Суриянинг бой савдогарлари ва ҳунармандлари Ўрта Ер денгизи соҳилларидан “Осмон ости империясигача” ўз савдо факторияларига эга бўлишган. Мана шу йўлнинг бутун мобайнида суряликларнинг ёзув ва динга таъсирига гувоҳликлар учрайди. Ипак йўлида турли маданиятларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитишига қулай замин яратилган эди.

Қадимий қабристонлар маданиятларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитишини ўрганишда асосий манбалар ҳисобланади. Масалан, Черниговдаги X асрга тааллуқли йирик қўргонлардан бирида кайфи чоғлик қилишда қўлланиладиган маиший буюмлар ва жамланма топилган. Ҳамма буюмларда турк афсоналари ва ривоятларидан кўринишлар ифодаланган. Бу қўргон черниговлик воеводага тегишли бўлган.

Олим Г.Н. Потанин ўзининг “Фарбий Европа эпосида Шарқ мотивлари” китобида маданиятни ўзлаштириш фақат “агар икки халқ ҳам бир маънавий ҳаёт кечиришган, бир эътиқод, бир урф-одатларга эга бўлса амалга ошади; чунки у даврда бир қабиладан иккинчиси олиб турган эмас, ўзаро хатти-ҳаракат ва ўзаро ижод бўлган”, деб хулоса қиласди. Икки халқнинг қисқа учрашувида кўп нарсаларни – уй жиҳозлари ва буюм номларини олиш мумкин, лекин дафн урфини механик ўзлаштириб бўлмайди.

Қадимий қабрлар маданиятнинг ўзаро таъсири ҳақида нима дейди?

Ўрта асрлар даврида Шарқий Европа Шарқ ва Фарбнинг, бир томондан – турк қабилаларининг, иккинчи тарафдан – славянларнинг доимий этник ва маданий алоқалари зонаси бўлди. Моддий ва маънавий маданиятнинг ўзаро таъсири ва ўзаро бир-бирини бойитиши VI–VIII асрлардаги Евроосиё қитъасининг деярли барча халқлари ўрта аср ёдгорликларида кўринган.

Турк маданияти таъсири сабаблари: туркларнинг маънавий маданияти сифат жиҳатидан ажralиб турган; бошқа халқлар учун қизиқарли ва аҳамиятли эди, улар ўзлари учун яқин ва тушунарли нарсаларни топиши; турк ҳукмдорлари истило қилинган жойлардаги маданий бойликларни йўқотишмаган... давомлатинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Барча этнослар доим мураккаб аралашувда ва боғликларда бўлган ва бу аралашув жараёнлари фаол кечган давр бу ____ .
- 1.2. Турк қабилалари маҳаллий аҳоли билан аралашиб, янги _____ пайдо бўлишини бошлаб берган.
- 1.3. Ўрта аср даври халқларининг мураккаб ўзаро таъсири натижасида янги этнослар пайдо бўлди ва бунда _____ қабилалари катта роль ўйнади.
- 1.4. _____ нинг Ўрта Ер денгизи соҳилларидан “Осмон ости ипмариясигача” савдо факториялари бўлган.
- 1.5. Ҳиндистондан Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон орқали _____ Сурия, Эрон ва Арабистондан _____ келди.

2. Ёпик тест вазифалари

- 2.1. Турклар империясида тог иши, металлургия ва ҳунармандчиликнинг ривожланишига хом ашё бойликлари ёрдам берди
 - A) Жетисувнинг
 - B) Олтойнинг
 - C) Мангистовнинг
 - D) Мовароуннахрнинг
 - E) Қошғариянинг
- 2.2. Ўрта асрларда жаҳоннинг тўрт подшоҳлиги концепцияси тарқалган эди ва турк ҳоқонликлари қуийидагича аталган
 - A) шимолдаги отлар шоҳлиги
 - B) жанубдаги филлар шоҳлиги
 - C) гарбдаги қимматли тошлар шоҳлиги
 - D) шарқдаги одамлар шоҳлиги
 - E) шоҳлар шоҳлиги
- 2.3. Евроосиё барча халқлари ёдгорликларида маданиятнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитиши акс этди
 - A) XII–XIV aa.
 - B) XIV–XVI aa.
 - C) VI–VIII aa.
 - D) XIV–XV aa.
 - E) XIII–XIVaa.
- 2.4. Халқлар орасидаги маданиятларнинг ўзаро таъсири хақида “Фарбий Европа эпосларида Шарқ мотивлари” китобида ёзади
 - A) Малов
 - B) Баскаков
 - C) Потанин
 - D) Левшин
 - E) Радлов

Такрорлаш-умулаштириш дарси БИРИНЧИ БЁЛЛИМГА ХУЛОСА

Такрорлаш-умулаштириш дарсида сиз:

- Қозоғистон ва бутун Евроосиёнинг кейинги тарихи учун турк даврининг аҳамиятини муҳокама қилишингиз;
- турк давридаги Қозоғистон ҳудудидаги давлатлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишининг характерли хусусиятларни умумлаштиришингиз;
- VI–XIII аср бошидаги давр мобайнида моддий ва маънавий маданиятдаги ўзгаришларни баҳолай олишингиз лозим.

Евроосиё тарихида эрамиззининг I–XIII асрларида уч марта “Халқларнинг буюк кўчиши” бўлди. Ҳар учала ҳолда ҳам халқларнинг кўчишига прототурклар (гунлар), турклар, турк-мўғул қабилалари туртки берди. Турк қабилаларининг миграцияси эрамиззининг 1-минг йиллигига Евроосиё қитъасидаги этнослар харитасининг аста-секин ўзгаришига олиб келди.

VI–XIII аср бошида турк қабилалари томонидан синхрон ва бавосита тарзда бир қанча йирик давлат бирлашмалари тузилди: Турк ҳоқонлиги, Шарқий турк ҳоқонлиги, Фарбий турк ҳоқонлиги, шунингдек, тургашлар, қарлуқлар, Қорахонийлар, қорахитойлар, ўғузлар, қимақлар, қипчоқлар давлатлари. Бу вақтни турк даври деб аташ қабулланган.

□
Харитадан хронологик ва ҳудудий тартибда турк давлатларини топинг.

Худди шу даврда ҳозирги турк халқларининг тўғридан-тўғри аждодлари бўлган этносиёсий бирлашмалар пайдо бўлди. Шундай қилиб, биз қозоқ халқи учун бешик ҳисобланадиган Қозоғистоннинг кенг ҳудудларидағи тарихий жараёнларнинг ривожланишини кўздан кечирдик. Қимақлар, ўғузлар ва қипчоқлар давлати жўшқин сиёсий ҳаёт билан яшаганини билдик. Аммо Қозоғистон тарихида алоҳида ўринни Қипчоқ давлати эгаллайди. Қипчоқлар нафақат қўшни (Византия, Хоразм, Русь), балки олисдаги, узоқ вақт турк сулолари бошқарган (Миср, Ҳиндистон) давлатлар сиёсий ҳаётига ҳам таъсир кўрсатишиди.

□
Турк давлатлари орасидаги ўзаро алоқани қузатинг, бу давлатлар учун умумий хусусиятлар (пойтахт, ҳудуд ва ҳ.к.з.)ни топинг.

Умуман олганда, VI–XIII асрлар қозоқ халқи учун катта аҳамиятга эга. Протоқозоқ ва бошқа турк қабилалари тарихий саҳнага чиқишиб, замонавий тил ва этносларнинг шаклланиши жараёни борди. Турк тили биринчи бор араб алифбосига ўтказилди ва турк тилида йирик адабий асарлар яратилди.

Бу даврда мамлакатимиз келажак тарихини белгилаган пойдевор бунёд этилган. Турк ҳоқонлиги бир майдонда яхлит турк маданиятини ташкил қилиб, дашт ва шаҳарни, кўчманчилар ва деҳқонларни бирлаштириди.

Хулосада таъкидлаймизки, Қозогистонда VI–VIII аср бошида истиқомат қилган халқларнинг маданияти сак-гун даври маданиятининг табиий давомидир ва жумладан, қозоқ халқи маданиятининг ривожланиши учун пойдевор бўлди.

Сизнинг мазкур давр ҳақида тўла тасаввур олишингиз учун, схема берилмоқда. Жетисув ва Қозогистоннинг жануби, шунингдек, Шимолий-Шарқий, Фарбий ва Марказий Қозогистон ҳудудида алоҳида турк давлатлари пайдо бўлишининг хронологик ва мантиқий тартибини кўздан кечиринг.

Жетисув ва Қозогистоннинг жануби, шунингдек, Шимолий-Шарқий, Фарбий ва Марказий Қозогистон ҳудудида алоҳида турк давлатлари пайдо бўлишининг хронологик тартибини кўздан кечиринг.

Вазифалар:

1. Биринчи бўлимни такрорланг, сиз тушуниб олишингиз керак: давлатларнинг ташкил топиши тартиби; уларнинг ворислиги ва ўзаро тобелигини аниқ билиб олиш; Қозогистон ҳудудида давлатлар қандай ва нима учун алмашган?
2. VI–VIII аср мобайнida моддий ва маънавий маданият қандай ўзгарди?
3. Турк даврининг Қозогистон ва бутун Евроосиё учун сиёсий ва маданий аҳамияти қандай?

ҚОЗОФИСТОННИНГ ТУРК ДАВРИ ТАРИХИ (VI–VIII аср боши)

Турк ҳоқонлиги (552–603 йй.)

Худуди Маньчжуриядан Босфоргача. Асосчиси – Бумин ҳоқон. Муқон ҳоқон даврида (553–572 йй.) ҳоқонлик энг гуллаб-яшнаган даврига етди. Қозофистон ерлари Турк ҳоқонлиги хукмронлигига VI-асрда тушди. Ўрта Осиё эгаллангач, Буюк Ипак йўли соҳиби бўлишди.

Ғарбий турк ҳоқонлиги (603–704 йй.)

Худуди Жетисувдан Қора денгизгача. Пойтахти ва қиши қароргоҳи Суяб шаҳри бўлди. Хитойнинг кириб келиши уни заифлаштириди.

Шарқий турк ҳоқонлиги

Хитойнинг таъсирига тушди. Бироқ 682–744 йилларда ўз давлатини тиклади. 744–840 йилларда Шарқий турк ҳоқонлиги худудида Ўйғур ҳоқонлиги бўлди.

Тургашлар ҳоқонлиги (704–756 йй.)

Худуди – Жетисув. Ҳоқонлик асосчиси – Ушлуқ ҳоқон. Пойтахти – Суяб. Иккинчи қароргоҳи – Иле дарёси соҳилидаги Кунгут шаҳри. Сулук ҳоқон даврида давлат мустаҳкамланди. Тургаш ҳоқонлиги ғарбда арабларга қарши турди, шарқда Хитойга Шарқий турк ҳоқонлиги тазайик кўрсатди.

Асосий аҳолиси – қора будунлар. Ябгу, шод, элтебер мақомидаги вакиллар ҳоқонлар авлодига мансуб эди. Вассал аҳоли татлар деб аталди.

Қарлуқ ҳоқонлиги (756–940 йй.)

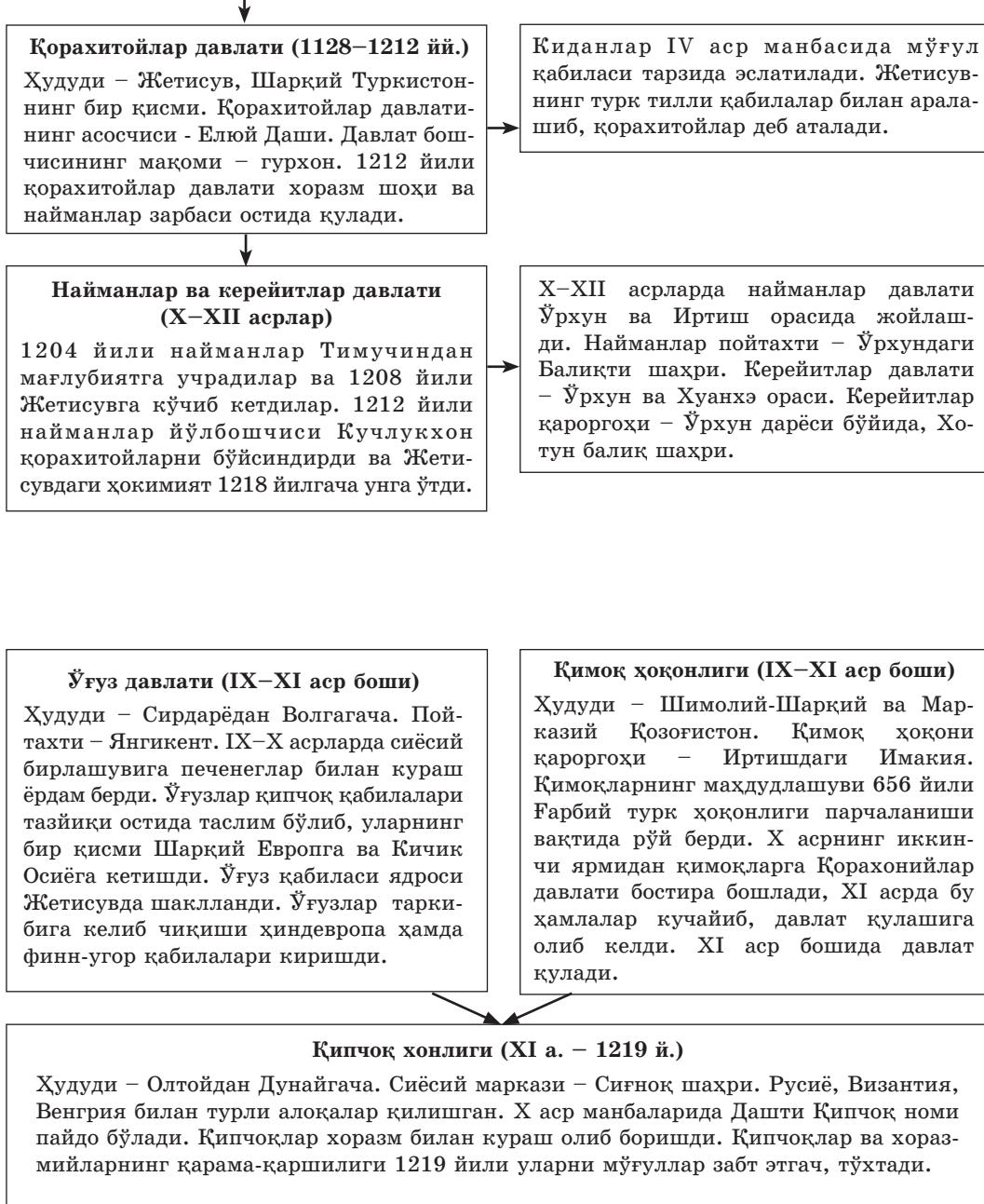
Худуди – Жетисув ва Жанубий Қозофистон. Пойтахти – Суяб. “Қарлуқлар давлатини юриб ўтиш учун 30 кун керак” ва “25 шаҳар ва кентларига эга”.

748 йили хитойликлар суяб шаҳрини вайрон этишди. 751 йили Атлаҳда араблар ва хитойликлар орасида жанг бўлиб, қарлуқлар араблар ёнини олишди.

Қорахонийлар давлати (940–1212 йй.)

Қорахонийлар худуди XI–XII асрларда – Мовароуннаҳр ва Жетисув. Қорахонийлар авлоди асосчиси – Сотуқ Бўғроҳон. 960 йили ислом давлат дини деб эълон қилинди. 1212 йили хоразм шоҳи Қорахонийлар давлатининг ғарбий қисмини истило қиласди. XIII аср бошида найманлар Қорахонийларнинг шарқий қисмини бўйсндиришади.

Ҳоқон томонидан солик ундириш учун берилган ер майдони – иқта, иқта соҳиби – иқтадор. Иқта тизими феодал муноса-батлар ривожланишига ёрдам берди.

Схемани ўрганинг: Бу давлатлар тарихини тушуниб, уларнинг ворисийлигини ҳамда бир-бирига боғлиқлигини аниқ билиб олишингиз керак.

Олтинчи боб

XIII – XV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА
ҚОЗОГИСТОННИНГ СИЁСИЙ ТАРИХИ

26-27-\$\$.

ҚОЗОГИСТОН ҲУДУДИДА
МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Қозогистон тарихида Мўғул империясининг тарихий ролини биласиз;
- мўғуллар истилоси характерини аниқлайсиз;
- Яса, баскаклар, чингизийлар, нўёнлар каби янги тушунчалар билан танишасиз;
- Чингизхоннинг ғалабаларига, мўғулларнинг истило этилган ерларда узоқ ҳукмронлик қилишига ёрдам берган омилларни билиб оласиз.

Мўғул давлатининг ташкил топиши. XII аср охири ва XIII аср бошида Мўғулистон ҳудудида Тимучин ҳокимияти остида йирик кўчманчилар давлати ташкил топди. Тимучин – бўлғуси Чингизхон – тахминан 115 йили туғилди. У эрта етим қолади ва ёшлигига кўп хўрликлар, таҳқирилклар кўради. Тенгқурлари қаторида кучи ва ақли билан ажralиб турган Тимучин вояга етиб, ўзига садоқатли дружина тўплашга эришди. Ўзи билан низолашган қабилалар устидан эришган бир неча ғалабаларидан сўнг XII аср охирида мўғуллар даштининг ҳукмдорига айланди.

1203–1204 йилларда у кереитлар, найманлар, меркитларни тор-мор этди. Ўзининг асосий рақибларини бўйсиндириб, Мўғулистонни бирлаштиришни тутатди.

1206 йил баҳорда мўғуллар зодагонларининг қурултойида у барча мўғулларнинг ҳукмдори деб эълон қилинади ва кейинроқ унинг исмига айланган Чингизхон мақомини олади. Шу тариқа тарқоқ қабилаларни бир ҳалқ қилиб бирлаштирган Мўғулистон давлати ташкил топиб, ўзаро низоларга барҳам берилди. Чингизхон ҳалқига қаратади: “Мен кичик князларнинг эркинликларини итоатимга бўйсиндиридим, дарбадарлик ва хўрликда дайдиган одамларни бир жойга жамлаб,

Чингизхон.

бирлаштирудим”, деди. Шу қурултойда Чингизхоннинг сўзларидан, ҳарбий ва фуқаровий қонунлардан тузилган “Буюк Яса” (Жасоқ) эълон қилинди. Чингизхоннинг ўзи ҳам риоя этган бу қонунчиликнинг мӯғуллар ва уларга қарам халқларга таъсири катта бўлди. У “ўзи чиқарган қонунларга бўйсенишнинг” намунаси эди.

Мӯғул империяси тарихида Чингизхоннинг “Буюк Яса”си қандай роль ўйнади?
Чингизхоннинг босқинчлилар урушлари сабабини тушунтиринг.

Чингизхон бир халқ қилиб бирлаштирган қабилалар юз чақиримга сочилган бўлиб, кўчманчилар каби эркинликни қаттиқ севишиган. Тадқиқотчи М.И.Иванин: “Инсон ўзининг қарамлигига бу халқларни бўйсиндириши ва уларни қатъий тартибга итоат қилдириши учун қанчалик ирова кучи ва қобилиятга эга бўлиши керак эди?”, деб ёзади.

1207–1211 йилларда мӯғуллар Сибирь халқларини бўйсиндиришади.
1211–1215 йилларда Шимолий Хитой истило қилинади.

Юриш даврида ҳарбийлар.

Ижтимоий тузилиши. Чингизхон давлатининг худуди ва аҳолиси учта ҳарбий-маъмурӣ округ(аймоқ)ларга бўлинганди: ўнг қанот, чап қанот ва марказ. Ҳар бир аймоқ бир неча туманлардан ташкил топган. Туман 10 минг аскардан иборат, ҳар бир минглик 10та юзлиқдан, юзлик 10та ўнлиқдан ташкил топди. Давлат фуқаровий ва ҳарбий жиҳатдан қатъий бўйсинишга асосланди. Армия темир интизом ва юксак жангварлиқ билан ажралиб турди. Шимолий Хитой бўйсинидирилгандан сўнг мӯгулларда пайдо бўлган ўша даврга мос замонавий ҳарбий техникага эга бўлди: девор тешгич, тош отқич, ва ўт отиш аслаҳалардан иборат эди. Давлат пойтахти Мӯгулистандаги Қорақурумда бўлди.

Чингизхон давлати қандай ақидаларга асосланди? Жавобингизни асосланг.

Манбалар гувоҳлик беришича, Чингизхон юришларга пухта тайёрланган. Рақибнинг ички аҳволини ва ҳарбий кучларини ўрганиб бўлиб, сўнgra хатти-ҳаракат режасини тузган.

Чақонлик, разведка ва алоқани ажойиб тарзда ташкил этилиши, бошқарув лавозимларига келиб чиқишидан қатъий назар, биладиган, дадил кишиларни кўтариши – бу ва бошқа кўпгина нарсалар унинг ғалабаларига ёрдам берди. Наполеон унинг ҳарбий устунлигини тан олиб: “Ғалабаларимда мен Чингизхондек баҳтли бўлмаганман”- деган эди.

Халқа буйруқларни етказиш учун у барча итоатдаги ерларга найзалардек тарқаладиган куръер (чопар, хабарчи)лар отрядини ташкил этди. Мӯгулистан мамлакати бўйлаб куръерлар дарҳол отларини алмаштира оладиган “ямлар” тармоқлари ташкил қилинади. Йирик масштабда доимий куръерларни ташкил қилиш Чингизхонгача ҳеч қаерда амалга оширилмаган эди.

Давлатнинг расмий дини бўлмаган эди. Чингизхон инсон тафаккурининг энг яхши дурдоналари қаторига қўшишга арзирли нақллар қолдирган: “Ҳамма тўртови(Будда, Муҳаммад, Исо, Мусо)ни ҳурмат қилиб, эъзозлайман ва ҳақиқатда уларнинг қайсииниси қўпроқ бўлса, у менинг ёрдамчим бўлсин”; “Яратувчи ягона, ҳар ким ўзи танлаб олиши учун йўлларни кўп қилиб яратди”.

Чингизхоннинг диний эътиқоди маъносини тушунтиринг.

Нима учун уларни инсон тафаккурининг энг буюк дурдоналари қаторига қўшиш мумкин?

Чингизхоннинг, кейинроқ унинг ворислари қароргоҳида бўлган барча замондошлари у жойда одамлар турли диний эътиқодларга итоат қилишади, улар орасида буддачилар, христианлар ва мусулмонлар бор, деб ёзишади.

Чингизхоннинг ғалабаларига ёрдам берган омилларни санаб чиқинг.
Мўғуллар армияси қандай сифатлари билан ажralиб турди?

Ўзи саводсиз бўлган Чингизхон фозилликни ҳурмат қилган ва фарзандларининг энг яхши билимларни эгаллашлари учун чоралар кўриб, бу борада ютуқка эришди. Шу даврнинг машҳур тадқиқотчилари “Чингизийлар билим бўйича ўз давридан юқори турдилар”, деб ёзишди. Ўша даврнинг энг яхши алломалари унинг ўғилларига устозлик қилишди.

Тадқиқотчи М.И.Иванин: “Чингизийлар билим бўйича ўз давридан юқори турдилар”, деб ёзади. Бу билан келишасизми? Нима учун?

Истило арафасида Қозоғистон ҳудуди. XIII аср бошида Иртишдан Дунайгача дашт кенгликларида қипчоқларнинг кўчманчи манзиллари жойлашди. 1204 йили мўғуллардан зарба олган найманлар Кучлук бошчилигига қочиб, Жетисувга жойлашишади. Мусулмонларни тазиик қилган Кучлук динлараро тўқнашувларни келтириб чиқарди.

XIII аср бошида Хоразм ўз қудратининг чўққисида эди, у нафақат Хоразм, Мовароуннаҳр, Эроннинг, балки Жанубий Қозоғистон ерларини ҳам бирлаштириди.

XIII аср бошида Қозоғистон ҳудудидаги давлатлар сиёсий аҳволининг беқарорлиги сабабини аниқланг.

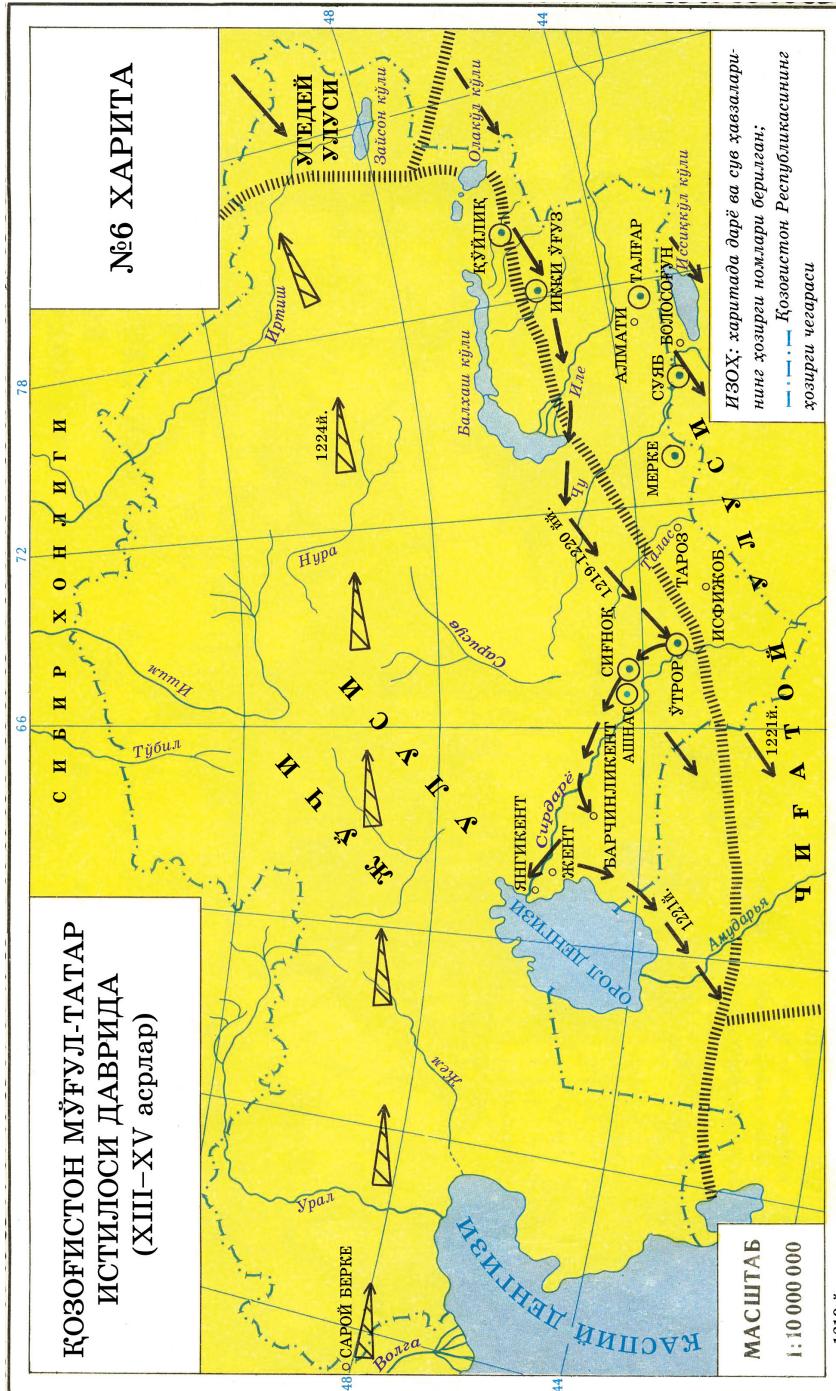
Чингизхоннинг Хитойдаги ғалабалари ҳақидаги хабар хоразмшоҳини-Муҳаммадни ташвишлантирги. Бу истилочи тўғрисида батафсил маълумот олиш ниятида у Мўғулистонга элчихона юборади ва тинчлик ҳамда савдо тўғрисида шартнома имзоланади. Элчилар айир бошлангач, 1218 йили ёзда Чингизхон 450 одам ҳамроҳлигига олтин, кумуш, ипак, мўйна ва бошқа маҳсулотлар билан тўлдирилган 500 туядан иборат савдо карвонини жўнатади.

Ўтрор ҳукмдори, қипчоқ Қаирхон савдогарларни жосусликда айлаб ва келганлар “савдогар кўринишида, лекин савдогарлар эмас” деб эълон қилиб, уларни йўқотишини буюради. Қочиб тирик қолган бир одам Ўтрор даҳшатини Чингизхонга етказишга муваффақ бўлади. Фазабланган Чингизхон Қаирхонни беришни талаб қилиб элчиларни юборади, аммо хоразмшоҳи бош тортади. Бинобарин, Муҳаммад элчиларни қатл этишни буюради. Мўғуллар буни асло кечиришмайди.

Тарихга “Ўтрор офати” номи билан кирган Ўтрор шахрида мўғул карвонларининг йўқ қилиниши Чингизхонга уруш эълон қилиш учун сабаб бўлди.

**ҚАЗОФИСТОН МҮГҮЛ-ТАТАР
ИСТИЛОСИ ДАВРИДА
(XIII-XV асрлар)**

№6 ХАРИТА

Уруш муқаррар бўлиб, бунинг сабаби хоразмшоҳ ёки Қаирхоннинг ножӯя ҳаракати эмасди. Манбалар кўрсатадики, Чингизхоннинг режасига бутун Осиё ва Шарқий Европани босиб олиш кирган. Иртишгача бўлган ҳудудда ҳали бўйсиндирилмаган ҳамма мамлакатларни – “мўғул отлари туёқлари етадиган жойлар”ни у аввалдан катта ўғли Жучига улуш қилиб берган эди.

Истило сиёсати Чингизхонга мўғул зодагонларининг унга садоқат сақлаши ва уларни ўзаро низолардан ушлаб туриш учун керак эди. Уруш бойлик орттириш, янги яйловларни эгаллаш, шунингдек, мўғул жамиятини бирлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилган эди.

Чингизхоннинг истило урушлари сабабларини тушунтиринг.

Мўғуллар томонидан Қозогистон ҳудудини истило қилишнинг бошланishi. 1218 йили мўғуллар ўзаро диний қарама-қаршиликдан фойдаланиб, Жетисувни эгаллашди. Аҳолини ўз тарафига оғдириш мақсадида қўшинларга ўлкада зўравонлик ва талончиликни таъқиқловчи буйруқ берилади. Диний бағрикенглик билан ажralиб турувчи мўғуллар ва Чингизхоннинг ўзи ҳам мусулмонларга диний маросимларни ўтказиш учун рухсат берарди ва бу нарса аҳолининг мўғуллар тарафига ўтишига ёрдам берди. Болософун турғунлари ўзлари мўғулларга дарвозаларни очиб беришди. Бу шаҳар “Гўбалиқ” (ювопш шаҳар) номини олди. Кучлук қаршилик кўрсата олмай қочиб кетди. Чингизхон учун Хоразм сарҳадларига юришга йўл очилди.

Хоразмшоҳнинг мўғулларни очиқ далада кутиб олишга ҳадди сифмади. У ўз армиясини бир неча қисм ва гарнизонларга бўлди ва амалда уларни мағлубиятга учратди.

Жетисув аҳолисининг мўғуллар тарафига ўтишига олиб келган воқеаларни тасвирланг.

Қозогистон ҳудудига юришни Чингизхон тахминан 150 минг кишилик қўшинлар билан бошлади. Ўтрорга яқин келганида мўғуллар хукмдори ўз кучларини бўлди: бир қанча туманларни ўғиллари Чигатой ва Угедэй бошчилигига Ўтрорни қамал қилиш учун қолдирди; Жўчи бошчилигидаги бошқа қисмини Сирдарёдан қуий томонга юборди; ўзи асосий кучлар билан Бухорога йўл олди.

Ўтрор қамали олти ой давом этди. Ҳукмдор Қаир хон бошчилигига шаҳарни мардоновор ҳимоя қилишди. Фақат ҳарбий қўмондонлардан бирининг хоинлиги Ўтрорнинг таслим бўлишини тезлаштирди. Мўғуллар шаҳарга бостириб киришди. Қўшинлар ва аҳолининг бир қисми цитаделга яшириниб, курашни давом этказди. Қаир хон тирик қолган сафдошлари билан мўғулларга асир тушди. Ўтрорни вайрон этиб, Чигатой ва Угедэй асир олинган Қаир хонни Чингизхонга элтишди. У қаҳрамонни фахр билан қатл этишни буюрди.

Иллюстрация ва параграф мазмунидан фойдаланиб, Ўтрорнинг қаҳрамонларча мудофаасини сўзлаб беринг.

Ўтрор мудофааси.

Сирдарёning қуий оқимидаги шаҳарларни бўйсндириш учун юборилган Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи 1220 иили Сифноққа яқин келди. Унинг қамали етти кун ва тун давом этди, мўғуллар уни ишғол қилишиди. Шаҳар вайронга этилди.

Ашнас шаҳри қатъий қаршилик кўрсатди, бироқ мислсиз жангда таслим бўлди. Мўғуллар Женд шаҳрига яқин келганларида Жўчи шаҳарга музокара юритиш учун элчи юборди. Элчиларни чиқариб, тургунлар дарвозаларни ёпишди, аммо ҳеч қандай қаршилик кўрсатишмади. Мўғуллар шаҳарни қон тўқмай ишғол қилишиди. Ҳамма тургунларни далага олиб чиқишиб, мўғуллар шаҳарни талонтарож қилиб бўлгунларича ушлаб туришиди ва сўнг яна шаҳарга киритишиди – тургунлар жабр кўришмади. Жанубий

Қозогистоннинг уч шаҳри – Ўтрор, Сифноқ, Ашнас – ашаддий қаршилик кўрсатгани учун мўғуллар томонидан батамом вайрон қилинди.

Хоразмшоҳ Эронга қочди, уни қувиб етиш ва жанг қилиш учун Чингизхон икки туманинни ортидан юборди. Муҳаммадни қувалаб юриб, мўғуллар йўлдаги давлатларни босиб олишиди. Шимолий Эрондан Кавказ орқали мислсиз отлиқ юриш қилиб мўғуллар Фарбий Даشتни Қипчоққа келиб қолишиди. Бу жойда улар қипчоқ қабилаларининг қаршилигига дучор бўлишиди. Қипчоқлар ва русларнинг бирлашган қўшинлари Калке дарёсида 1223 иили мўғуллар билан тўқнашди. Хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштира олмаган иттифоқчилар мағлубиятга учради. Бироқ мўғуллар Руснинг ичкарисига кириб бормадилар. 1224 иили улар шимолий-гарб томондан ҳозирги Қозогистон даштлари ҳудудига киришиди. Шарқий қипчоқларни бўйсндиришиб, улар асосий кучлари билан қўшилишга кетишиди. Шундай қилиб, 1219–1224 йилларда Қозогистон ҳудуди мўғуллар томонидан босиб олинган эди.

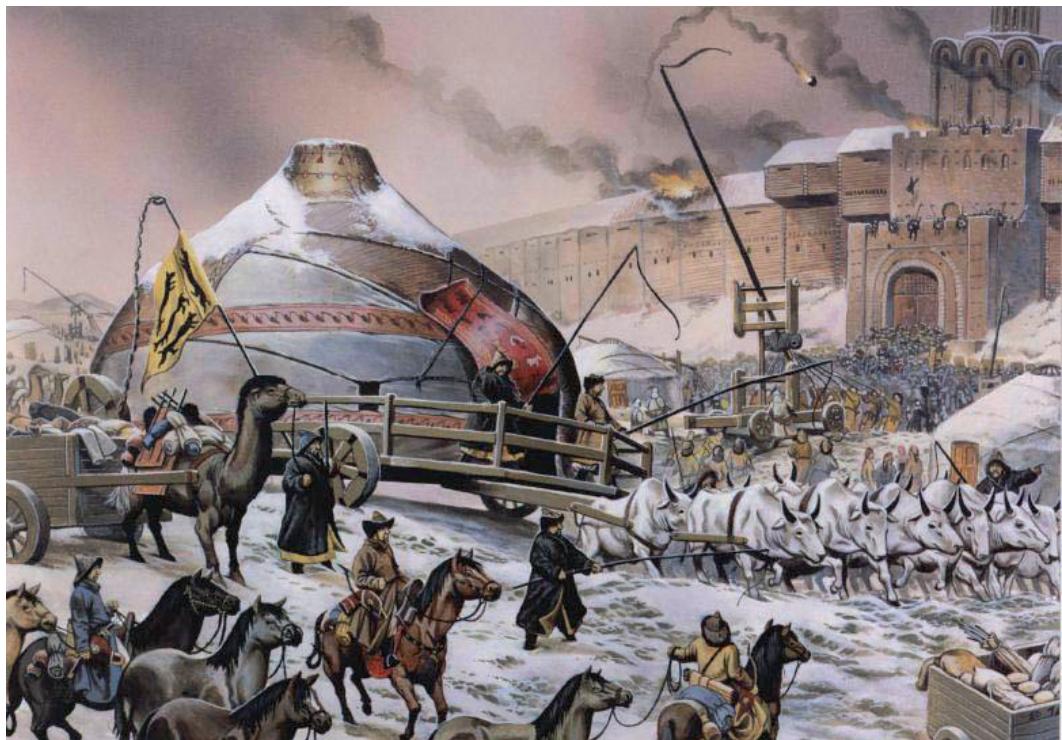
Худди шу тариқа мўғул армиясининг Чингизхон бошқарган асосий корпуси ҳаракат қилди. Кампания натижасида 1220–1221 йилларда бутун Ўрта Осиё истилочилар қўлида эди. Шундай қилиб, 1224 иили Чингизхон шарқда Амурдан тортиб, гарбда Амударёгача ўзининг ҳокимиятини тарқатди. 1227

йилнинг охирида Чингизхон вафот этди. Бироқ уруш тугамади: уни Чингизхоннинг ворислари давом этказиши.

Улусларнинг ташкил топиши. Чингизхоннинг ўғил ва қизлари қўп эди. Рашид ид Динга кўра: “тақдир шундай бўлдики, алоҳида обрўга эга одамлар” хотинлар ичиди “энг ҳурматлиси ва тўнгичи” бўлган Бўртедан туғилган тўрт ўғил бўлди.

Чингизхон ҳаётлигидаёқ ўғилларининг ҳар бирига ерларни бўлиб берди. Тақдим этилган ерлар улуслар деб аталди. Қичик ўғил Тулуй ота ерлари – Мўгулистанни мерос қилиб олди.

Қозогистоннинг ҳудуди уч катта ўғилларнинг улуслари таркибига кирди. Чингизхоннинг тўнгич ўғли Жўчининг улуси Иртишдан гарбга қараб Волгагача ерларни, шунингдек, Амударё ва Сирдарёning қуи қисмини эгаллади. Чифатойнинг ерлари Жанубий ва жанубий-шарқий Қозогистон ва бутун Ўрта Осиёни қамради. Угедэйнинг улушкига Қозогистон ҳудудидан Жетисувнинг шимолий-шарқий қисми ўтди. Жетисувда уч мўғул улусларининг чегаралари кесиши.

Мўғуллар томонидан шаҳар қамалининг ташкил этилиши.

Сизнинг фикрингизча, яхлит бошқарув тарафдори бўлса-да,
нима учун Чингизхон ўз давлатини улусларга бўлди?
Қозоғистон ҳудудида қандай улуслар бўлган?

Ҳамма аслзодалар отасининг вакили сифатида ўз улуслари ҳудудида ҳокимиятни бошқаришиди. Бу жойда улар йўллар, кўприклар қуриши, шаҳарларни тиклашди. Улуслар империя бошчисига бўйсинди.

1227 йилнинг бошида отасининг вафотидан ярим йил олдин Жўчи кўз юмди. Жўчининг ўлимидан сўнг ҳамма ўғиллари орасидан Боту (Ботий) отасининг вориси деб тан олинди. Хон ўз набирасига шундай деди: “Ўзингга отангнинг ҳокимиятини ол ва у боришни хоҳлаган ерларга йўлга туш!”. Шундай қилиб, Чингизхон ҳамма набиралари орасидан Ботуни ажратади ва Жўчининг вориси ҳақидаги масала батамом ечилади.

Қозоғистон ҳаёти учун Чингизхон томонидан киритилган
бошқарув тизими қандай аҳамиятга эга эди?

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Марко Поло Чингизхон тўғрисида шундай фикр билдиради: “Бирон вилоятни босиб олиб, у аҳолини ранжитмаган, уларнинг мулк ҳуқуқини бузмаган, фақат улар орасига ўзининг одамини ўтқазган, бошқалар билан кейинги истилоларга йўлга чиққан. Бўйсиндирилган мамлакатларнинг одамлари уларни ҳимоя қилаётганини англашганида ва унинг ҳокимияти томонидан ҳеч қандай ёмонлик кўришмаётганини билишганида, шунингдек, ҳукмдор сифатидаги унинг олижаноблигини кўришганларида собиқ душмандан унинг учун бор вужуди ва руҳи билан хизмат қилувчи садоқатли хизматчига айланишарди”.

Мўғул империясининг тарихи шундайки, Чингизхоннинг тўрт ўғлигина мўғуллар улуси ҳукмдорларининг бошловчилари бўлишди.

“Чингизхоннинг бу тўрт ўғли ақлли, довюрак, жасур, отаси, қўшин ва халқ томонидан қадрли эди. Чингизхон давлатига улар тўрт устундек хизмат қилишди. Уларнинг ҳар бирига давлат тайёрлаб берди ва уларни тўрт қулуқлар деб аташган. Қулуқлар деб, ажralиб турадиган, бошқалардан устун бўлган ва олдинда турадиганларни айтишган”.

Олий ҳокимиятнинг Ботуга ўтказилиши ҳақидаги ушбу ҳикоя XVI асрда Ўтемиш хожи томонидан ёзилган “Чингизнома”да келтирилди. Жўчи вафот этганида, деб ёзади у, ўғилларнинг ҳар бири таҳтни бошқасига беришни хоҳлаганди. Баҳсни ечиш учун Чингизхонга боришиди. “Буюк бобо шаҳзодаларни қабуллаб уч ўтов тикишни буюради: олтин бўсағали оқ ўтов (оқ бўсағали оқ ўрда)ни – Боту учун; кумуш

бўсағали кўк ўтов (кумуш бўсағали кўк ўрда)ни – Ўрда Ежен учун; пўлат бўсағали бўз ўтов(пўлат бўсағали бўз ўрда)ни – Шайбон учун тикиради.

Машҳур Марко Поло Чингизхонни қандай сифатлайди? Чингизхоннинг кўп ўғиллари орасидан унинг бевосита меросхўрлари Бўртедан туғилган тўрт ўғли бўлганини манбалар қандай тушуниради?

1. Очик шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Тимучин барча мўғуллар ҳукмдори деб эълон қилиниб, _____ мақомини олган мўғул зодагонларининг қурултойи _____ иили баҳорда ўтди.
- 1.2. _____ Чингизхоннинг нақл сўзларидан, ҳарбий ва фуқаровий қонунлардан олинган эди.
- 1.3. Истило қилинган ҳудудлардаги мўғулларнинг узоқ ҳукмронлиги сабабларидан бири уларнинг _____ эди.
- 1.4. Қозогистон ҳудуди Чингизхоннинг катта ўғиллари _____ улуслари таркибига кирди. Иртишдан ғарбгача бўлган катта ҳудудларни тўнгич ўғли _____ олди.
- 1.5. Жанубий ва жанубий-шарқий Қозогистон ва барча Ўрта Осиё _____ улуси таркибига кирди, Жетисувнинг шимолий-шарқий қисми _____ улусига ўтди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Тимучин Мўгулистон асосий қабилаларининг бирлашувини тугатди
 - A) 1218–1223 йй.
 - B) 1203–1204 йй.
 - C) 1220–1225 йй.
 - D) 1221–1226 йй.
 - E) 1222–1225 йй.
- 2.2. Девор қулатувчи, тош отувчи ва оташ отувчи аслаҳалар мўғулларда бўйсиндирилгандан кейин пайдо бўлди
 - A) Шимолий Хитой
 - B) Хиндистон
 - C) Мовароуннаҳр
 - D) Қораҳонийлар
 - E) Эрон
- 2.3. Мўғуллар истилоси арафасида Мовароуннаҳр, Эрон ва Қозогистон жанубини бирлаштирган
 - A) Тароз
 - B) Қўқон
 - C) Хоразм

- Д) Ўтрор
Е) Болосоғун

- 2.4. Қозоғистон ва Ўрта Осиёга Чингизхоннинг юришининг бошланиши учун сабаб бўлди
- A) “Ўтрор офати” сабаб бўлди
B) Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳокимиятининг заифлашуви
C) Мўғулистоннинг ўзидаги жут
D) Жўчи хоннинг вафоти
E) “Суяб офати” сабаб бўлди

28-29-\$\$.

МЎҒУЛ ИМПЕРИЯСИ ТАРКИБИДА ҚОЗОҒИСТОН

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Олтин Ўрда шаклланиш шароитлари, ривожланиш хусусиятларини аниқлашни, Қозоғистон ва умуман Евроосиё тарихи учун унинг аҳамиятини;
- басқақ, сulton, бекларбек, ёрлик, девон, вазир каби янги тушунчаларнинг маъносини билиб оласиз.

Ботийнинг ғарбий юришлари. Олтин Ўрданинг ташкил топиши. Умуммўғул қурултойида ғарб мамлакатларига Боту хон раҳнамолигида юриш қилиш ҳақида қарор қабулланади. Боту армиясининг катта қисмини қипчоқлар, мўғулларнинг ўзи барча кучларнинг учдан бирини ташкил қиласди.

Армия 1236 йили юришни бошлайди. 1241 йил баҳорда Боту отрядлари Европа армияларини тор-мор этиб, Адриатика денгизига чиқишади. Бироқ, буюк Эгедэй хоннинг вафоти ҳақида хабар олиб, мўғуллар орқага қайтишади. “Европа ўзининг халос бўлишига тасодифий ҳол – Угедэй вафотидан қарздор”, деб ёзган М.И.Иваниннинг фикри билан келишмаслик қийиндир. Боту Волганинг қуий қисмига қайтди ва ўзининг Олтин Ўрда деб ном олган улушкини ташкил қилиш билан шуғулланди. У ўзининг пойтахтга айлантирган Волгадаги ободонлаштирилган Сарой шаҳрини қурди.

1235 йили умумий мўғул қурултойи Боту хонга ғарбдаги ерларни истило қилишни давом этказишни топширди. Нима учун шундай қарор қабулланганини тушунтиринг.

Ўрта аср муаллифларининг ёзмаларида Олтин Ўрдани: Жўчи Улуси, Улуг Улус, Ўзбеклар давлати деб аташади.

Адриатика денгизигача борган мўғуллар нима учун ортга қайтилар?
Манбалар буни қандай тушунтиради?

XIII асрдаги давлат тузилмалари.

1236–1242 йиллардаги Ботунинг истилолари Евроосиё сиёсий харитасини ўзгартириб юборди. Тарихда биринчи марта Иртишдан Дунайгача Буюк Дашт кенглиги бир сулола – Жўчилар ҳукмронлиги таркибида қолди. Жанубда чегара Сирдарёning ва Амударёning ўрта оқимини эгаллаганди. Бартараф этилган рус князликлари Олтин Ўрданинг вассал қарамлигига киришиди. Рус князлари хонлар қўлидан “князлик ёрликлари”ни олишар, эҳсон тўлашарди. Олтин Ўрда ҳудудининг кенглигига кўра ўрта асрдаги энг иирик давлат тузилмаси бўлди.

Олтин Ўрдага Рус князларининг тобелиги нимада ифодаланди?

Олтин Ўрданинг аҳолиси асосий қисмини турк қабилалари, асосан, қипчоқлар ташкил қилган. Олтин Ўрдада ўзи мўғуллар жуда кам эди. Қозогистон ҳудудига келиб қолиб, XIV асрга келганда мўғуллар батамом туркийлашишган эди.

Боту (1227–1255), Олтин Ўрда асосчиси “барча шаҳзодаларнинг каттаси” деб ҳисобланар, жуда катта обрўга эга эди. Қипчоқлар уни Боту Сайн хон (ақлли хон) деб аташган. Жўчи улуси йирик Мўғул империясининг тўртдан бир қисмини ташкил этган.

1236–42 йиллардаги юриш чоғида Боту хон Адриатика денгизигача етиб борди. Бироқ у бу ерларни империя ҳудудига киритмади, Иртишдан Дунайгача бўлган Дашиб Қипчоқ чегараси билан кифояланди. Нима учун?

Боту вафотидан сўнг унинг укаси Берке хон ҳукмдор бўлди (1256–1266 йй.). Берке хонлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилди ва барча мўғуллар буюк хонидан мустақил сиёсат юрита бошлади. Унинг даврида шаҳарсозлик фаоллашди, янги пойтахт – Сарой-Бекре қурилди (Волгада Сарой-Ботудан юқори). Хон Эрондан ва Мисрдан олимлар, диншунослар, шоирларни, Хоразмдан – ҳунармандлар ва савдогарларни таклиф қилди. Шарқ мамлакатлари билан савдо ва дипломатик алоқалар сезиларли жонлана бошлади. Берке хоннинг ҳукмронлиги йилларида Олтин Ўрда ва Миср 1262 йилда расмий элчилари билан алмашишди.

Нима учун Берке исломни қабул қилиб, уни куч билан жорий этмади?

Мисрда қипчоқ даласидан чиққан Султон Бейбарс ҳукмронлик қилди. Шахсин хусусиятлари билан Бейбарс қулдан давлат бошқарувчисигача кўтарилиди ва тарихга саркарда ҳамда маърифатпарвар сифатида кирди.

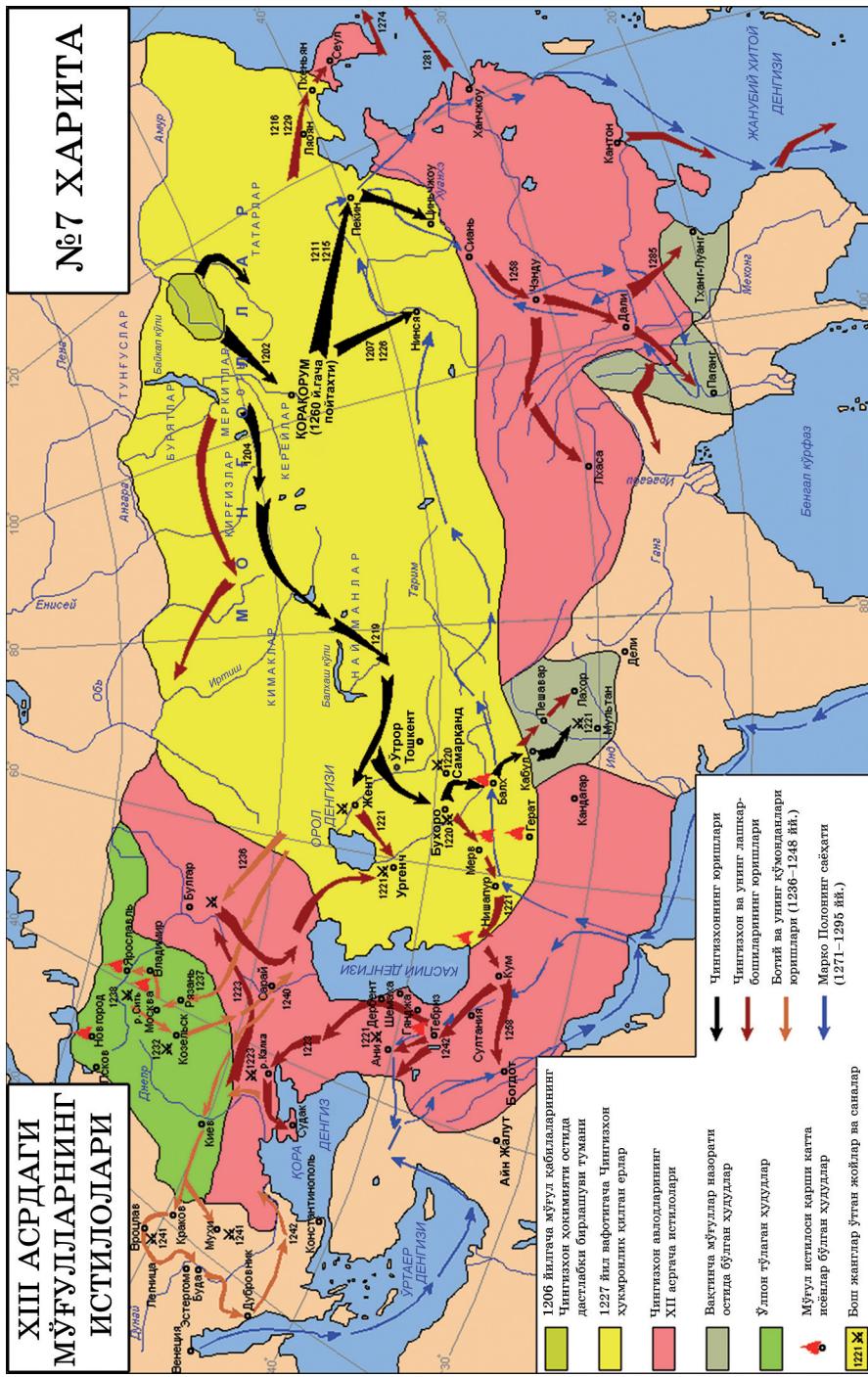
Қорақурумдан сиёсий мустақилликни Олтин Ўрда Мангут Темир (1267–1280 йй.) бошқаруви йилларида олди. У Жўчи ҳукмдорлари орасида биринчи бўлиб ўз номидан тангаларни зарблаб, ёрлиқлар (фармойишлар) бера бошлади.

Шундай қилиб, XIII асрнинг 60-йилларида Жўчи улуси империя марказидан ажралади ва жаҳондаги энг йирик ҳамда бой мустақил давлатга айланади.

Давлат тузилиши. Ўрдада хон бўлиш ҳукуқига, фақат муносиб деб топилиб, қурултойда тасдиқланган Чингизхоннинг “олтин ўрдаси”га аъзоларгина эга эди. Хон мақомига номзод ҳар бир чингизид бўлмаган шахс нафақат

ХІІІ АСРДАГИ МҮГУЛЛАРНИҢ ИСТИЛДОЛАРИ

№7 ХАРИТА

жиноятчи, балки Худо иродасига қарши чиққан қўзголончи деб танилиб, қатл қилинарди. Бу қоида амалда истисносиз қўлланилди.

Давлатда хондан кейинги шахс *бекларбек* – қўшинларнинг бош қўмондони ва ташқи сиёsat билан шуғулланувчи эди. Муҳим давлат ишларини ҳал этиш учун қурултой чақириларди.

Ижро ҳокимияти органи *девон* бўлиб, молия, солиқ, ички сиёsat билан шуғулланар, уни вазир бошқаарди.

Олтин Ўрда давлат тузилишини тасвирланг. *Хусусиятларини айтинг.*

Боту даврига давлатни икки қисм – ўнг ва чап қанотларга ажратиш киради. Ўнг қанот Поволжъедан Дунайгача ҳудудларни қамраган. Маркази Волганинг қуий қисмида жойлашди ва Боту авлодларидан чиққан хонлар томонидан бошқарилди.

Чап қанот Шарқий Даشتни Қипчоқ ерларини ва Сирдарё водийсини эгаллаган. Бу жойни Жўчининг катта ўғиллари Ўрда Ежен ва унинг авлодлари бошқаришган. Чап қанотнинг пойтакти Сигноқ бўлган. Боту ва Ўрда улуслари ўз навбатида Жўчининг бошқа ўғиллари бошқарган улушларга бўлинишган. Жўчининг ўғли Шайбон Қозогистоннинг шимолий-ғарбий ерларини олди.

Бутун ҳудудда ягона ҳуқуқий меъёрлар – Чингизхоннинг “Ясо”си қўлланилди. Исломнинг таъсири кучайиши билан мусулмон ҳуқуқи – *шариат* тарқала бошлади.

Олтин Ўрдада солиқни йиғишининг – 1/10 қисми тизими мавжуд эди. Бундан ташқари, ахоли доимий қўшинларни ушлаш, чопарларни таъминлаш, почта станцияларини ушлаш учун кетган харажатларни қоплаган. Солиқ йиғиш *басқақлар* томонидан бажарилган. Улар бўйсиндирилган мамлакатларда хоннинг вакили ҳисобланган. Басқақ қошида қуролланган отряд бўлиб, улар ҳар доим шаҳар чеккасида яшашган. Бу жойлар “татарлар манзиллари” номи билан машҳур эди. Агар биронта князь хоннинг фармонини бажармаса ёки бадални тўламаса, басқақ отряди билан чора қўллаган.

Басқақларнинг эгалланган ҳудудлардаги вазифасини тушуниринг.

XIII аср охиридан солиқлар ва ўлпонларни йиғиш маҳаллий зодагонлар томонидан амалга оширила бошлади. Масалан, рус ерларидаги буюк князликка бир князгагина “ёрлиқ” берилиб, бошқаларни унга бўйсишига мажбур қилишди. Хон у орқали ўз фармонларини бериб турди.

Нима учун Боту ва унинг авлодларига турли ҳалқларни бирлаштирган бўлса-да, барқарор давлат ўрнатиш насиб қилди?

Олтин Ўрданинг гуллаб-яшнаши. XIV асрнинг биринчи ярмида Ўзбек хон (1312–1342 йй.) ва унинг ўғли Жанбибек (1342–1357 йй.)нинг ҳукмронлиги даврида Олтин Ўрда ўзининг энг гуллаб –яшнаган палласига эришади. Ўзбек хон Ботунинг авлодидан эди. Замондошлари уни “савлатли, гўзал ахлоқли, шараф ва жасурлик соҳиби” сифатида тавсифлашган, у бир неча тилларни билганлиги ҳақида манбаларда кўрсатилган.

Ўзбек хон исломни Олтин Ўрдалик давлатнинг расмий дини қилди (1312 й.), марказий ҳокимиятни кучайтирди ва қурултойларни чақиришни бекор этди. Ўзбек хоннинг ҳукмронлик қилган йилларида манбаларда биринчи бор ўзбек мамлакати (ўзбеклар давлати) сўз бирикмаси пайдо бўлади. Аста-секин Олтин Ўрда ҳукмдори Ўзбек хоннинг номи Жўчи улуси аҳолисининг атамасига айланади.

Ўзбек хон кўп эътиборни карвон савдоси ривожланишига қаратди. Ўрда Фарбий Европа, Кичик Осиё, Миср, Ҳиндистон, Хитой мамлакатлари билан жўшқин савдо олиб борди. Савдо йўллари хавфсизгина эмас, ободонлаштирилди, Генуя ва Венециянинг савдо факториялари очилди.

Ўзбек хон (1312–1342 йй.) ва унинг ўғли Жонибек (1342–1357 йй.) ҳукмронлиги пайтида Олтин Ўрданинг энг гуллаб-яшнаган даври бўлганини тушунтиринг.

Кучли давлат шаҳарсозликнинг гуллашини ҳам рағбатлантириди. Сифноқ ва Ўтрор яна ҳунармандчилик ва савдо марказлари бўлди. Ўтрорда XIII асрнинг 30-йилларида уч хил кўринишдаги танга (олтин динорлар, кумуш дирҳамлар, мис фельслар) чиқарадиган танга зарбхоналари бор эди. Бундан ташқари, XIII–XIV асрларда кўп шаҳарлар пайдо бўлди.

Олтин Ўрда шаҳарлари ҳимоя иншоотларининг йўқлиги билан ажралиб турди. Марко Полонинг (XIII а.) гувоҳлик беришича, шаҳарларга “қўшинлар киришига қаршилик қилмасликлари учун девор ва дарвозаларга” эга бўлиш ман этилган.

Кўпгина шаҳарлар нафақат шарқда, балки бутун дунёда энг йирик деб тан олинган эди. Масалан, Сарой Ботунинг аҳолиси 100 мингдан ортиқ эди.

Олтин Ўрданинг парчаланиши. Жонибекдан сўнг тахтга унинг тахтсуяр ва жуда қаттиққўл ўғли Бердигек (1357–1359 йй.) ўтирди. У тахтга умидвор рақибларини йўқотиш билан шуғулланди, натижада Ботудан тўғридан тўғри тараган авлодларнинг биронтаси қолмади. Олтин Ўрдада низо ва сарой тўнтаришлари даври бошланди. 1359 йилдан 1379 йилгача тахтга йигирмага яқин хонлар келиб-кетди.

Шу сиёсий бошбошдоқлик даврида Жўчи улуси ҳудудида бир қатор мустақил эгаликлар пайдо бўла бошлади. Масалан, 1359 йили Олтин Ўрданинг гарбий чеккасида Молдова князлиги ташкил топди. XIV асрнинг

иккинчи ярмида Олтин Ўрдадан Ўрда Еженнинг авлодлари Ақ Ўрдани ташкил қилиб, батамом ажарапи кетишиди.

1380 йили навбатдаги муваққат хон Мамай руслар томонидан Күликово даласида мағлубиятга учради. Чингизий Тўхтамиш хон Мамай мағлубиятидан фойдаланиб, Амир Темурнинг қўллови ёрдамида Олтин Ўрдадаги ҳокимиятни босиб олди. Ҳарбий ғалабалари билан ўз ҳокимиятини мустаҳкамламоқчи бўлиб, у 1382 йили Москвани ёндиради ҳамда рус князлари томонидан ўлпон тўлашни тиклади.

Тез орада Тўхтамиш Жўчиларнинг барча ерларини бирлаштириди ва мамлакатда кучли ҳокимиятни тиклади. Олтин Ўрда ва Оқ Ўрданинг Тўхтамиш ҳукмронлиги остида бирлашишини Амир Темур ўз давлатига хавф сифатида қаради.

Тўхтамиш ва Темур тўқнашуви сабаблари ва натижаларини кўрсатинг.

1389, 1391 ва 1395 йиллардаги уч марта юриш натижасида Темур Олтин Ўрдани вайрон этди. Олтин Ўрданинг барча шаҳарлари вайрон қилинди, савдо ва ҳунармандчилик қуллади. Ёнғин оловида қанча қимматли ва ноёб ёзувлар, жумладан, замондошлари ҳайратланган Берке хоннинг бой кутубхонаси кулга айланди. Темурнинг мана шу қароқчилик юришларидан сўнг Олтин Ўрда ўзига келолмади ва унинг парчаланиши бошланди.

1395 йили бўйсиндирилган олтинўрдалик хон Тўхтамиш Тюмень (туркча – “қўйилик”) яқинида 1404 йилда ҳалок бўлди.

Нима учун Тўхтамиш Олтин Ўрданинг бирлигини тиклай олмади?

Олтин Ўрданинг заифлашуви билан шарқда унинг ҳудудида Оқ Ўрда ва Нўгой Ўрда ташкил топди. XV асрнинг 50-70-йилларида Олтин Ўрда давлати батамом парчаланди ва унинг вайроналарида бир неча янги турк давлатлари: Қрим хонлиги, Қозон хонлиги, Астрахан хонлиги, Сибирь хонлиги пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси кейинроқ рус давлати таркибиға киришди. 1552 йили шоҳ Иван Грозний Қозонни эгаллади ва Қозон хонлиги барҳам топди. 1556 йили руслар Астрахан хонлигини эгаллашди. Шарққа томон янги ерларни эгаллаб Рус славян ҳудудидан, ўз давлатининг ўзагидан ташқарига чиқди.

Олтин Ўрданинг парчаланиши ҳақида гапириб беринг. Сабабларини сананг.

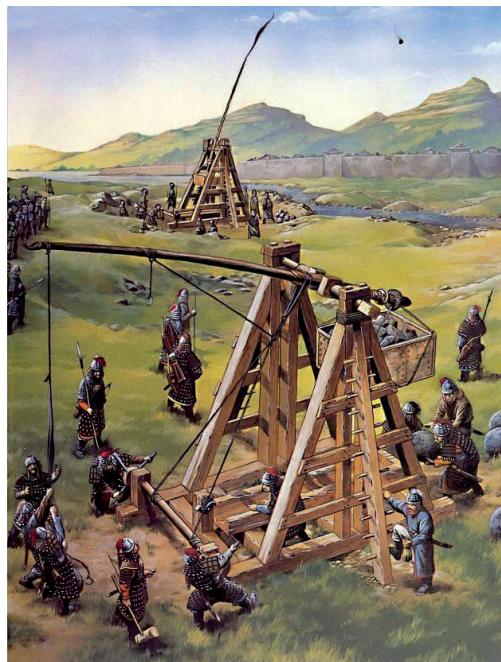
Мұғуллар истилоси оқибатлари. Умуман, ҳар қандай урушда бўлганидек, мўғул истилоси босиб олинган мамлакатлар учун жуда катта ҳалокат эди. Моддий ва маънавий маданиятга катта талофот етказилган эди.

Шаҳарлар, кентлар билан бирга маданият ўчоқлари, кутубхоналар йўқотилди. Араб тарихчиси Ибн ал-Асир мўғул истилосига шундай баҳо беради: “Бу – инсоният кун ва тун яралганидан бери билмаган кулфат эди. Йилномаларда шунгача ўрин олган бундай оғат қайд этилмаган”.

Мўғулларнинг истилоси мобайнида Жанубий Қозогистоннинг дехқончилик ва шаҳар маданиятига оғир зарба етказилди. Жетисувда истило даврида шаҳарларнинг тўғридан-тўғри йўқ қилиниши рўй бермаган. Бироқ бу ерда улус хонлари ва уларнинг амалдорларининг қароргоҳлари бўлди, бу жойга мўғул кўчманчилари келишди. Далалар ва боғлар йилқилар подасининг оёқлари остида эзилди ва бу Жетисув шаҳарларининг иқтисоди асосини бузди.

Мўғуллар истилоси турли қабилаларнинг ўзаро янада аралашувиға олиб келди, Евроосиё аҳолисининг антропологик қиёфасига ўзгаришлар киритди. Мўғул империяси илгари тарқоқ бўлган қабилаларни бирлаштиришда ижобий роль ўйнади. Мўғуллар, марказлашган давлат тўғрисидаги ғоясига кўра, империяда майда эгаликлар кўп бўлишига йўл беришмади. Улар учун бир ҳокимиятга бўйсиниш ақидаси “бўлиб олда, бошқаравер” қоидасидан тўғрироқ кўринди. Шу тариқа мўғуллар халқларни жамлашга киришишди.

Мўғул ҳокимияти эвазига майда князликлар ва қабилалар яхлит қилиб қуйилди. Масалан, мўғул истилосидан сўнг бирлаштирилган Хитой, яхлит мамлакат бўлди. Иван Қалитадан бошлаб, Москва князлари буюк князликка ёрлиқларнинг соҳиблари сифатида олтинўрдалиқ хонларнинг қўлловига эга бўлишди. Натижада “... қадимиј русни чарчатган

Мўғулларнинг
катапульта(қалъаларни қамал
килганда тош, ёниб турган смола
отадиган машина)ни қўлланиши.

Мўғулларнинг хоч кўтарувчилар билан жангги.

ички низолар пасайди. Унинг вайроналарида Москва подшолиги пайдо бўлди”.

Мўғул ҳукмдорлари халқаро муносабатларнинг ривожланишини қўллаб-қувватладилар, илгари оралари узоқ бўлган халқлар ўртасида савдо ва маданий алоқаларни ўрнатдилар. Қенг ҳудудларда ахборотларни етказиш учун шароит яратиб, ҳамма жойда ям хизматини жорий қилдилар, почта трактлари қуришдилар. Солиқ йиғиш учун аҳолининг умумий рўйхатга олиш юритилди, умумий пул бирлиги белгиланди.

Бир қатор таниқли тарихчилар, жумладан, В.Бартольд, Л.Гумилёв, Хара-Даван ва бошқалар Мўғул империясининг ташкил топиши ижобий ва марказлаштириш ролини ўйнади, деган хуносага келишди. Тарихчи Хара-Даван: “мўғул истилоси ёввойи ўрдаларнинг босқини эмас, чунки улар ғалабага эриша олмаган, жаҳон тарихида мисли кўрилмаган империяни ташкил этмаган бўларди”, деб ёзди.

Худди шундай нуқтаи назар Хитой тарихчиларида ҳам бор. Жумладан, Хен Жу-Минъ шундай ёзди: “Чингизхон Шарқ ва Фарб орасидаги чегарани янчиб ташлади, иқтисодий ва маданий муносабатларга тўғаноқ бўлган қалъя ва истеҳкомларни яксон этди ва шундан сўнг Шарқ ва Фарбнинг ўзаро алоқалари гуллаб-яшнади”.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Боту армиясининг катта қисмини _____ лар, учдан бир қисмини _____ лар ташкил этган.
- 1.2. 1241 йили Боту отрядлари европаликлар армиясини тор-мор этиб, _____ дengизига чиқишиди.
- 1.3. _____ князликлари Олтин Ўрдага вассал қарамлигига тушиб қолишиди.
- 1.4. Мўгуллар Олтин Ўрдада кам эди, XIV асрга улар тўла _____
- 1.5. Олтин Ўрда якуний сиёсий мустақилликка _____ (1267-1280 йй.) хукмронлиги йилларида эришди, у тангалар зарблаб, _____ берди.
- 1.6. Мамлакатни бошқариш ижро ҳокимиятининг органи _____ орқали амалга оширилди.
- 1.7. Уч мўғул улусларининг чегараси _____ да кесишиди.
- 1.8. Олтин Ўрдадаги бошбошдоқлик ва сарой фитналари даври _____ йиллардан _____ йилгача давом қилди, тахминан _____ хон таҳтда алмашди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Ботунинг юриши пайтида Иртишдан Дунайгача майдон ушбу авлодлари хукмронлиги остида бўлди.
- A) Чигатойнинг
B) Угедэйнинг
C) Тулуйнинг
D) Кебекнинг
E) Жўчининг
- 2.2. Олтин Ўрда асосчиси Боту ҳумронлик қилди
- A) 1230–1240 йй.
B) 1238–1250 йй.
C) 1240–1262 йй.
D) 1227–1255 йй.
E) 1232–1262 йй.
- 2.3. Исломни қабуллаб, марказдан мустақил сиёsat юритган Олтин Ўрданинг биринчи хони
- A) Ўзбек
B) Жўчи
C) Берке
D) Тўхтамиш
E) Боту
- 2.4. Қўшинларнинг бош қўмондони, ташқи сиёsat идораси раҳбари ҳамда Олтин Ўрдада хондан кейинги иккинчи шахс бўлган
- A) бекларбек

- В) жабғу
- С) бек
- Д) нүён
- Е) басқақ

2.5. Давлат молияси, солиқ, ички сиёсатни девон раҳбари юритди

- А) жабғу
- В) вазир
- С) бек
- Д) нүён
- Е) басқақ

30-§.

ШАРҚИЙ ДАШТИ ҚИПЧОҚНИНГ СИЁСИЙ МАҲДУДЛАШУВИ. ОҚ ЎРДА

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Оқ Ўрданинг маҳдудлашуви шартлари ва унинг тарих учун аҳамиятини аниқлайсиз;
- Оқ Ўрда сиёсий – тарихий босқичлари билан танишасиз;
- Оқ Ўрданинг яхлит қозоқ халқи шаклланиши учун шароит яратишдаги ролини биласиз.

Олтин Ўрданинг парчаланиш сабабларини эсланг.

Мўғулдан кейинги давр (XIV–XV аа.). Мўғулларнинг катта улуси феодал әгаликларга парчаланиб кетди. Хўжалиги, этник асоси ва умумий тарихий тақдири бир давлатлар ташкил этилди.

Мўғуллар давридан кейинги вақтда Қозогистон ҳудудида бир неча давлатлар: Оқ Ўрда, Мўғулистон, Абулхаир хонлиги, Нўйой ўрдасининг маҳдудлашуви юз берди. Мўғул давридан кейинги давлатларда турк халқлари: қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар, татарлар, нўғойлар шаклланди. Қозоқ халқи ва унинг давлати – Қозоқ хонлиги ташкил топишининг тарихий жараёни бошланди.

Қозогистон ҳудудидаги мўғуллар давридан кейинги вақтни таснифланг.

Оқ Ўрданинг пайдо бўлиши. Шарқий Даشتни Қипчоқ ҳудудида XIII аср ўрталари – XV аср бошида Оқ Ўрда давлати ҳаёт сурди.

Рашид ад-Диннинг гувоҳлик беришича, Жӯчининг шарқий улус қисмини унинг катта ўғли Ўрда Ежен олди. Абулғози (Х. а.) ёзишича, Жӯчининг шарқий улуси қисмига ҳукмронликни Ўрда Ежен акаси Боту хондан олган. Бир нарса аниқ, бу ерлар, яъни Шарқий Дашиб Қипчоқ Ўрда Ежен ва унинг ворисларининг улуси ерлари бўлган. Улар амалда расмий жиҳатдан ўзларини Боту хон авлодларининг вассаллари деб тан олган мустақил бошқарувчilar – “ўз ерларининг мустақил ҳукмдорлари” бўлишган.

Оқ Ўрданинг ҳудуди аста-секин шаклланиб, Олтин Ўрда заифлашуви билан кенгайиб борган. Оқ Ўрда энг юқори юксалишга XIV асрнинг иккинчи ярмида эришид: бу давр Сарой шаҳридаги бошбошдоқликлар ва саройдаги фитналар палласи бўлганини яхши эслаймиз. XIV асрда Ўрда Ежен авлодидан бўлган ҳукмдорлар нинг ҳокимияти Жетисувни истисно қилганда, ҳозирги Қозогистоннинг бутун ҳудудига тарқалди.

Параграф мазмунига таянган ҳолда Оқ Ўрданинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлганини далилланг.

Оқ Ўрданинг пойтахти Сифноқ шаҳри бўлди. Оқ Ўрда ерлари шунингдек, Ўзбек улуси деб аталди.

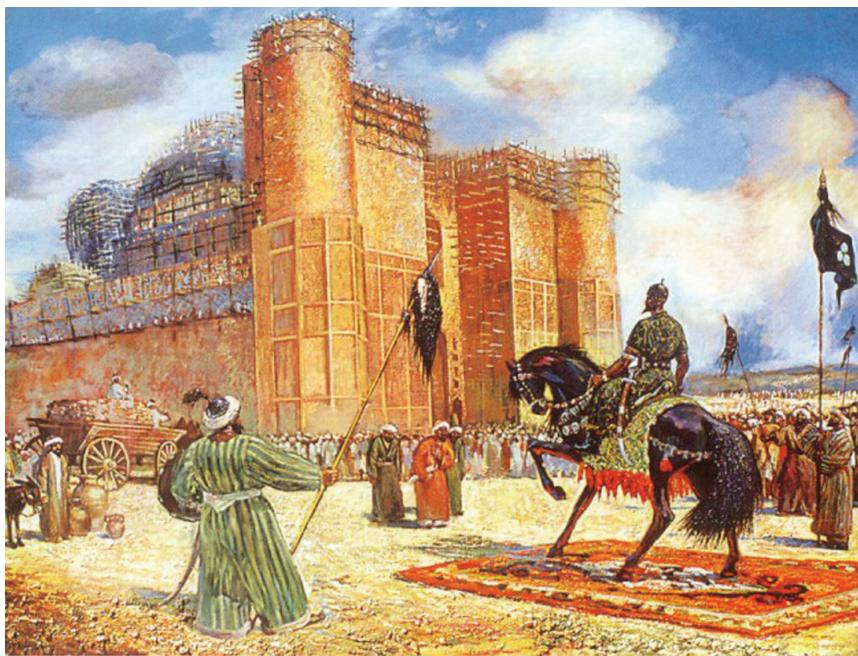
Давлатда турк тилли қабилалар ва Чингизхон билан келган мўғуллар жойлашишди. Мўғул қабилалари XIV асрга келиб батамом турклашишди.

Оқ Ўрда ўз сулоларига ҳамда мустақил ташқи сиёсатига эга сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлди. XIV–XV асрлар чегарасида Оқ Ўрда Шарқий Дашиб Қипчоқ ҳудудида қабилалар ва халқларни бирлаштиришда муҳим роль ўйнади.

Параграф мазмунига сўяниб, Оқ Ўрданинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлганини далилланг.

Сиёсий тарихи. Оқ Ўрданинг сиёсий тарихини уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич Шарқий Дашиб Қипчоқ ҳудудини Олтин Ўрда ҳокимияти қўй остидан озод этиш учун олиб борилган узоқ кураш билан характерланади. Олтин Ўрдага қарамликни бутунлай узиб ташлашга XIV асрнинг ўрталарида Ерзен ва Муборак хўжа хонлари муваффақ бўлишди.

Иккинчи босқич – XIV асрнинг 60–70-йилларида ҳукмронлик қилган Ўрус хон даврида Оқ Ўрданинг кучайиши рўй бериб, Оқ Ўрда бирмунча мустаҳкамланди ҳамда бутун Олтин Ўрдани бирлаштирувчи сифатида кўринди.

Амир Темурнинг аҳоли билан учрапуви.

Давлат тарихининг учинчи, якуний босқичи – Мовароуннаҳр Амири Темурнинг агрессиясига(босқинчилик) қарши кураш даври. Оқ Ўрдани Темурдан ҳимоялаш ва унга қарши курашишнинг асосий юки Ўрус хонга тушди.

XIV аср ниҳояси ва XV аср бошида Оқ Ўрда Мўғулистаннинг қўшни давлатлари каби амир қўшинларининг бир неча бор бостириб киришига дучор бўлди.

Оқ Ўрданинг сиёсий тарихи босқичларини таснифланг.

Давлатнинг қулаши. XIV асрнинг 70-80-йилларида темур Оқ Ўрда ва Мўғулистаннинг ҳудудларига ўн мартараб босқинчилклар қилди. Натижада икки давлат ҳам заифлашган , аҳолининг кўп қисми жисмонан йўқотилган ёки асирикка олинган эди. Жанубий Қозогистоннинг кўчманчилар ҳаёти учун муҳим тумани Сигноқ, Ўтрор, Саврон, Яssi, Сайрам каби шаҳарлари билан бой берилган эди.

Босқинчилар билан кураш мобайнида Оқ Ўрда ва Мўғулистаннинг кучлари бирлашишди. Биргаликдаги кураш муҳим тарихий аҳамиятга эга эди, чунки у Шарқий Дашти Қипчоқ ва Жетисув аҳолисининг бирлашувига ёрдам берди.

**XIV АСР – XV АСР
БИРИНЧИ ЯРМИДА
ҚОЗОҒИСТОН**

№8 ХАРИТА

МАСШТАБ
1:10 000 000

Олтин Ўрда, Мұгулистон ва
Тимурийлар давлати чегаралари

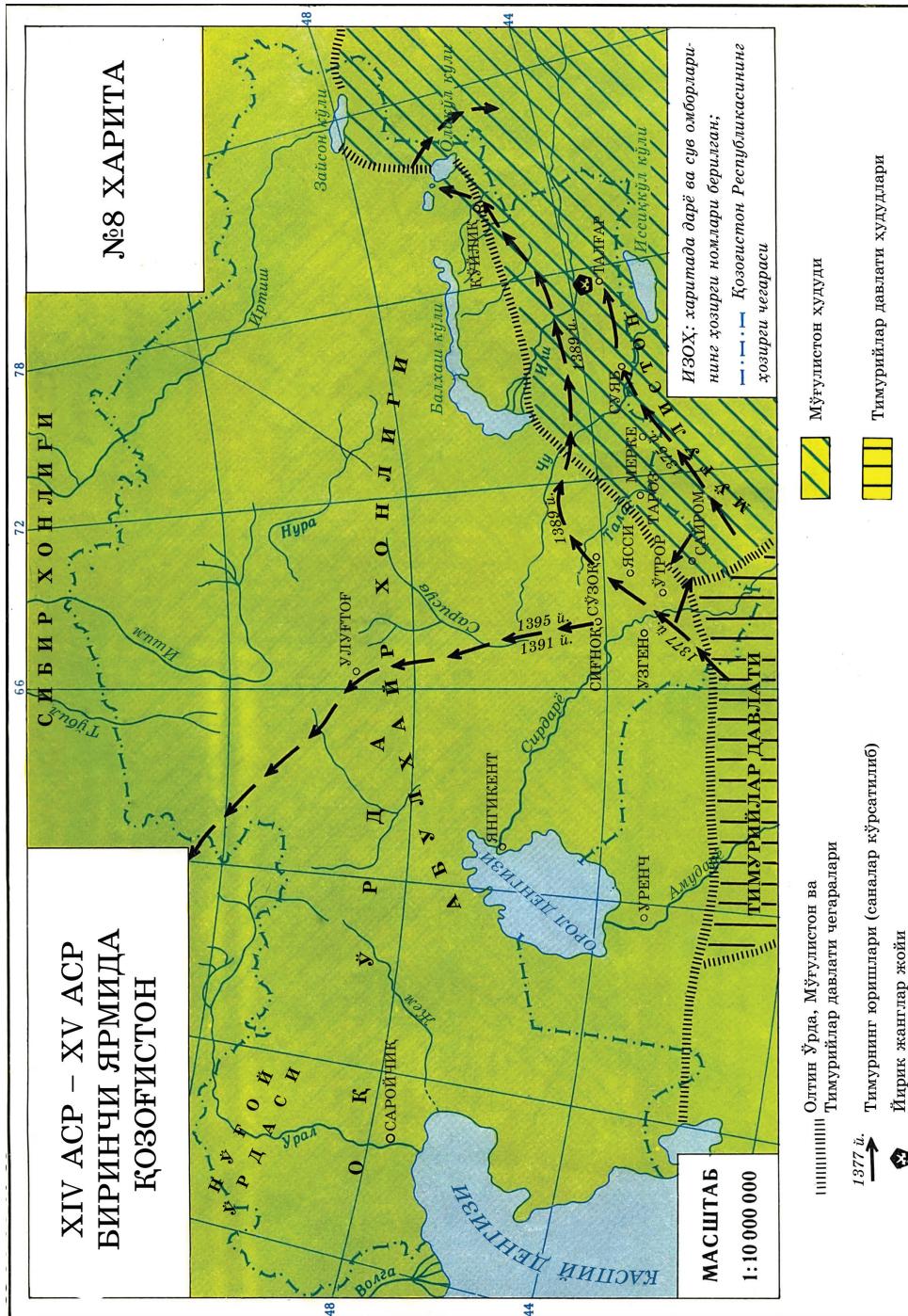
1377-й.

Тимурийнин юришлари (санаалар күрсетилген)

Йирік жаңглар жойы

Мұғалистон худуди

Тимурийлар давлети худудары

Урушлар ва ички низолар оқибатида XIV – XV аср бошида Оқ Ўрда сезиларли даражада заифлашди. 1423–1428 йилларда Оқ Ўрдадаги ҳокимиятни Ўрусхоннинг набираси Бароқ бир мунча вақт мустаҳкамлади. 1425 йили Бароқ амир Улуғбекка қарши юришга чиқди ва темурийлардан Сирдарё-нинг оқимидағи Сигноқ шахрини тортиб олди. Бироқ 1428 йили Бароқ ҳалок бўлади ва Оқ Ўрда ҳудудидаги ҳокимиятни бошқариш Шайбон-нинг меросхўри Абулхаирга ўтади. Ўрус хон ва Бароқнинг авлодлари ўз ҳокимиятларини фақат мерос қолган ерлар – Қозогистоннинг жанубий туманларидагина сақлаб қолишиди. Оқ Ўрда ва Мўғулистанга нисбатан Тимурнинг тажовузкор сиёсати қозоқ қабилаларининг бирлашуви ва давлатчилик ривожланишини тўхтатиб қўйди.

Қозогистон тарихида бутун дашти Қипчоқни бир давлатга бирлашуви, сиёсий онгнинг ўсиши ҳамда иқтисодни тиклаш учун шароит яратишда Оқ Ўрданинг роли.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Оқ Ўрда ўзининг юксалишига _____ асрнинг иккинчи ярмида эришди.
- 1.2. Оқ Ўрданинг пойтахти _____ шаҳри, Оқ Ўрда ерлари, шунингдек, _____ улуси деб аталган.
- 1.3. Ўрусхон ва Бароқнинг авлодлари ўз ҳукмронликларини мерос қолган ерлар – Қозогистоннинг _____ туманларида саклашди.

2. Бир ёки бир неча тўғри жавобли ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Мўғуллар давридан кейин бир неча давлатларнинг маҳдудлашуви рўй берди
 - 1) Қимақ ҳоқонлиги
 - 2) Қипчоқ хонлиги
 - 3) Абулхаир хонлиги
 - 4) Нўғой Ўрдаси
 - 5) Қорахонийлар давлати
 - 6) Хазар давлати
 - 7) Мўғулистан
 - 8) Оқ Ўрда
- 2.2. Тимурнинг қароқчилик юришларидан сўнг давлатларнинг қулаши рўй берди
 - 1) Олтин Ўрданинг
 - 2) Нўғой Ўрдасининг
 - 3) Абулхаир хонлигининг
 - 4) Мўғулистаннинг
 - 5) Оқ Ўрданинг
 - 6) Хазар давлатининг
 - 7) Қипчоқ хонлигининг
 - 8) Қимақ ҳоқонлигининг

2.3. Ўрда Ежен ва унинг ворисларининг улус ерлари

- А) Шарқий Дашиби Қипчоқ
- Б) Фарбий Дашиби Қипчоқ
- С) Уралдан Волгагача
- Д) Уралдан Қавказгача
- Е) Волгадан Дунай қуи қисмигача

2.4. XIV аср ўрталарида Ерзен ва Муборак хонларга батамом ажралишга имкон туғилди

- А) Тимур давлатидан
- Б) Мўғалистондан
- С) Абулхаир хонлигидан
- Д) Нўғой Ўрдасидан
- Е) Олтин Ўрдадан

2.5. XIV аср ниҳояси ва XV аср бошида Оқ Ўрда ва мўғулситон босқинларга дучор бўлди

- А) Мангу хоннинг
- Б) амир Пўлатчининг
- С) Ўзбек хоннинг
- Д) амир Темурнинг
- Е) Беркенинг

31-§.

МЎҒУЛИСТОН (XIV аср ўрталари – XVI аср бошлари)

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Мўғалистоннинг маҳдудлашуви сабаблари ва унинг Қозоғистон тарихидаги аҳамиятини аниқлайсиз;
- нима учун Чигатой улуси шарқий ва фарбий қисмларга ажралгани ва турли йўл танлаганини билиб оласиз.

Чигатой улуси қайси ҳудудда ташкил топганини эсланг.

Чигатой улуси Жўчи улусидан нимаси билан фарқланди?

Чигатой улусидаги сиёсий шароит. Чингизхоннинг иккинчи ўғли – Чигатойнинг ҳукмронлик ерлари Шарқий Туркистон, Жетисувнинг катта қисми ва Мовароуннахрни ташкил этган. Унинг асосий шаҳри Иле водисидаги Олмалиқ шаҳри эди.

Барча ўрта аср манбаларида Чигатой қаттиққўл, ҳеч қачон “ўз чехрасида табассум зоҳир қылмаган” одам сифатида характерланади. У ўз улусини ободонлаштириш билан фаол шуғулланди. Масалан, унинг буйруғи билан Шарқий Туркистондан Урумчи ҳамда тоғ довони орқали Иле водийисига йўл

қурилган. Бунинг учун қоялар бузилиб, шу қадар кенг 48та кўприк бунёд этилгандики, улардан икки арава бир вақтда ўта оларди. Чигатой бутун империяда чинакам обрў-эътиборга сазовор бўлганди.

Чигатой ўзининг акаси – буюк хон Угедэй (1229–1241)дан бир неча ой ортиқ яшаб, вафот этади ва Иле водийсига дафн қилинади.

Чигатой авлодидан бўлган Кебекхон(1307–1326) ҳукмронлиги даврида хон исми ёзилган, кебек номини олган кумуш тангалар мумалага чиқарилади. Кебек шаҳарларни тиклади ва барча эгаликларни бир бутун қилиб бирлаштириди. Унинг даврида мусулмон маданияти фаол жорий қилинди. Кебек кўчманчи анъаналари билан батамом хайрлашди ва Мовароуннахрга кўчиб кетди. Жетисув давлат марказидан чекка жойга айланади.

Қабила ва авлод зодагонларининг вакилларини ўз тарафига тортиш учун Кебекхон ислоҳотлар ўтказади. Бу ислоҳот бўйича давлат туркмўғул зодагонлари бошқарган маъмурий округларга бўлинди.

Кебекхоннинг пул ислоҳоти қандай аҳамиятга эга эди, деб ўйлайсиз?

XIV асрнинг ўрталарида Чигатой хонлиги икки алоҳида давлат бўлиб парчаланди. Чигатой улусининг гарбий эгаликларида – Мовароуннахрда – Чигатой авлоди ўз ҳукмронлигини йўқотади ва ҳокимият туркмўғул зодагонлари (амирлари) қўлига ўтади. Чигатой хонлигининг шарқий вилоятида аҳвол бошқача эди.

Мўғулистоннинг ташкил топиши. Давлатнинг шарқий қисми амирлари (беклар) олий ҳокимиятни қўлга олишмай, чингизий хонни тахтга кўтардилар. Батафсил маълумотларни муҳаммад хайдар келтиради. Мўғул давлатларида анъанага кўра фақат чингизий олий ҳукмдор бўла олган. Шунинг учун ҳатто дулат қабиласи бошчиси, шарқий вилоятлар амирларидан энг обрўлиси амир Пўлатчи ҳам ўзини хон деб эълон қилишга журъат этмади. У тахтга Мўғулистон ҳукмдорлари сулоласининг асосчиси Чигатойнинг вориси Туғлуқ Темур (1347–1363)ни ўтиргизди. Ўз номзодини хон қилгач, дулат амирлари мамлакатнинг етакчи сиёсий кучи сифатида ўз ҳокимиятини мустаҳкамладилар.

Нима учун амир пўлатчи ўзини хон деб эълон қилолмай.

Тахта Чигатойнинг вориси Туғлуқ Темурни кўтарди?

Нима учун амир Пўлатчи Мовароуннахр амирлари йўлидан бормади?

Шундай тарзда Чигатой улусининг шарқий қисмida манбаларда Мўғулистон, ёки мўғуллар улуси деб аталган давлат пайдо бўлди. Амир Пўлатчи тарихга бу давлатнинг асосчиси сифатида кирди.

Мўғулистон “мўғуллар мамлакати” деган маънони беради.

■ **Мўғулистон давлати ташкил топиши сабабларини айтинг.
“Мўғулистон” сўзи келиб чиқишини тушунтиринг.**

Аҳолиси ва ҳудуди. Мўғулистон аҳолиси таркибида кўплаган турклар ва туркйлашган мўғул қабилалари бўлди.

Мўғулистаннинг чегараси сиёсий аҳволга қараб ўзгариб турган ва “7–8 ойлик йўлга” чўзилган. XIV–XVI асрлар бошида “Тарихи Рашидий”га мувофиқ, бу Жетисув ва ҳозирги Қирғизистоннинг ҳудуди бўлган.

Туғлуқ Темурнинг қароргоҳи Олмалиқда жойлашган. Туғлуқ темурхоннинг ҳукмронлиги ҳақида манбаларда айтилишича, унинг ҳокимияти “бутиун Мўғулистон”га тараган ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун исломни давлат дини деб эълон қиласди.

■ **Мўғулистонга ҳозирги Қозоғистоннинг қайси қисми кирган?**

Ижтимоий тузилиши. Мўғулистанда давлат раҳбари ва ернинг олий соҳиби хон бўлган. Далвтни бошқаришда хонга дулат қабиласининг амир авлодидан чиқсан улусбек ёрдам берган, бу лавозим меросга қолдирсан.

Мўғул афсоналарига кўра, Туғлуқ Темурхон Иле водийсига, Олмалиқ яқинига дафн қилинган. Хоннинг қабри устига ажойиб мақбара ишланган эди. В.В. Бартольднинг айтилишича, Мўғулистон биринчи хонининг мозори “Ўрта Осиёда биз кўрган меъморлик ёдгорликларини ўзининг анчагина ортида қолдирган”.

Туғлуқ Темурнинг вориси Илёс Хўжанинг ҳукмронлиги қисқа бўлди. Маълумки, Илёс Хўжа мўғул қўшинларига раҳбарлик қилиб, Батпақти (Ботқоқ) жангги вақтида 1365 йили Темур бошчилигидаги Мовароуннаҳр амирларининг бирлашган кучини яксон қилган эди. Бу сафар Амир Темур кочган эди.

Мўғулистаннинг сиёсий тарихи. Дастлабки мўғул хонлари XIV асрнинг 60–йилларида ҳокимият бир неча амирлар қўлида бўлган Мовароуннаҳрда чигатоийликларининг ҳокимиятини тикламоқчи бўлишди. Бироқ XIV асрнинг 70–80-йилларида Мўғулистон ҳукмдорларига Амир Темур тажовузига қарши узоқ ва қатъий кураш олиб боришларига тўғри келди.

Мұғул жангчиси.

Ашаддий жанглар натижасыда мұғуллар хони Хизир Хұја ўзини Темурнинг вассали деб тан олишга мажбур бўлди.

Мұғулистаннинг ташқи сиёсати асосий
йўналишларини айтинг.

Хизир Хўжанинг ўғли Мухаммадхон (1408–1416 йй.) даврида шароит бирмунча мустахкамланди. Унинг даврида Мұғулистан Темурийлардан мустақил бўлди. Бироқ янги ноқулайликлар бошланди. Мұғулистаннинг шарқий сарҳадларига ўйротлар ҳамла қила бошлиди.

XV аср ўрталарига келиб ҳокимият Есен Буға қўлига ўтди. Есен буга даврида 50-йилларнинг охирида Жонибек ва Керей султонлар раҳбарлигида бир қисм қозоқлар Жетисувга кўчиб ўтишиди.

Мұғулистан ҳукмдорлари, уларнинг ички ва ташқи сиёсат тарихидаги роли ҳақида хронологик тартибда сўзлаб беринг.

XVI аср бошида мұғул ҳукмдорлари Жанубий-шарқий Қозоғистондаги әгаликларини йўқотишиди. Шайбонийлар ва қозоқлар тазиқи остида мұғуллар Жетисувдан сиқиб чиқарилиб, Шарқий Туркистонга кўчишишади. Мұғулистаннинг сўнгги хонларидан бири Қошғарияга бостириб кириб, тарихда Қошғария номини олган янги мұғул давлатига асос қўйди.

XVI асрнинг 20-йилларида мұғуллар қозоқлар томонидан Жетисувдан батамом сиқиб чиқарилади. Жетисув ҳудудида қолган мұғуллар қабилалари аста-секин қозоқлар таркибига аралаша бошлиди. Мұғулистан барҳам топди.

Мұғулистаннинг барбод бўлишига турли сабаблар бор эди. Улардан: Чигатойликлар сулоласидаги низолар; қабила зодагонларининг ўзаро ички курашлари; Темур билан жанглар ва ўйротларнинг босқинчиликлари; оммавий кўчишлар шаклидаги кетиб қолишлар, бекарорлик ва пул йигишдан норозиликлар.

Маълум бир босқичда Мұғулистан муҳим тарихий роль ўйнади. *Биринчидан*, келгусида қозоқларнинг Улуг жузини ташкил қилган Жетисув қабилаларининг бирлашиш жараёни ниҳоясига етди. *Иккинчидан*, Тянь-Шань бўйи қабилаларининг қирғиз әлатига бирикуви жараёни тугаллан-

ди. Мўғулистон этник жиҳатдан бир турдаги давлатлар – Қозогистон ва Қирғизистоннинг пайдо бўлишига шарт-шароит яратди.

Мўғулистоннинг барбод бўлишини келтириб чиқарган сабабларни тушунтиринг. Қозогистон тарихида Мўғулистоннинг ролини очиб беринг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Чигатой мамлакатининг бош шаҳри Иле водийсидаги _____ эди.
- 1.2. Чигатой сулоласининг биринчи умумий давлат тангаси _____
- 1.3. Қебек кўчманчи анъналаридан воз кечиб, _____ кўчиб келди ва унинг даврида _____ марказий шаҳардан чекка манзилга айланди.
- 1.4. XIV–XVI асрлар бошида “Тарихи Рашидий”га кўра, Мўғулистонга _____ ва ҳозирги _____ ҳудудлари кирди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Ислом динини Мўғулистоннинг давлат дини деб эълон қилди
 - A) Вайс хон
 - B) Туғлуқ Темур
 - C) Есен Буга
 - D) Жонибек
 - E) Ўрус хон
- 2.2. XIV аср ўрталарида Чигатой улусининг шарқий қисмида давлат пайдо бўлди
 - A) Темур давлати
 - B) Оқ Ўрда
 - C) Кўчманчи ўзбеклар давлати
 - D) Нўғой Ўрдаси
 - E) Мўғулистон
- 2.3. Чигатой хонлиги икки давлатга бўлинди
 - A) XIV аср ўрталарида
 - B) XVII аср охирида
 - C) XV аср охирида
 - D) XVI аср ўртасида
 - E) XVI аср бошида
- 2.4. Мўғулистон ҳукмдорлари сулоласи асосчиси эди
 - A) Ўзбек хон
 - B) Жўчи хон
 - C) Туғлуқ Темур
 - D) Мангут хон
 - E) Тўхтамиш хон

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Мовароуннахрда ҳокимиятга амир Темурнинг келиши сабабини аниқлайсиз;
- Темурийлар давлати ривожланиши ва унинг Қозоғистон тарихи учун аҳамиятини биласиз;
- Темур ва Чингизхоннинг истилолари орасида ўхшашлик ва фарқни белгилайсиз.

Амир Темур (Тамерлан).

бошлайди. Олган жароҳатлари туфайли унинг ўнг оёғи чап оёғидан қисқа эди ва бунинг учун у Темурланг (форсчада ланг – оқсоқ, туркчада – оқсоқ), европача Тамерлан атоғини олган.

Давлатнинг тўла ҳукмдорига айлангач, у амир мақомини олди, хон мақомини ҳеч қачон эгалламаган. Унинг ўзи тахтга чингизийларни хон этиб ўтиргизарди ва ўзини “тахт соҳиби” вакили деб таниширарди. Одатларга кўра давлат раҳбарига қўсатиладиган эҳтиромларни Темурнинг ўзи қабуллаган. Ҳордик ва байрамларда, элчиларни қабуллашда хон оёқларини тагига қистириб, камтарона ўтиради. Темурнинг ўзи қўшинлар кўригини ўтказар, барча ҳарбий эҳтиромларни қабул этарди.

Темурнинг шиори форсчасига “расти ва русти” (“куч адолатдадир”) эди. Бу шиор Темурнинг узуғи ва муҳридан жой олган. Темур Самарқандда мустаҳкамланган пойтахтни яратди. Чигатой улуси гарбий қисмининг кейинги тарихи шундай шаклландикси, Мовароуннахрда мамлакатни XVI аср бошигача бошқарган Темурийлар сулоласи пайдо бўлди.

Давлатнинг сиёсий тузилиши. Темур аввалги сиёсий тизимни барбод қилди. Биринчи навбатда у шахсан Темурга бўйсинадиган содик ҳарбий бошлиқлар корпусини ташкил қилди. Янги элитани Темурнинг сафдошлари ва оила аъзолари ташкил қилишди. Аввалги қабила авлодлари оқсуякларини ҳокимиятдан четлатди. Махсус йўналишдаги доимий қўшинларни ташкил этди. Кўчманчи ва ўтрок аҳоли алоҳида тарзда бошқарилди.

Темур-хукмдор уч: сулола, дин, ҳарбий ақидаларга амал қилди. Сула-ла ақидасига кўра, Темурнинг мерорсхўрлари ва яқин туғишганлари ҳаёти дахлсиз эди.

Темурнинг диний ақидаси эса, ислом динига ва унинг вакилларига ҳурмат кўрсатищдан иборат бўлди.

Ҳарбий ақидага кўра, унинг лашкарларида мўғул тартиблари, қатъий тартиб ҳукмронлик қилди. Темур ўзининг истилоларини Чингизхон импе-рияси тартибларининг тикловчисиман, деб оқлади.

Темур ўз давлатида қандай сиёсий тизимни жорий қилди?

Темурнинг истилолари. XIV асрнинг 70 йиллари бошида у ҳарбий кам-панияларнинг бир нечтасини бошлади.

Иртишдан Деҳлигача, Рязанб ерларидан Ўрта Ер денгизигача бўлган кўп мамлакатлар Темур қўшинлари зарбаларини синаб кўришди. Бироқ Темур ўз давлатига Каспий бўйи давлатларинигина, Эрон, Афғонистонни қўшиб олди. Унинг Мўгулистон, Оқ Ўрда, Олтин Ўрда, Сурия, Хиндистон ва бошқа ҳудудларга юришлари вайронагарчилик босқинчиликлари характерига эга эди.

Олтин Ўрда ва Оқ Ўрданинг Тўхтамиш хон ҳокимияти остида бирлаштирилиши Амир Темур құдратига хавф solaётган эди. Темур уч марта Олтин Ўрдага босқинчилик юришини қилади. Унинг 1395 йилдаги сўнгги юришида Олтин Ўрда батамом тор-мор этилади. Ушбу юришлари вақтида Темур Олтин Ўрданинг барча шаҳарларини вайрон қилади, Қозогистон, Кавказ, Жанубий Руснинг ерларини тўнади. Олтин Ўрда ўзига келолмади, ва унинг қулаши бошланади. Олтин Ўрданинг қулаши рус ерларининг мўғуллар ҳукмронлигидан озод этилишига олиб келди.

Унинг қароқчилик юришлари Мўгулистон ва Оқ Ўрданинг қулашига олиб келди. Темур енгилмас деб ҳисобланган, Европага хавф соглан сulton Боязидни тор-мор этиб, Ўсмон империясига ҳам зарба берди. Европа монархлари Темурга миннатдорчилик билдиришади.

Кўрамизки, Темур Евроasiёдаги барча турк давлатларини тор-мор этиб, қулашига сабаб бўлди.

Темур 1405 йили, Хитойга юришга тайёргарлик кўраётганида вафот этди, фақат унинг Ўтрордаги ўлими бу хавфни чекинтириди. У катта мамл-

катни мерос қолдирди, бироқ ўғиллари ва набиралари ўзаро уруш бошладилар. Ўша таҳликали йилларда Темур эгаллаб олган мамлакат ва вилоятларни унинг авлодлари қўлдан бой беришди.

Темур юришларининг йўналиши – шимолий-ғарбий – Даشتி Қипчоқ, шарқий – Мўғулистан, Хитой, жанубий-шарқий – Ҳиндистон, жанубий-ғарбий – Эрон ва Туркия.

XV аср охирига келиб Темурийлар давлатининг ички аҳволи янада оғирлашди. Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларида ўзаро низолашувчи мустақил ҳукмдорлар пайдо бўлди. Темурийлар давлатининг тарқоқлиги XVI аср охирида бу сулоланинг қулашига олиб келди. Мовароуннахрда ҳокимият Шайбонийлар сулоласи бошчилигидаги кўчманчи Даشتி Қипчоқ ўзбеклари қўлига ўтади.

Амир Темурнинг юришлари Евроосиё тарихига қандай таъсир кўрсатди?

Темурнинг қўшни давлатлар иқтисодини барбод этгани, транзит савдо асосини бузгани, унга замондош бутун турк дунёсини вайрон қилганини далилланг.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Темур ҳақида Дамашқда Темур томонидан асир олиниб, Самарқандга олиб кетилган унинг душмани Ибн Арабшоҳ ёзади. Кейинчалик Ибн Арабшоҳ ватанига қайтиб, 1436–1437 йилларда Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган китоб ёзган. Муаллиф Темурнинг худо берган ҳукмдор бўлганини ва унинг кўпгина буюк хислатлар: олижаноблик, ғурур, билимга чанқоқлик ва ҳ.к.з.ларга эгалигини ёзади. Ҳамма нарсадан кўра у ов ва шаҳмат ўйинини хуш кўрган, жумладан, бу борада анча натижага эришган. Ташкилотчилик қобилиятига эга, сохталикни ёқтирамаган, нечоғлик аччиқ бўлмасин, ҳақиқатни тан олган. Мағлуб бўлганида рух тетиклигини йўқотмаган, ғолибликда беҳад қувонмаган. Темур жасур ва мард сипоҳиларни ёқтирган, улар ёрдамида “тоғ чўққиларини ўтирган” ва олий даражада муваффақият қозонган.

Темурнинг Ибн Арабшоҳ хабар қилган қандай хислатлари унга давлат бошқарувида ёрдам берган?

1. Очиқ шаклдаги тест саволлари

1.1. Чигатой улусининг қулаши оқибатида унинг ғарбий қисмида _____ давлати ташкил топади.

- 1.2. Темур 1370 йили ўзаро низолар вақтида кўриниб, _____ да ҳокимиятни қўлга олди.
- 1.3. Амир Темур Ўрта Осиёда _____ йиллари ҳукмдорлик қилди.
- 1.4. Олтин ва Оқ Ўрданинг бирлашуви Амир Темурга хавф солар эди.
- 1.5. Амир Темур қўшинларининг уч марта юришидан сўнг _____ вайрон қилинган.

! 2. Ёпиқ тест вазифалари

2.1. Амир Темурнинг босқинчиликлари туфайли заифлашдилар

- 1) Рус князликлари
- 2) Нўғой Ўрдаси
- 3) Олтин Ўрда
- 4) Абулхайр хонлиги
- 5) Мўғулистон
- 6) Оқ Ўрда
- 7) Афғонистон
- 8) Жунгория

2.2. Амир Темурнинг қудратига Тўхтамиш хон ҳукмронлиги остидаги бирлашма таҳдид солар эди

- A) Рус князликлари
- B) Олтин ва Оқ Ўрда
- C) Нўғой Ўрдаси ва Абулхайр хонлиги
- D) Нўғой Ўрдаси ва Мовароуннаҳр
- E) Оқ Ўрда ва Мўғулистон

2.3. Олтин Ўрданинг қулаши ва рус ерларининг озод этилишига икки давлат орасидаги кураш сабаб бўлди

- A) Амир Темур ва Тўхтамиш хон
- B) Амир Темур ва Ўрусьхон
- C) Амир Пўлатчи ва Абулхайрхон
- D) Чигатойзодалар ва Шайбонийлар
- E) Амир Темур ва Қосимхон

2.4. Амир Темур кўп маротаба босқинчиликлар қилди

- A) Мовароуннаҳрга
- B) Нўғой Ўрдаси ва Қўқ Ўрдага
- C) Русиё ва Абулхайр хонлигига
- D) Афғонистонга
- E) Оқ ўрда ва Мўғулистонга

“Абулхайр хонлиги” мавзусини ўрганиб, сиз:

- Абулхайр давлатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини;
- Абулхайр хонлигининг Қозоғистон тарихидаги аҳамиятини;
- Кўчманчи ўзбеклар давлатининг қулаши сабаблари ва оқибатларини билиб оласиз.

Абулхайр хонлигининг ташкил топиши. XV асрнинг 20 – йилларида Шарқий Даشتி Қипчоқнинг чўл майдонларида Абулхайрнинг хонлиги ташкил топди. Янги хонликнинг шаклланиши Оқ Ўрданинг қулаши натижаси эди. Кўчманчи қабилаларнинг айрим йўлбошчилари ва Шайбонийларнинг қўллаб-қувватлаши билан 1428 йили Абулхайр хон деб эълон қилинганди. Шайбонийлар – Жўчининг ўғли Шайбон шаҳзоданинг авлодларири.

Жўчийлар орасидаги ҳокимият учун кураш давлат ташкил топишида қандай роль ўйнади? Абулхайр қандай сулолага тегишли эди?

Тарихий адабиётда бу давлат бошқа ном – кўчманчи ўзбеклар Давлати деб аталади. Абулхайр хонлиги ҳудуди ғарбда Ёйик (Урал) дарёсидан шарқда Балхашгача, жанубда Сирдарё қуи оқимидан, шимолда Иртишгача чўзилган эди.

Хонликнинг асосий аҳолисини турк қабилаларининг қипчоқ ва қарлуқлари, шунингдек, туркийлашган мўғул қабилалари ташкил қилди. XIV аср охири – XV аср биринчи ярмида бу қабилалар “ўзбеклар” деган умумий ном билан танилишган эди.

Сиёсий тарихи. Абулхайрга мустақил хонликни қуриш ва ҳокимиятни 40 йил ушлаб туриш насиб этди. Унинг ҳукмронлиги бор даври ўзаро низо ва курашларга тўлган эди.

Ҳокимиятга келгач, Абулхайр марказлаштириш ва улуслар ҳукмдорлари имтиёзларини чеклаш сиёсатини юритди. Замондошлари Абулхайр давлатидаги ўзаро низолар ва курашлар сабаби ҳақида “давлатни бошқариш урфлари аввалги тартибларга тўғри келмас ҳамда ўтмиш одатларига риоя қилинмасди”, деб ёзишди. Бунинг барчаси бошида чингизиylар, жумладан, Жонибек ва Керей турган оппозициянинг пайдо бўлишига олиб келди.

Абулхайр хонлигидаги ички шароитни характерланг, унинг ички сиёсатидаги асосий қарама-қаршиликларни тушуниринг.

Абулхайр ёз хонлигидан ташқарида – Ўрта Осиёда, Қозоғистоннинг жанубида истило урушлари олиб борди. У Хоразмни ва Сирдарёдаги бир қанча шаҳарларини босиб олди. Сигноқ давлатнинг пойтахти бўлди.

Шаҳарларни уни қўллаган қабила йўлбошчиларига улушлар (сойюргал) тарзида бўлиб берди. XV асрнинг 50-йилларида у Темурийларнинг ички низоларига аралашиб, Мовароуннаҳрга юришларини давом этказди. Бу Абулхайрнинг сўнгги ғалабалари эди, шундан сўнг бир қатор ички ва ташқи сиёсий мағлубиятларга учради.

Абулхайрнинг ҳарбий юришлари ва унинг ташқи сиёсатини таснифланг.

Аҳвол ўйротларнинг босқинлари туфайли оғирлашди. 1457 йили Сигноқ яқинида Абулхайр ва ўйротлар лашкарлари орасида жанг бўлди. Абулхайр қаттиқ мағлубиятга учради ва шаҳар деворлари ортига яширинишга мажбур бўлди. Ўйротлар қаршиликка учрамай, бутун Сирдарё водийсини таладилар. Туркистон, Тошкент, Ўтрор шаҳарлари эгаллаб олинди.

Абулхайр душманлари билан шармандали тинчлик битимиға келишга мажбур бўлди. Шундан кейин унинг обрўси батамом тушиб, давлат заифлашди.

Абулхайр ҳокимиятининг заифлашувидан фойдаланган кўпгина чингизийлар унга бўйсенишдан бош тортишди. XV асрнинг 50-йиллари охирида султон Жонибек ва Керей бошчилигидаги бир қанча қабилалар Абулхайрдан ажralиб, Мўгулистонга кўчиб кетишли. Хон улрадан ўч олмоқчи бўлди ва ҳатто Жетисувга юриш ташкил қилди, бироқ 1468 йили йўлда у вафот этди ва лашкарлар ортга қайтиб кетди.

Абулхайр хонлигининг парчаланиши. Унинг вафотидан сўнг хонлик тарқалиб кетди. Шайбонийлар Шарқий Дашти Қипчоқда олий ҳокимиятни йўқотиши, бироқ сиёсий курашдан воз кечишмади. Шайбонийлар раҳбарлигига Абулхайрнинг ёш, қувватли ва довюрак набираси Муҳаммад Шайбоний келди. Лашкар тузиб, Шайбонийлар ҳокимиятини тиклаш учун кураш бошлади. Бироқ Муҳаммад Шайбонийга бобосининг тажрибасини та-крорлаш насиб этмади – уни жуда кам одамлар қўллаган эди.

Шунда Муҳаммад Шайбоний ёз тарафдорлари билан давлати шу вақтда қулаш арафасида турган Темурийларга қарши чиқди. 1500 йилда

Жанг.
XV аср миниатюраси.

муҳаммад шайбоний Самарқанд, Бухоро ва бир қанча қалъаларни эгаллади. Самарқандни ўз пойтахти деб эълон қилди. Шундай қилиб, XVI аср бошида Мовароуннаҳрда Темурийлар ўрнига ҳокимиятга янги сулола – Шайбонийлар келади. Мовароуннаҳр Абулхайр хон авлодлари ҳукмронлигига XVI аср охиригача қолди.

Кўчманчи ўзбеклар Давлатининг қулашига қўйидагилар сабаб бўлди:

- 1) давлатнинг алоҳида қисмлари ўртасида пухта алоҳа бўлмаганлиги;
- 2) доимий низолар; 3) кўчманчиларнинг Абулхайр сиёсатидан норози бўлиши, уларнинг бошқа ҳудудларга кўчишига олиб келди; 4) қабилалар консолидациясининг кучайиши.

Қозоқ хонлигининг ташкил топиши билан Шарқий Даشتни Қипчоқ ҳудудида Шайбонийлар ҳокимияти барҳам топди.

Абулхайр хонлигининг тарихий аҳамияти шундаки, унинг даврида Шарқий Даشتни Қипчоқдаги ўзбекларнинг қудрати кучайди. Унинг даврида Даشت турғуларининг бир қисми Мўгулистанга кўчиб кетиб, ўзбек-қозоқлар ёки қозоқлар атамасини олди. Ўзбек улусидан ажралиб чиқсан қисми аҳолисининг бошида Қозоқ хонлигининг асосчилари, Ўрда Еженнинг авлодлари султонлар Керей ва Жонибеклар бўлишди.

Параграф мазмунига суюниб, кўчманчи ўзбеклар давлати парчаланиши сабабларини белгиланг. Замондошларининг айтишича, Абулхайр давлатидаги ғалаён ва низоларга сабаб нима бўлди?

1. Очиқ шаклдаги тест саволлари

- 1.1. Кўчманчи ўзбеклар Давлатининг қулашига Абулхайрнинг ўйротлардан _____ йилда _____ шахри яқинидаги мағлубияти сабаб бўлди.
- 1.2. Муваффақиятли истило урушларидан сўнг Абулхайр давлатининг пойтахти _____ шахри бўлди.
- 1.3. XV асрнинг 50-йилларида Абулхайрдан ажралган қабилалаларнинг бир қисми Мўгулистанга султонлар _____ ва _____ бошчилигига кўчиб кетишиди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. XV асрнинг 20-йилларида янги давлатининг шаклланиши Оқ Ўрданинг қулаши натижаси бўлди
A) Абулхайр хонлигининг
B) Кўк Ўрданинг
C) Темурийларнинг
D) Мўгулистаннинг
E) Астрахань хонлигининг

- 2.2. Тарихий адабиётда Абулхайр хонлиги яна шундай аталади
- А) кўчманчи ўзбеклар Давлати
 - Б) Кўк Ўрда
 - С) Нўғой Ўрдаси
 - Д) Мўғулистон
 - Е) Астрахань хонлигининг
- 2.3. XV асрнинг 50-йилларида Абулхайр хон ички низоларга аралашиб, Мовароуннаҳрга босқинчиликларни давом этказди
- А) Аштархонийларнинг
 - Б) Темурийларнинг
 - С) Сомонийларнинг
 - Д) Шайбонийларнинг
 - Е) Чигатойларнинг
- 2.4. XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳрда Темурийлар ўрнига ҳокимиятга бошқа сулола келди
- А) Аштархонийларнинг
 - Б) Шайбонийларнинг
 - С) Сомонийларнинг
 - Д) Жўчиларнинг
 - Е) Чигатойларнинг

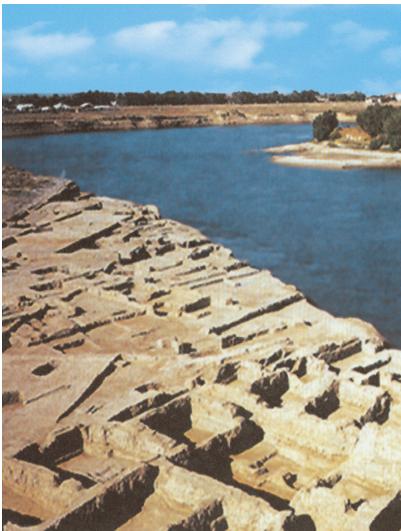
34-§.

НЎҒОЙ ЎРДАСИ. СИБИРЬ ХОНЛИГИ

Мазкур дарс мобайнида сиз:

- Нўғой Ўрдаси ва Сибирь хонлигининг маҳдудлашуви, ривожланишининг ўзгачаликларини, унинг Қозогистон тарихи учун аҳамиятини аниқлайтисиз;
- Нўғой Ўрдасининг маҳдудлашувига ёрдам берган ва қаршилик кўрсатган омилларнинг белгилайтисиз;
- Сибирь хонлиги ва Нўғой Ўрдасининг ўхшашликлари ва фарқларини белгилайтисиз.

Нўғой Ўрдасининг ташкил топиши. Олтин Ўрда қулааб, Оқ Ўрда заифлашуви мобайнида пайдо бўлган давлатлардан бири Нўғой Ўрдаси бўлди. Нўғой Ўрдасининг асосий ҳудуди Волга ва Урал орасида эди. Маркази Ёйик дарёсининг қуи оқимиидаги, ҳозирги Атиров шаҳри яқинидаги Саройчиқ шаҳри эди. Шаҳарга Жўчийлар томонидан XIII аср иккинчи ярмида асос солинган. Нўғой Ўрдасининг пойтахти бўлгач, Саройчиқ маъмурий ва савдо маркази сифатида ўзининг гуллаб-яшнаган палласига етди. XVI аср охирида шаҳар донлик ва волгалик казаклар томонидан эгалланиб, таг-тубигача вайрон қилинган.

Қадимий Саройчиқ
харобалари.

мобайнида беклар беги бўлди. Унинг сиёсати кўчманчи зодагонлар ролини мустаҳкамлаш ва хон ҳокимииятини заифлаштиришга қаратилди. Эдиге Тўхтамиш билан Олтин Ўрдада ҳукмронлик учун курашди ҳамда 1398 йилги жангда уни ва итифоқчиларини батамом бартараф этди.

Эдигейнинг бошқаруви даврида Нўғой Ўрдаси Олтин Ўрдадан ажралиб, мустақил эгаликка айланана бошлади.

Харитадан Нўғой Ўрдасининг ҳудудини кўрсатинг. Давлатнинг этник таркиби ва “нўғой” этномими пайдо бўлиши ҳақида сўзланг.

Нўғой Ўрдасининг сиёсий тарихи. Нўғой Ўрдаси батамом XV аср ўтасида Эдигенинг ўғли Нур-ад Дин даврида ажралиб чиқди.

Нўғой Ўрдасининг чегараси ташқи сиёсий шароитга қараб ўзгариб туради. XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, нўғойлар Урал чап соҳилининг сарҳадларидан “ўзбеклар” томонга қараб чиқишиди. Сирдарё шаҳарларини эгаллаш билан банд бўлган Абулхайр улар ҳам қарамалар сафини тўлдиришлари мумкин деган умидда нўғойларга қаршилик қилмади.

Нима учун Абулхайр нўғойлар Урал чап соҳилининг сарҳадларидан чиқиб, ўзбеклар ҳудудини эгаллаганида уларга қаршилик қилмади?

Нўғой Ўрдаси бир неча улуслардан ташкил топди. Улус бошида ўз эгаликларида чекланмаган ҳокимиятга эга мирзалар (турк қабилалари

Ўрданинг номланиши Олтин Ўрда ҳарбий қўймондони Нўғой номидан келиб олинган. Нўғой катта улусни бошқарган, давлатда аҳамиятига кўра иккинчи беклар беги лавозимини эгаллаган.

Урал ва Волга оралиғидаги қабилаларнинг бирлашмаси Нўғой улусига кирган манғитлар қабиласининг номи билан Манғит юрти деб аталди. XV асрнинг биринчи ярмида Магит юрти (Нўғой Ўрдаси)нинг шаклланиши тугади.

Нўғой Ўрдасининг этник таркиби Оқ Ўрда ва Абулхайр хонлигига бўлгани каби, турклар ва турклашган мўгуллардан иборат эди. Нўғой Ўрдаси ахолисининг асосини манғитлар қабиласи ташкил қилди.

Мустақил эгалик сифатида Нўғой Ўрдасининг маҳдудлашуви Эдиге даврида бошланди. Эдиге Олтин Ўрдада кўп йиллар

Унинг сиёсати кўчманчи зодагонлар ролини мустаҳкамлаш ва хон ҳокимииятини заифлаштиришга қаратилди. Эдиге Тўхтамиш билан Олтин Ўрдада ҳукмронлик учун курашди ҳамда 1398 йилги жангда уни ва итифоқчиларини батамом бартараф этди.

Эдигейнинг бошқаруви даврида Нўғой Ўрдаси Олтин Ўрдадан ажралиб,

мустақил эгаликка айланана бошлади.

Нима учун Абулхайр нўғойлар Урал чап соҳилининг сарҳадларидан чиқиб, ўзбеклар ҳудудини эгаллаганида уларга қаршилик қилмади?

Нўғой Ўрдаси бир неча улуслардан ташкил топди. Улус бошида ўз эгаликларида чекланмаган ҳокимиятга эга мирзалар (турк қабилалари

йўлбошчиси) турди. Оддий кўчманчи-молчилар ўз мирзаларига эҳсон бериб, ҳарбий юришлар чоғида қуроли билан келишлари зарур эди.

Катта кенгаш ҳокимииятнинг олий органи бўлиб, унга олий зодагонлар ва Эдигенинг авлодлари киришган. Кенгаш уруш ва тинчлик масаласини ечган, Эдигенинг авлодлари орасидан олий бийни сайлаган. Бий ижро ва суд ҳокимииятининг бор имкониятига эга бўлган, олий амалдорларни тайинлаган. Бундан ташқари маҳсус бошқарув органи бўлиб, иш юритишни бошқарган ва аҳолидан солиқ йигилишини мувофиқлаштирган.

Нўғой Ўрдасининг давлат тузилишини ёзинг.
Ўрдада амалда ернинг соҳиби ким бўлган?

Нўғой оқсуяклари жуда кўп сонли молларга эгалик қилган. Улар авлоднинг умумий мулки ҳисобланса-да, яйловларга, ов майдонларига хўжайнинлик қилишган.

XVI аср бошида Нўғой Ўрдаси емирила бошлади. XVI асрнинг 50-йиларида (Қозон ва Астрахань хонликлари Россияга қўшиб олингандан кейин) Нўғой Ўрдаси бир неча мустақил эгаликларга парчалашиб кетди. Нўғой Ўрдасининг кўчманчи уруғлари бир қисми Қичик жуз таркибиға кирди. Қабиланинг Нўғой Ўрдасига кирган бошқа бир қисми Шимолий Қавказда нўғой элатини ташкил қилди.

Ўрдани ташкил этган қабилалар қозоқ халқининг этник шаклланишида муҳим роль ўйнади. Шўқон Валихонов нўғойлар ва қозоқларни “икки кондош ўрдалар” деб номлаган.

Эдиге, Қамбар ботир, Эр-Турғин ва бошқаларга бағишланган қўплаган қаҳрамонлик эпослари Нўғой Ўрдаси гуллаб-яшнаган даврнинг ифодасидир.

Нўғой Ўрдаси қабилалари унинг емирилишидан сўнг қайси бирлашмаларга кирди?
Нўғой Ўрдасида бийларнинг роли қандай эди?

Сибирь хонлиги. Фарбий Сибирь ва Шимолий Қозогистон ерлари Жўчи улуси таркибиға кирган ва унинг ўғли Шайбон сулоласига тегишли эди.

Сибирь хонлигининг асосий аҳолисини турк тилли қабилалар, асосан керейлар, ташкил этди. Пойтахти Чимги Тура (ҳозирги Тюмень) шаҳри бўлди.

1428 йили Абулхайр Фарбий Сибирга юриш қилди ва бу худудни бирлаштириб олди. Абулхайр хонлиги парчалангач, Шимолий-Шарқий Қозо-

ғистоннинг бир қисмини ўз таркибига олган мустақил Сибирь хонлиги ташкил топди.

Хонликенинг асосчиси Шайбоний Ибак хон бўлди. Унинг даврида Сибирь хонлиги дўстлик ва иттифоқ тўғрисида қозоқ хонлари ва рус шоҳи билан шартнома тузди ва улар билан савдо муносабатлари ўрнатди. Бироқ Ибак хон вафотидан сўнг давлатдаги ҳукмронлик шароити маҳаллий зодагонлар – Тойбўғинлар (асосчиси – Тойбўға) турк сулоласи қўлида бўлди. Тойбуға уруғидан олий ҳокимиятга эга Сибирь мирзалари чиқди. XVI аср охирида пойтахт Искер шаҳрига кўчирилди.

1563 йили хонлик устидан ҳукмронликни шайбоний Кучум хон қайтарди. Бироқ у ташқи сиёсатни ўзгартирди ҳамда нўғойлар ва қозоқ ерларига босқинчиликлар қилди, Рус давлати билан алоқани узиб ташлади.

1581–83 йилларда атаман Ермак бошчилигидаги рус казак отрядлари Искер ва хонликенинг бошқа жойларини босиб олишиди. XVI аср охирида руслар Сибирнинг энг сўнгги “татар” хони Кучумни мағлубиятга учратишиди. Шундай қилиб, Фарбий Сибирда Шайбон уруғининг шоҳи ўз тарихини тугаллади. Россия янги ҳудуд – Фарбий Сибирни олди, сабиқ Сибирь хонлигидаги бошқа дашт қабилалари Қозоқ хонлиги таркибига кирди.

XVI асрнинг иккинчи ярмидан Россия давлатининг Евроосиё майдонида кенгайиши билан турк-мўғул (XIII–XV аа.) бирлашмаси ўрнига янги – рустурк (XVI–XX аа.) бирлашмаси вужудга келади.

Харитадан Сибирь хонлигининг ҳудудини кўрсатинг.
Давлат этник таркибининг ўзгачаликларини аниқланг.

* 1. Очиқ шаклдаги тест саволлари

- 1.1. Нўғой Ўрдаси ҳудудининг асосий қисми маркази _____ шаҳрида _____ ва _____ дарёлари оралигидаги чўлларда бўлган.
- 1.2. Саройчик шаҳрига Жўчилар томонидан _____ асрнинг иккинчи ярмida асос солинган, бироқ _____ аср охирида шаҳар донлик ва волгалик казаклар томонидан таг-тубигача вайрон қилинган эди.
- 1.3. Нўғой Ўрдасидаги олий ҳокимият органи _____ кенгаши бўлди.
- 1.4. XVI асрнинг 50-йилларида _____ ва _____ хонликлари Россияга қўшиб олингач, Нўғой Ўрдаси бир неча мустақил эгаликларга парчаланиб кетди.
- 1.5. Фарбий Сибирь ва Шимолий Қозогистон ерлари Жўчи улусининг таркибига киритилиб, _____ сулоласига тегишли бўлди.

2. Ёпик тест вазифалари

2.1. Олтин Ўрданинг парчаланиши ва Оқ Ўрданинг заифлашуви мобайнида давлат пайдо бўлди

- А) Оқ Ўрда
- Б) Нўғой Ўрдаси
- С) кўчманчи ўзбеклар
- Д) Мўғулистон
- Е) Темур

2.2. Нўғой Ўрдаси Олтин Ўрдадан шу хоннинг ҳукмронлиги даврида ажара-ла бошлади

- А) Пўлатчининг
- Б) Ботийнинг
- С) Нўгойнинг
- Д) Эдигенинг
- Е) Темурнинг

2.3. Нўғой Ўрдасининг пойтахти Сарочик XVI аср охирида эгалланиб, вай-рон этилган

- А) олтинўрдалик хонлар томонидан
- Б) жўнғорлар томонидан
- С) Амир Темур томонидан
- Д) Абулхайр хон томонидан
- Е) донлик ва волгалик казаклар томонидан

2.4. Нўғой Ўрдасига кўчманчи зодагонлари ролини ошириш учун юборилган сиёsat эди

- А) Нўгойнинг
- Б) Ботийнинг
- С) Эдигенинг
- Д) Пўлатчининг
- Е) Темурнинг

Олтинчи бўлим бўйича такрорлаш-умумлаштириш дарси

XIII–XV аср биринчи ярмида ҚОЗОФИСТОННИНГ СИЁСИЙ ТАРИХИ

1. Дарслик материалларига асосланиб, Чингизхон истилоларининг сиёсий ва иқтисодий сабабларини аниқланг. Жадвал тузинг.
2. Чингизхоннинг ғалабаларига ва мўғулларнинг эгалланган жойлардаги узоқ ҳукмронлигига ёрдам берган омилларни сананг.

- Сизнингча, нима учун Чингизхон бир ҳокимият бошқаруви тарафдори бўлса-да, ўз давлатини улусларга бўлди? Қандай улуслар, қайси ҳудудларда ташкил этилди?
- Ўз әгаликлари қитисодини қўтариш билан бир қаторда Темур қўшни мамлакатлар иқтисодини барбод қилди, замонавий турк дунёсини, жумладан, Ўсмон империясини емирилишига олиб келди. Деган фикр бор. Агар мўгуллар бирлаштирувчи куч сифатида чиқишиб, давлатни мустаҳкамлашган бўлса, Темур уни барбод этди. Бу фикрни тасдиқланг ёки бекор қилинг.
- Амир Пўлатчи чингизий сифатида бошқа амирларга қараганда Тўғлук Темурнинг олий ҳукмдорликка ҳуқуқи борлигига, яъни легитимлироқ эканига ишончи бор эди. Унинг атрофида нафақат қабилаларни, балки бутун мintaқани бирлаштириш мумкин. Амир Пўлатчи хон тахтига чингизийни ўтиргизиб тўғри қилиган, деган фикр билан келишасизми? Ўз фикрингизни далилланг.
- Мўгулистаннинг асосий ҳукмдорларини атанг, улар ташқи сиёсатининг йўналишларини таснифланг.
- Нўғой Ўрдасининг маҳдудлашувига ёрдам берган ва бунга қаршилик кўрсатган омилларни айтинг.
- Олтин Ўрда давлат тузилишини ёзинг. Турк ҳоқонлиги давлат тузилишидан ўзгачаликлари ва фарқларини айтинг.

Тест саволлари

1.	Оқибат	Воқеалар ва жараёнлар
	<p>А) Шаҳарлар ва шаҳар маданияти ривожланишининг пасайиши</p> <p>Б) Истило қилинган халқлар устидан мўгулларнинг узоқ ҳукмронлиги</p>	<p>1. Мўгулларнинг босиб кириши.</p> <p>2. Ҳокимият савдо ва халқаро муносабатлар ривожланишини рағбатлантириди.</p> <p>3. Диний тўзимлиликнинг кўриниши.</p> <p>4. Истило қилинган халқларнинг тили ва маданиятини ўзлаштиришди.</p> <p>5. Европадан Осиёга денгиз йўлининг очилиши.</p> <p>6. Марказлашган ҳокимият ғояси жорий қилиниб, илгари ташкил қилинмаган қабилаларни бирлаштиришди.</p>
2.	Тарихий воқеалар	Саналар
	<p>А) Мўгуллар давлатининг ташкил топиши</p> <p>Б) мўгуллар томонидан шимолий Хитойнинг босиб олиниши</p> <p>В) мўгуллар томонидан Қозогистоннинг бутун ҳудудининг босиб олиниши</p> <p>Г) Боту хоннинг Европа юришлари</p> <p>Д) Олтин Ўрданинг ташкил топиши</p>	<p>1. 1211–1215 йй.</p> <p>2. 1206 г.</p> <p>3. 1219–1224 йй.</p> <p>4. 1242 й.</p> <p>5. 1236–1242 й.</p>

3.

Сиёсий фаолият	Хукмдорлар
А) Мўгулистоннинг Амир Темурдан вассал қарамлигини тан олди Б) Мўгулистон ҳукмдорлари сулоласига асос солди В) Нўгой Ўрдасига асос солди Г) Мўгулистон давлатига асос солди Д) Темурийлардан Мўгулистоннинг мустақиллигига эришди Е) Оқ Ўрдани кучайтириб, сезиларли даражада мустаҳкамлади	1. Тўғлук Темур 2. Хизир Хўжа 3. Муҳаммад хон 4. Амир Пўлатчи 5. Эдиге 6. Ўрусхон

Тўғри кетма-кетликни ўрнатиш учун тест саволлари

I. Воқеаларнинг тўғри тартибини белгиланг:

- 1) мўғул қўшинларининг Хитой ҳудудига кириши
- 2) Чингизхон томонидан найманларнинг тор-мор қилиниши
- 3) мўғулларнинг Жанубий Қозоғистон ҳудудига бостириб кириши
- 4) мўғулларнинг Жетисувга бостириб кириши

II. Воқеаларнинг тўғри тартибини ўрнатинг:

- 1) Ислом Олтин Ўрданинг давлат дини деб эълон қилинди
- 2) Мўғул савдо карвонининг Ўтрорда ҳалокати ва тўналиши
- 3) Ботийнинг Европа юришлари
- 4) Сирдарё бўйларини эгаллаш учун ўғулларнинг ҳарбий кампания-лари

III. Хонлар ҳукмронлигининг тўғри тартибини ўрнатинг:

- 1) Ўзбек
- 2) Тўхтамиш
- 3) Ботий
- 4) Берке

Еттинчи боб

Х III–XV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ДАВЛАТЛАР СИЁСИЙ ТУЗИЛИШИ, ИҚТИСОДИ ВА МАДАНИЯТИ

35-§.

XIII–XV асрнинг биринчи ярмида ДАВЛАТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ВА СИЁСИЙ ТУЗИЛИШИ

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, Мўғулистан, Абулхайр хонлиги, Нўғой Ўрдасининг ижтимоий ва сиёсий тузилиши умумий жиҳатлари ва ўзгачаликларини ҳамда уларнинг Қозоғистон тарихи учун аҳамиятини аниқланг;
- мўғуллардан кейинги даврда давлатларнинг сиёсий тузилишидаги умумий жиҳатлар сабабини аниқланг.

Ижтимоий-сиёсий аҳвол. Мўғуллар томонидан бўйсиндирилган мамлакатларда фақат чингизий хон бўлиши мумкин эди. Чингизийларнинг ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи одатга айланди ва умумий эътироф топди.

Чингизийлар ёпиқ олий табақани ташкил этдилар ва ҳукмрон суолани ифодаладилар. Хон бўлиш ҳуқуқи “олтин уруғ” аъзолари – чингизийлардагина сақланди. Хон авлоди аъзосини фақат хон судга бериши мумкин эди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда Чингизхондан тарқалганига қандай аҳамият берилган?

Ҳукмдор хон давлатдаги ҳокимиятнинг ташувчиси эди. Хон ўз қарамоғидагилар ва қўшинлар тўғрисида “ўз болаларидек” қайгуриши, фуқаролар ва қўшинлар эса давлат раҳбарини “ўз оталаридек” кўришлари лозим эди. Хон ҳокимияти маълум ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан белгиланган. Хонда бу ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг камида бештаси бор эди.

1. Хон барча ерлардан ўз истагича фойдалана олган: унинг асосий вазифаси – мамлакатни ташқи душманлардан ҳарбий ҳимоя қилиш.

2. Хонга уруш ва тинчликни эълон қилиш ҳуқуқи берилган, у – қўшинларнинг олий бош қўмондони.

3. Хонга чет эл давлатлари билан музокарап олиб бориш ҳуқуқи берилган, у давлатнинг ташқи сиёсатини белгилаган.

4. Хонга ўз қарамоғидагиларни ўлдириш ёки тирик қолдириш ҳуқуқи берилган – у олий судья.

Курултой.

5. Ниҳоят, хонга жамиятнинг ҳамма аъзолари учун мажбурий бўлган қонунлар, фармонлар чиқариш ҳуқуқи берилган – у жамият тузилиши ва тартибнинг сақловчиси.

Хоннинг кенгашчилари вазирлар эди. Ҳокимиятнинг олий органи қурултой эди.

Оқ Ўрдада, Абулхайр хонлигига, Мўғулистанда турк қабилаларининг йўлбошчиларини амирлар, Нўғой Ўрдасида эса мирзалар деб аташди. Давлат тахтининг меросхўри тарбиячиси – *отабек* лавозимига катта аҳамият берилди.

Хоннинг ҳокимияти қандай ҳуқуқ ва функциялар билан белгиланган?

Деҳқончилик ва солик. Аҳолини ташкил қилишнинг улус тизими кўчманчиларга маълум миқдорда яйлов ва сув омборларига эга бўлиш имконини берди. Бу бошқа улус бирлашмалари билан тўқнашувларнинг олдини олди.

Бошқарувчи сулоланинг ҳамма аъзолари улус ҳуқуқига эга эдилар. Ургуф-қабила гуруҳларини бошқарган кўп сонли зодагонлар ерга дахлсиз ҳуқуққа – *тарханликка* эга бўлишиди. *Тарханлар* деб, мўғуллардан кейинги давлатларда тархан ҳуқуқини олган зодагонларни айтишиди.

Манбаларда деҳқончилик ва ерга эгаликнинг бошқа шакллари ҳам тилга олинган. Чингизхоннинг авлодлари томонидан аҳолиси билан бирга олинган ерлар *инжу*, маъноси “сеп”, деб аталди; мусулмон диний муассасалари ва уларнинг хизматчилари олган ерлар – *вақф* ерлари деб аталди.

Ерга эгаликнинг бошқа турлари, иқтама ва сойюргул ҳам мавжуд эди. Бундай ерлар мерос қолдирилмасди. Масалан, сойюргул кўчманччи зодагонларнинг ўтрок-дехқонлардан ҳуқмронлиги шакли эди, бу ерлар хонга садоқат билан хизмат этган ҳарбий бошчиларга берилар ҳамда сотқинлиқда бирон шубҳа уйғонганда тортиб олинарди.

Кўчманччи туманларда молларга хусусий мулкчилик мавжуд эди, яйловлар эса умумий фойдаланишда бўлган.

Оддий кўчманчилар ва дехқонлар хонларга ва зодагонларга солиқ тўлашган. Манбалар бир неча турини атайди: ушур – дехқонлардан ундирилган солиқ, одатда, ҳосилнинг 1/10 қисми; бож – дехқонлар ва ҳунармандлардан ундирилган солиқ; хараж – дехқонлардан олинган солиқнинг яна бир тури; закот – кўчманччи-чорвалардан ундирилган солиқ, одатда, молнинг 1/20 қисми; сўқим – қишики гўшт тайёрлаш чоғида чорвадор-кўчманчилардан ундириладиган солиқ.

Солиқлардан ташқари аҳоли: ҳарбий, улов, почта ва ҳ.к.з.га турли эҳсонлар тўлаган.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Энди мўғуллар буюк хонининг ягона олий ҳокимиятини характерловчи манбалардан мисоллар келтирамиз. “Хоннинг фармони ёки қарорини ўзгартириш одатдан ташқари эди, – деб ёзади Рашид-ид Дин. – кимда-ким бундай қиласа, жинятчи ҳисобланарди”.

Мўғул хонига Плано Карпини тасниф беради: “Бу татарларнинг императори ҳамманинг устидан ғаройиб ҳуқмронлик қиласди. Ҳеч кимса, агар император бунга кўрсатма бермаса, бошқа давлтда бўла олмайди. Унинг ўзи йўлбошчиларга қаерда бўлишни, йўлбошчилар мингликларга, мингликлар юзликларга, юзликлар ўнликларга қаерда бўлишни кўрсатади. Бунинг устига, уруш ёки ўлим ва ҳаёт ҳақида ҳукм чиқарса, ҳамма иккilanmasdan бўйсинади...”

[Рашид-ид Дин ва Плано Карпини хабарларидан хоннинг ҳокимияти ҳақида қандай аниқликларни билиб олдик? Бу манбалarda қандай ўхашликлар бор?](#)

1. Очиқ шаклдаги тест саволлари

- 1.1. Мўғуллар томонидан бўйсиндирилган мамлакатларда фақат _____ хон бўлиши мумкин эди.
- 1.2. Хоннинг маслаҳатчилари _____, ҳокимиятнинг олий органи _____ эди.
- 1.3. Чингизхоннинг авлодлари бор аҳолиси билан олган ерлар _____ номни олди, бунинг маъноси _____ дегани эди.

- 1.4. Оқ Ўрдада, Абулхайр хонлигига, Мўғулистанда турк қабилалари йўлбошчилари _____ деб айтилди.
- 1.5. Деҳқонлардан ундирилган солиқлар _____ ва _____ эди.
- 1.6. Кўчманчи-чорвалардан олинган солиқ _____ ва _____ эди.
- 1.7. Хонга садоқат билан хизмат қилган ҳарбийлар ва амалдорларга берилган ерлар _____ мерос қилиб қолдирилмаган.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Уруғ-қабилалар гурухлари бошқарган зодагонлар ерга дахлсиз ҳуқуқ олишган эди
 - A) сойюргал
 - B) тарханлик
 - C) вакф
 - D) мулк
 - E) хирож
- 2.2. Мусулмон диний муассасалари ва улар хизматчиларининг ери
 - A) иқта
 - B) тарханлик
 - C) сойюргул
 - D) вакф
 - E) хирож
- 2.3. Сойюргул кўчманчи зодагонларнинг деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳоли устидан ҳукмронлиги шакли эди, унинг ўзига хослиги бу
 - 1) у шахсларга хонга садоқат билан хизмат учун берилган
 - 2) улар мерос сифатида қолдирилган
 - 3) фақат чингизийларга тегишли эди
 - 4) у хон уруғидан бўлганларга тухфа этилган
 - 5) Улар мерос қилиб қолдирилмаган
 - 6) ер эгаси хон фойдаси учун солиқ йикқан
 - 7) ер эгаси ўз фойдаси учун солиқ йикқан
 - 8) фақат диний шахсларга тегишли бўлган

Тартибида туширинг:

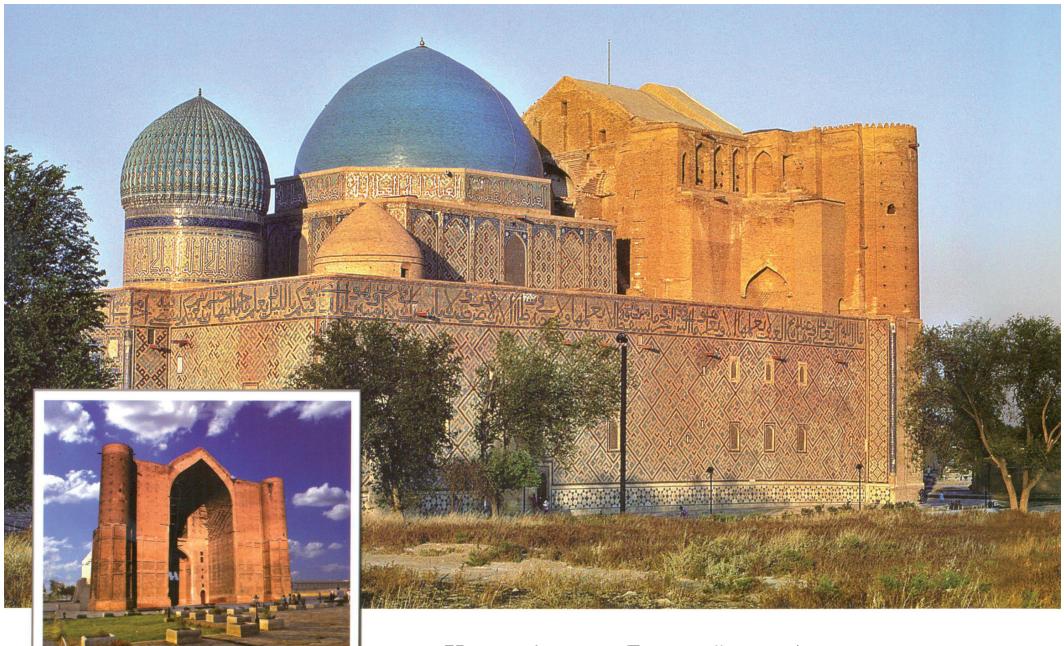
Тушунчалар	Аҳамияти
A) мирзалар	1. Мусулмон диндорларининг хусусий мулк ерлари;
Б) мулк	2. Уруғ-қабила ҳукмдорлари ва зодагонларнинг ерга дахлсиз ва алоҳида ҳуқуқлари;
В) тарханлик	3. Тахт вориси тарбиячиси лавозими;
Г) улусбек	4. Мўғулистанда хондан кейинги иккинчи олий мартабали шахс;
Д) отабек	5. Нўйой ўрдасидаги турк қабилалари йўлбошчилари.

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

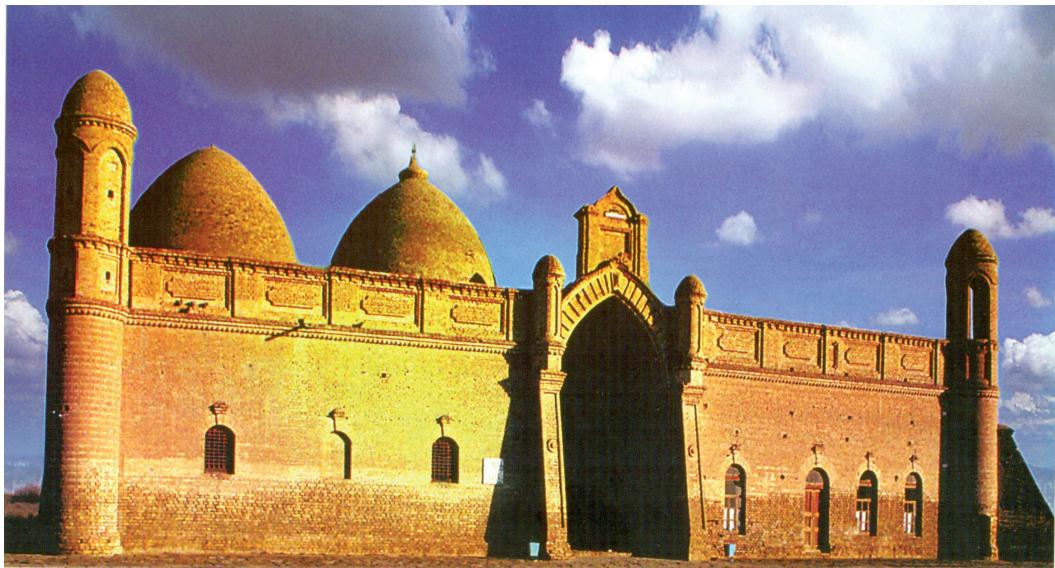
- мўғул ва мўғулдан кейинги давр давлатлар иқтисодий ривожланишининг умумий жиҳатлари ва ўзгачаликларини ҳамда унинг Қозоғистон тарихи учун аҳамиятини аниқлайсиз;
- ўтган давлардан XIV–XV асрларга қандай моддий маданият қолганини ва бу маданиятнинг ҳозирги вақтимиз учун қимматини биласиз.

Иқтисоднинг ривожланиши. Мўғуллар истилосидан кейинги хўжалик ҳаёти тикланди, XIII аср охирида кўпгина шаҳарлар ва дехқончилик округлари қайта туғилди.

1269 йили Талас соҳилида Чигатой давлати кўчманчи зодагонларининг қурултойи ўтди. Қурултойда ўтроқ аҳоли ҳаётига аралашмаслик, белгиланган солиқлар билан чегараланиш ҳақида келишилди. Шу туфайли Мовароуннахрда ва Жетисувнинг жанубий-тарбига шаҳар ҳаёти жонланди.

Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси.

Арслонбоб мақбараси.

Айниңса, хүжалик ҳәётига буюк Мункә хоннинг сиёсати самарали таъсир күрсатди. Мункә эски меъёрлашмаган солиқларни бекор қилди ва жон бошига ягона тўлов белгилади. Унинг пул ислоҳоти алоҳида аҳамиятга эга. Олтин динорлар, кумуш дирҳамлар ва мис фельслар барча йирик шаҳарларда зарбланди.

Келгуси ислоҳот Кебек хон томонидан 1321 йилда амалга оширилди. Янги кумуш танга – “кебеклар” ҳам ички, ҳам ташқи савдони жонлантиришга ёрдам берди, бинобарин, тангалар Чигатойлар давлатида ҳам ва Олтин Ўрдадад ҳам бир хил бўлди.

Янги шаҳар марказларининг пайдо бўлиши Осиёдан Европага Қозогистон худуди орқали карvon йўлларининг ривожланишига олиб келди. Карvon йўллари ободонлаштирилди. Олтин Ўрда хонлари буйруғи билан савдо йўлларида қудуқлар қазилди, карvon-саройлар қурилди. Марказлашган давлатда савдо хавфсиз ва фойдали бўлди.

■ Мўғул ҳукмдорлари томонидан уларга қарам ерларда савдо ва иқтисодни ривожлантириш учун нима ишлар қилинди? Қандай ислоҳотлар ҳам ички, ҳам ташқи савдони жонлантиришга ёрдам берди?

Меъморчилик ва шаҳарсозлик. XIV–XV асрларда шаҳар ва дәхқончилик ҳаётининг ўсиши асосан Жанубий Қозогистон ерларида рўй берди. Қурилиши

мўғул ҳукмдорлари томонидан таъкиқланган қалъа деворлари тикланди. Шаҳарларда ҳунармандчилик ишлаб чиқариш ривожланди.

Сифноқнинг (Оқ Ўрда хони пойтахти) , Ўтрорнинг, Саройчиқнинг (Нўғой Ўрда пойтахти) танга зарбхоналари ишлаб турди. Деҳқончилик округлари тикланиб, уларнинг ҳаёти ривожланишда давом этди.

Олтин Ўрдадаги шаҳар ҳаётининг гуллаган палласи XV аср бошига тўғри келади. Исломнинг давлат дини сифатида қабулланиши билан шаҳарларда масжидлар, мадраса ва саройлар қурила бошлади. Монументал эътиқод иншоотларининг қурилиши кенг тарқалади. Айниса, Марказий Қозогистон бунақа қурилишларга бой. Бу жойда исломгача давр анъанавий услубида қурилган Жўчи хон мақбараси бор. Унинг яқинида Алаша хон мақбараси жойлашган.

□
Мўғул истилосидан кейин хўжалик ҳаёти тиклана
бошлаганидан нима далолат беради?

XIV–XV аср чегарасидаги энг аҳамиятли иншоотлардан бири, Аҳмад Яссавий қабри устига қурилган меъморчилик мажмуаси ҳисобланади. Мақбара Амир Темур фармони билан Яssi(Туркистон) шахрида қад ростлаган. Мақбарани тиклар экан амир исломга итоат қилувчи халқларнинг бирлигини ва ўз давлатининг қудратини таъкидламоқчи бўлган. Меъморларга унинг талаби биргина: тенги йўқ мақбара қуриш бўлган эди. Бинода Аҳмад Яссавий ҳонақоҳидан ташқари, кутубхона, ошхона, шунингдек, турли мақсадларга мўлжалланган 30дан ортиқ заллар ва хоналар бўлган. Энг катта зал – “қозонлик”, умумий майдони 330 квадрат метр, Марказий Осиёда энг катта гумбаз билан ёпилган.

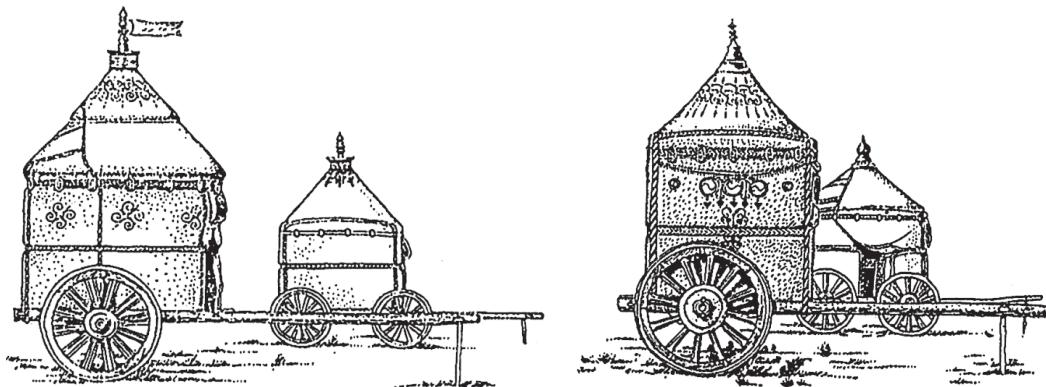
Ўрта асрнинг машҳур меъморий ёдгорликларидан бири Ўтрордаги Арслонбоб (XIV а.) мақбараси ҳисобланади.

XIV–XV аср меъморий қурилишларидан: Абулхайр хон қабри – Сигноқдаги Кўк-Кесене мақбараси; Марказий Қозогистондаги Алаша хон мақбараси; Туркистондаги Рабига Султон Бегим мақбараси машҳурдир.

Ўрта асрлардаги меъморлик санъатининг ноёб ёдгорлиги Кўк-Кесене (XIV а.) мақбараси ҳисобланади.

□
Асрларда қандай меъморлик ёдгорликлари тикланган?
Аҳмад Яссавий мақбарсини қуришга буйруқ берганида Темур қандай мақсадни кўзлаган?

Анъанавий хўжалик. XIII–XV асрларда Қозогистон аҳолисининг асосий машғулоти худди илгариги асрлардагидек, кўчманчи чорва бўлиб қолди. XIII–XV асрларда кўчманчи чорвачилик ҳеч қандай ўзгаришга учрамади.

Үй-аравалар.

Бироқ шу даврда климат ўзгаришлари билан боғлиқ бўлган кўчишларнинг анъанавий маршрутларининг ўзгариши рўй беради. Даشتларнинг аста-секин Эдил (Волга)дан ғарбга қараб намланиши аҳолининг ҳаракатланишига олиб келди. Кўчманчилар қишлоғ учун нисбатан қуруқ жойларни излашди. Кўчманчи қабилаларнинг Волга ва Жетисувдан шарққа қараб келиши кучайди.

Кўчманчиларнинг кийим-кечаги ва туарар-жойида алоҳида ўзгаришлар рўй бермади. Анъанавий ўтовлар ва үй-аравалар яшашда давом этди. Олтин Ўрданинг ўтрок туманларида доира шаклидаги лойғишидан ясалган уйлар тарқалади. Бундай тип уйлар учун асосий бўлиб ўтов шакли олинди. Деворлар бўйлаб супа – каровот ўрнини босган баландлик жой олди. Деворлардан бирини печка эгаллади, унинг тутун қувурлари супа остидан ўтиб, уйни иситди.

Жетисув. XIV аср охирига келиб, Жетисувда деҳқончилик ва шаҳар маданияти оғир аҳволга тушди. Аста-секин Болософун, Олмалиқ, Тароз, Қўялиқ каби қадимий шаҳарлар йўқолди. Жетисувнинг қулашига мана шу минтақада мӯғул қўшинларининг узоқ ва доимий ҳаракат қилгани, XIII асрда янги кўчманчи қабилаларнинг келиши сабаб бўлди. Яйловга илгари деҳқончилик, полиз ва боғлар учун фойдаланилган ерлар берилди. Бунга XIII асрда Жетисув орқали ўтган В.Рубрукнинг сўзлари иллюстрация бўлади. У Иле водийси ҳақида шундай ёзади: "...илгари бунда кўп шаҳарлар бўлди, бироқ бу жойда энг яхши яйловлар бўлгани учун, ўз подаларини ёйишга имкон олиш мақсадида, асосан, татарлар томонидан вайрон қилинди".

Мўғуллар истилоси оқибатларидан бири – шаҳарларнинг қулаши. Сабабларини кўрсатинг.

Жетисувда күчманчи чорва маҳаллий ахолининг асосий хўжалик соҳасига айланди. Шу ва талас дарёлари водийсида дехқончилик ҳаётининг излари ҳамон сақланган.

Чорваларнинг дехқончилик ахолиси билан савдо айирбошлиши жа-нубда шаҳар ҳамда дехқончилик хўжалигининг, шунингдек, Даштдаги чорвачиликнинг ривожланишига ижобий таъсир ўтказди. XIII–XV аср бошида асоси қўйилган моддий маданият ривожланиши базасида XV–XVII асрларда қозоқларнинг ўзига хос маданияти ўсади.

1. Очиқ шаклдаги тест саволлари

- 1.1. XIV–XV асрлар меъморий мажмуаси, _____ нинг қабри устида қад ростлаган. Мақбара _____ нинг буйруги билан Туркистон шахрида қурилган.
- 1.2. Волгадан гарбга қараб даштларнинг намланиши ахолининг сезиларли ҳаракатини келтириб чиқарди, шунинг учун _____ дарёсидан ва _____ шарққа кўчманчи қабилаларнинг қўшилиши кучайди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. XIV–XV асрларда шаҳар ва дехқончилик ҳаётининг ўсиши асосан ерла-рида рўй берди
- A) Жанубий Қозогистон
 - B) Жетисув
 - C) Мовароуннахр
 - D) Шарқий Қозогистон
 - E) Фарбий Қозогистон
- 2.2. Мўғул қўшинларининг муентазам ҳаракатлари ва шарқдан кўчманчи қабилаларнинг қўшилиши шаҳар маданиятининг қулашига олиб келди
- A) Жетисув
 - B) Жанубий Қозогистон
 - C) Мовароуннахр
 - D) Шарқий Қозогистон
 - E) Фарбий Қозогистон

XIII–XV аср биринчи ярмида МАҢНАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Мазкур мавзуни тадқиқ этиб, сиз:

- XIII–XV асрларда Қозоғистондаги маңнавий маданият ривожланиши билан танишасиз, ўтмиш даврига қараганда унинг янгиликларини аниқлайсиз;
- Қозоқларнинг эътиқоди ва урфларида бизнинг кунимизгача тангричилек қарашлари етиб келганини аниқлайсиз;
- ўтроқ давлатларга қараганда Даشت Қипчоқдаги оғзаки адабиёт катта аҳамиятга эгалигини биласиз.

XIII асрда Чифатойликлар давлатида ҳамда Даشت Қипчоқда қандай динлар ҳукмрон бўлганини эсга олинг.

Дин. XIII–XV аср бошида диний қарашлар турли-туманлиги билан ажралади. Кўчманчи аҳоли орасида ҳамон тангричилек ҳукмронлик қиласди. Шу билан бирга ислом кенг ривожлана бошлади.

Кўчманчилар исломни қаббуллашди, бироқ эски эътиқодларга сифинишда давом этишди. Унда Оллоҳ, Тангри ва Худо бир хил – Худо маъносини англатди. Кўчманчилар дунёқарашида асосий жойлардан бирини эгаллаган аждодлар арвоҳларига сифиниш ҳам ўз маъносини йўқотмади. Бинобарин, ислом асосан, Жанубий Қозоғистоннинг ўтроқ полосасида ҳукмрон дин бўлиб қолди.

Қозоғистонда исломни ташвиқот қилиш учун қипчоқ тилида маҳсус трактат ва диний тадқиқотлар ёзишди. Жумладан, XIV–XV асрларда Қуръоннинг шартларини тушунирувчи ва изоҳловчи бир қатор асарлар ёзилди.

XIII–XV асрларда Даشت Қипчоқ қабилалари қарашларидағи тангричилек ва ислом үнсурларининг алоқасини тушуниринг.

Олтин Ўрда ҳукмдорлари христианликка тўзимлилиқ билан қарашган. Ботунинг ўғли, тахт вориси Сартак чўқинтирилгани ҳам маълумдир.

Тил ва ёзув. Мўғулларнинг истилолари мўғул тили ва ёзувининг ёйилишига олиб келмади. XIII–XV асрлар – турк тилининг янада ривожланиши давридир. XIV–XV асрларда турк тиллари қипчоқ гуруҳидан қозоқ тили ажралиб чиқди.

Боту хон даврида барча далат ҳужжатлари қипчоқ тилида юритилган. У бошқарган XIII–XIV асрларда кўп миқдорда адабий ёдгорликлар ва халқ оғзаки ижоди намуналари яратилган.

XIII–XIV асрларда қайси турк тили гуруҳидан қозоқ тили ажралиб чиқди?

“Куманикус кодекси” китобининг муқоваси

Қипчоқ тилини ўрганишга эҳтиёж туғилиши муносабати билан қипчоқлар ва уларнинг тилига оид бир қанча асарлар яратилди.

“Куманикус кодекси” (“Куманлар китоби”, яъни қипчоқлар) XIV аср боши қипчоқ тилининг энг ёрқин ёдгорлиги ҳисобланади. Қўллэзма Петрапка кутубхонасидан топилган бўлиб, ҳозир Венецияда сақланади. Китоб европаликларнинг қипчоқ тилини ўрганиши учун мўлжалланган эди. Шу билан бирга “Кодекс” бизга жуда кўп миқдорда ҳозирги қозоқларнига гаройиб тарзда ўхшаш қипчоқ мақоллари, матал ва топишмоқларини етказди.

Қипчоқ тилининг ушбу хазинасида биз ноёб, чинакам турк нутқини кўрамиз.

Бундан ташқари, қипчоқ тилини ўрганишга бағишлиланган жуда кўп бошқа ишлар ҳам мальум. Жумладан, XIV–XV асрларда “Турк тили тўғрисида тушунтириш ёзуви”, “Турк тилини ўрганувчилар учун ёзилган тўла тўплам” ва бошқа асарлар ёзилган эди.

XIII–XV асрларда қипчоқлар ва уларнинг тилига бағишлиланган кўплаган асарлар пайдо бўлганининг сабабини тушунтиринг.

“Куманикус кодекси” китоби нимаси билан қимматли? У қандай мақсадда ёзилган?

Фан ва адабиётнинг риожланиши. XIII–XV аср бошида Қозогистон ҳудудида тилшунослик ва тарих фанлари бирмунча ривож топа бошлади. XIII асрнинг иккинчи ярмида машҳур олим Хусам-ад Дин яшаб, ижод қилди. Хусам-ад Дин ўз асарларини уч тилда ёзди: қипчоқ, араб ва форс. XIII асрнинг иккинчи ярми олими Жамол Қарши Хусам-ад Дин асарлари ҳақида шундай деб ёзган: “Унинг араб асарлари тилининг бойлиги, форсчаси – ўткирлиги, туркчаси – ҳақиқати ва сўзларнинг оддийлиги билан ажарлиб туради”.

Жамол Қаршининг асарларидан унинг араб тилида ёзилган тарихий трактатлари машхур. Уларда ўзига замондош шаҳарлар, маҳаллий сулолалар, ҳукмдорлар, машхур олимлар тўғрисида маълумотлар бор.

XIII–XIV асрларда Олтин Ўрданинг гуллаб-яшнаши қипчоқ тилидаги ёзма адабиётнинг ўсишига олиб келди. Улар орасида диний китоблар ва форсча ҳамда арабчадан таржималар, шунингдек, машхур шарқ афсоналари кўпроқ эди.

Бизгача қипчоқ тилида ёзилган ҳамда қозоқлар орасида кенг тарқалган “Қиссаи Рабғузий” китоби етиб келган.

Озарбойжон шоири Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” поэмаси Шарқда катта шухрат қозонган эди. Қипчоқ тилига таржима муаллифи, Ўзбек хон саройида яшаган Қутбdir.

Хоразмий томонидан икки: қипчоқ ва форс тилларида ёзилган “Муҳаббатнома” достони Олтин Ўрда даври қипчоқ адабиётида муҳим ўринни эгаллайди. Ўз асарининг ёзилиш жойи тўғрисида “Муҳаббатнома” муаллифи шундай ёзади: “Муҳаббатнома” сўзларини бу ерда мен ёздим, Сир бўйларида меҳнатимни тугатдим”. Достоннинг асосий мазмуни – муҳаббат, ҳақиқат, инсонийлик ҳақидадир.

“XIII–XV асрларда фан ва адабиётнинг ривожланиши” мавзусида
кенгайтирилган ҳикоя режасини тузинг.

Оғзаки адабиёт. Даشتি Қипчоқда ижрочилар (жировлар) ижоди ривожланди. Халқ бирлиги ҳамда ватанга муҳаббатни куйлаган Сипира жиров, Қўдон Тойши, Асан Қайғининг номи белигилидир. Қипчоқ қаҳрамонлик эпоси шаклланди.

Найманлар қабиласидан чиққан афсонавий жиров Кетбуғининг ижоди XIII аср бошига тўғри келади. Халқ орасидаги ривоятлар унинг ижодига Жўчи ўлими ҳақидаги, унинг отаси Чингизхонга аталган қўшиқни киритади.

XIV аср шоири Сипира жировнинг кўп қўшиқлари сақланган. Тўхтамиш даврида яшаган шоир кўп қўшиқларини унинг Темур билан курашига бағишлайди. Тўхтамиш ҳокимиятдан бадарға қилинганида жиров дашт кезган ва халқни бирликка чақириб, хон номидан сўзлаган. Сипира жировнинг ижоди кейинги даврдаги бошқа қозоқ шоирлари учун намуна бўлди.

Шоирлар Қўдон Тойши а Асан Қайғиларнинг ижоди XV асрга тааллуқлидир. Қўдан Тойши – аргинлар қабиласини бошқарган, даштдаги машхур жиров ва сиёсий арбобдир. Абулхайрнинг рақиби бўла туриб, у сultonлар – Ўрус хоннинг ворислари – Жонибек ва Керейларни фаол қўллади.

Ўша даврнинг машхур қозоқ жирови Асан Қайғидир. Асан сultonлар Жонибек ва Керейларни қўллаб-қувватлади ҳамда улар билан бирга Шу дарёси водийсига кўчиб кетди. Қозоқ хонлигининг биринчи жирови бўлган Асан ўз қўшиқларида халқни бирликк, аждодлар васиятларига содиқликка

чақириди. Асан Қайғининг қўшиқлари ҳамда унинг ҳақидаги ривоятлар қозоқ халқи орасида ҳануз яшамоқда.

XIII–XIV асрлар эпосида Олтин Ўрдада рўй берган воқеалар аксини топган. “Қўбланди ботир” эпоси қипчоқларнинг форслар шоҳи билан кураши ҳақида ҳикоя қиласиди. XIV аср охирида Эдиге ва Тўхтамишнинг ҳокимият учун кураши “Эдиге ботир” эпосига асос қилиб олинган. “Эр-Сайн” эпосида халқ қаҳрамони қилиб ифодаланган Боту хоннинг жасоратлари ҳақида ҳикоя қилинади. Тахминан шу вақтда “Алпомиш” қаҳрамонлик эпоси яратилади.

Шундай қилиб, XIII–XV аср боши Қозогистон аҳолисининг ҳам моддий, ҳам маънавий маданияти гуллаган вақт бўлди. Бу даврнинг давлати ёзма адабиёт, фан ва оғзаки ижод ривожига қулай шароит яратди. Умуман, бу даврда қозоқларнинг моддий ва маънавий маданияти асослари барпо этилди. □

Биринчи қозоқ мутафаккирлари Асан Қайғи, Сипира жиров, Кўдан Тойши ижодининг қозоқ маънавий маданияти ривожидаги аҳамиятини очиб беринг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. XIII–XV аср бошида кўчманчи халқлар орасида анънавий _____ дини ҳукмронлик қилишда давом этади.
- 1.2. Кўчманчилар дунёқарашидаги асосий жойни _____ қараши эгаллади.
- 1.3. Боту хон даврида барча давлат ҳужжатлари _____ тилида юритилди.
- 1.4. XIII–XV аср бошида Қозогистон ҳудудида _____ ва _____ фанлари жуда ривожланади.
- 1.5. Жиров Кўдон Тойши сultonлар _____ ва _____ ларни фаол қўллаб-куватлаган.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. XIII–XIV асрларда адабий ёдгорликлар яратилган, халқ оғзаки ижоди ривожланди
 - A) ўзбек тилида
 - B) уйғур тилида
 - C) нўгой тилида
 - D) қипчоқ тилида
 - E) қозоқ тилида
- 2.2. Қипчоқ тилидаги ёзма адабиётнинг гуллаган даври
 - A) XV–XI асрлар
 - B) XIV–XV асрлар
 - C) XIII–XV асрлар
 - D) XVI–XVII асрлар
 - E) XVII–XVIII асрлар

2.3. Озарбайжон шоири Низомийнинг достони Шарқда машҳур бўлди

- А) “Киз Жибек”
- Б) “Мұхаббатнома”
- С) “Эдиге ботир”
- Д) “Хусрав ва Ширин”
- Е) “Айман-Шўлпон”

Такрорлаш-умумлаштириш дарси ИККИНЧИ БЎЛIMГА ХОТИМА

Такрорлаш-умумлаштриш дарси мобайнида сиз:

- Мўғул империяси ва XIII–XV асрлардаги давлатларнинг Қозогистон тарихидаги тарихий ролини муҳокама этинг;
- XIII–XV асрларда Қозогистон ҳудудидаги давлатлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишининг характерли жиҳатларини умумлаштиринг;
- мўғул а мўғуллардан кейинги давр барча тушунчалари ҳамда саналарини тақорорланг.

Мўғуллар истилоси ўрта аср даври учун умуман олганда ҳарбий-сиёсий ҳамда ахлоқий жиҳатлардан ҳалокат бўлди. Ҳалокатли оқибатлари билан бирга у бир қанча ижобий томонларга ҳам эга бўлди.

Тарихда биринчи марта бир сулола ҳокимиюти остига турли қабилалар ва халқлар, Евроосиёнинг мамлакатлари ҳамда давлатлари бирлаштирилди.

Мўғуллар ҳокимиюти халқаро алоқалар, савдо-сотиқни рағбатлантириди, ҳамма жойга почта хизмати тизимини жорий этди. Илгари узоқ бўлган халқлар орасида савдо ҳамда маданий алоқалар йўлга қўйилди. Улуслар ҳудудида савдо карвонлари, дипломатик миссиялар тўсиқсиз ҳаракат қилди. Саёҳатчилар олис элларга сафарга чиқишиди.

Мўғуллар Даشتга марказлашган ҳокимият тушунчасини олиб келишиди, илгари тарқоқ қабилаларни бирлаштириди. Давлатчиликни ташкил этишининг кўп шакллари кейинчалик мўғуллардан сўнг пайдо бўлган давлатларда фойдаланилди.

Чингизхоннинг “Ёсо”си – оддий хуқуқ йигиндиси – ҳаёт меъёрларини мувофиқлаштириди. Кейинчалик “Ёсо” меъёрлари қозоқларнинг қонунлар кодекси “Жети жарғи”ни яратишда қўлланилди. Мўғуллар истилоси Қозогистон ҳудудидаги этник жараёнлар боришига кучли таъсир кўрсатди.

Катта мұғул империяси күп турмади ва XIII асрнинг иккинчи ярмида у бир неча давлатларга парчаланиб кетди. Олтин Ўрда(Жұчи улуси) нинг ҳамда Чигатой улусининг парчаланиши оқибатида бир қанча янги турк давлатлари пайдо бўлди. Оқ Ўрда, Абулхайр хонлиги, Мўғулистон, Нўгой Ўрдаси, Сибирь хонлигининг ташкил топиши Қозоқ хонлигининг ташкил топишида, қозоқ халқининг шаклланишида муҳим босқич бўлди.

Чингизхон билан келган мұғул қабилалари вақт ўтиши билан забт этилган мамлакатлар халқларининг тили ва динини қабул қилишиб, омухталашиб кетишиди. Хитой ҳудудида мұғуллар хитойлашишиди, Шарқий Европа ҳудудида шарқий слаянлар билан омухталашишиди. Қипчоқ даштларида XIII–XIV асрда мұғуллар батамом туркийлашишиди.

XIV–XV асрларда қозоқ элатининг турли турктилли а мұғул тилли қабилалардан шаклланиши жараёни тугади. Аста-секин мұғуллар истилосининг оғир оқибатлари бартарф этилди: деҳқончилик , шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик қайта жонланди, савдо алоқалари тикланди.

XIII–XV асрлар талотўпларнигина әмас, моддий ва маънавий жиҳатдан бойиш вақти бўлганини кўрамиз. Қозоқ халқининг маънавий ривожланишига катта ҳисса қўшган кўпгина адабий асарлар пайдо бўлди.

1. Иш дафтари материаллари бўйича блиц-сўров.
2. Тарихий лото (исмларни, саналарни ва воқеаларни мустаҳкамлаш).
3. “Қозоғистон XIII–XV асрда” жадвали бўйича ишлаш.

XIII–XV аср биринчи ярмида ҚОЗОФИСТОН

Саккизинчи боб

ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА МУСТАҲКАМЛАНИШИ

38-39- §§.

ҚОЗОҚ ХАЛҚИ ЭТНОГЕНЕЗИННИГ ТАРИХИ

Мазкур мазуни ўрганиб, сиз:

- Қозоқ халқининг ташкил топишига ёрдам кўрсатган асосий омилларни аниқлайсиз;
- Қозоғистон ҳудудидаги асосий этник жараёнлар босқичларига характеристика бера оласиз;
- қозоқ элати этногенезида умумий тил, маданият, умумий қиёфа ҳамда бир давлатда бирлашув қандай роль ўйнаганини белгиланг.

Турк этноси шаклланишида қандай омилларни ҳисобга олганимизни эсланг ва такрорланг: этнос, антропология, антропологик образ, этник тафаккур, этноним.

Этнос ва этногенез нима. Қозоқ элати шаклланиши тўғрисида гапиришдан олдин, **этнос** ва **этногенез** тушунчаларини аниқлаб оламиз.

Этнос сўзи юонча – “ethnos” сўзидан келиб чиқади. Халқ – қабила, элат, миллат – бу умумий ташқи ўхшашлик, маънавий ва моддий маданиятга эга одамларнинг йиғиндиси. Ҳар бир халқ бир-биридан фарқланувчи ўзининг хусусиятларини англайди ва ўз номи – **этнонимига** эгадир.

Этногенез тушунчаси (“этнос” – халқ, “генезис” – келиб чиқиш) халқнинг шаклланиш жараёнини билдиради. Қозоқ халқининг келиб чиқиши (этногенези), ҳар қандай бошқа халқларники каби, жуда мураккаб.

Ҳар қандай халқнинг шўклланиши учун ҳудудий ҳамда тарқалиш яхлитлиги муҳим аҳамият касб этади. Одамларда умумий белгилар, умумий

тил, ягона маданият пайдо бўлиши учун улар бир-бирлари билан доимий ва узоқ вақт алоқа қилишлари зарур. Бу қабилаларнинг мазкур ҳудуд чегарасида бирлашуви шароитидагина мумкинdir.

Этноснинг шаклланиши учун зарур шартларни айтинг.

Асрлар давомида Қозогистон ҳудудида қўплаган қабилалар ва элатларнинг тақдирлари аралашиб келган. XV–XVI асрларда асосан қозоқ элатининг ва унинг ҳудудининг қозоқлар бугунги кунда әгаллаган чегараларда шаклланиши жараёни тугалланди.

Қозоқ элатининг шаклланиш босқичлари. Қозогистон ҳудудида халқнинг (этногенез) пайдо бўлиши жараёни тарихи икки катта босқичга бўлиш мумкин: ҳинdevropa а турк. Аҳоли тилининг шаклланиши (лингвистик асоси) ва жисмоний қиёфаси (антропологик асос) бир вақтда кечди.

Биринчи босқич бронза ва темир даврларини қамрайди. Бу даврда нафақат Қозогистон, балки Евроосиёнинг сезиларли қисми ҳинdevropa тили оиласига кирди. Бу давр қабилаларининг ташқи қиёфасида европоид хусусиятлари аниқ кўринди.

Бронза даврида Қозогистон ҳудудида андронов қабилалари – қозоқларнинг узоқ аждодлари яшадилар. Худди ўшалар қозоқ элати шаклланиши асосида турдилар. Демак, қозоқ халқи пайдо бўлиши бошида европоид ирқининг аждодлари туришди.

Қозоқ элатининг этник асоси қандай?

Қозогистон ҳудудида эрта темир даврини ўрганиш кўрсатдики, минтақанинг барча аҳолиси бу даврда европоид бўлиб қолди.

Бироқ темир аси даври мўғулоид унсурларининг Қозогистон қадимий қабилалари қиёфасига кириш даври бўлди. Бу Қозогистон ҳудудига гуннлар қабилаларининг кўчиши билан боғлиқdir.

Қозогистондаги этник жараёнларнинг иккинчи, ҳал қилувчи босқичи туркларнинг бизнинг эрамизнинг 1-минг йиллиги ўрталаридан оммавий тарқалиши билан боғлиқ. Турклар қадимий сак, сармат, уйсун, кангюйларнинг авлодлари билан аралашиб, Қозогистон ҳудудида лингвистик ва антропологик шароитни ўзгартирдилар.

VI–XIII аср бошида Қозогистон ҳудудида турк давлатларининг ташкил топиши ахоли қиёфасида мўгулоид жиҳатларининг кўпайишига ҳамда турк тилининг тарқалишига ёрдам берди.

Ўрта асрлар давлатлари меъёрларида халқларнинг бирекиши кучайди. Жумладан, Қорахонийлар давлати Жетисув, Жанубий Қозогистон ва Ўрта Осиёнинг катта ҳудудлари ахолисини бирлаштириди.

Қипчоқ хонлиги Даشتни Қипчоқ деб аталмиш катта минтақанинг кўпгина турк қабилаларини бирлаштириди. XI–XIII асрлар бошида ушбу катта майдоннинг турғунлари ўзларини қипчоқлар деб атасди ва кейинги юз йилликларда қозоқ элатига киришди.

XIII аср бошига ахолининг бирлаштириш жараёнига: биринчидан, эрта феодал давлатларнинг ташкил топиши; иккинчидан, хўжалик ва маданиятнинг умумий шакллари; учинчидан, турк тилининг асосий деб тасдиқланиши; тўртинчидан, кўчманчи, деҳқончилик ва шаҳар маданийтининг ривожланиши ҳамда ўзаро алоқаси ёрдам берди.

Қозоқ элатининг этник асосини андроноецлар, саклар, уйсунлар, кангуйлар, хунларнинг кўп кўп сонли қабилаларидан тортиб, Қозогистон ҳудудида турли даврларда яшаган кўп сонли турк қабилалари (тургашлар, қарлуқлар, ўғузлар, қимақлар, қипчоқлар, найманлар, аргинлар ва бошқалар) ташкил этдилар.

Этноснинг кейинги шаклланиш жараёнлари мўғул истилоси билан тўхтаб қолди. Ахолининг кўпгина қисми қирилди ёки Қозогистон ҳудудидан ташқарига кетди. Қозогистоннинг қолган турк қабилалари бир қисми янги давлат тузилмалари – Жўчи, Чигатой, Угедэй улуслари билан ажратилиб юборилди. Янги этник гуруҳлар – мўғулларнинг қабилалари қўшилишиди. Мўғул истилоси маҳаллий ахоли қиёфасида мўгулоид жиҳатларининг кучайишига олиб келди.

Этник жараёнлар асосий босқичларини таснифланг ва жадвал тўлдиринг.

Босқич	Қандай этник жараёнлар бўлди?

Қозоқ элати шаклланишининг тугалланиши. Қозогистон ҳудудида қабилалар бирлашуви жараёнининг давом этиши мўғуллардан кейинги давр давлатлари – Оқ Ўра, Абулхайр хонлиги, Нўгой Ўрдаси, Мўғулистон тарихи билан боғланган. Улар этник жиҳатдан яқин қабилалар ҳудудларини бирлаштиришиди, ҳаётнинг ҳамма шаклларида ўзаро таъсир кўрсатишига

ёрдам берди. Бу давлатлар қабилаларга умумий иқтисод ва маданиятнинг ривожланиши учун имкон берди.

Оқ Ўрда, Абулхайр хонлиги, Нўғой Ўрдаси ва Мўғулистон қозоқ этноси шаклланишининг якуний босқичида катта роль ўйнади.

Мўғул истилосининг қозоқ элати шаклланишидаги таъсирини далилланг.

Қабилаларнинг элат бўлиб қўшилишининг муҳим шарти хўжалик ва хўжалик алоқаларининг ривожланиши ҳисобланади. Кўчманчи-чорвадорлар дехқончилик ва шаҳар маданияти ҳудудлари билан хўжалик ҳамда савдо алоқаларини боғлашди. Оқибатда иқтисоднинг турли соҳалари бўлган яхлит минтақа ташкил топди. Аҳолининг барқарор хўжалик, маданий, сиёсий алоқалари ўрнатилди. Тафовутларга барҳам берилиб, умумий этник жиҳатлари шаклланди.

Тилларнинг ўхшашлиги асосида XIV–XV асрларда қабилаларнинг, кейинчалик қозоқ тили деб аталган умумий тили шаклланади. Аҳоли яхлит антрополигик типга эга бўлди.

XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрда асосий қозоқ қабилаларининг бир Қозоқ хонлигига бирлашуви билан элатнинг шаклланиши туғалланди. Мўғул истилосидан кейин биринчи марта Шарқий Даشت Қипчоқ, Жетисув ва Жанубий Қозогистоннинг деярли барча турк қабилалари бир давлатга бирлаштирилган эди.

“Қозоқ” атамаси. Нима учун халқ қандай аталса, шундай атай бошлишди? Русларни – руслар, украиналикларни – украинлар, қозоқларни – қозоқлар ва ҳ.к.з. Тадқиқотчилар орасида халқнинг номланиши кўп баҳслар келтириб чиқаради, олимлар орасида мунозараларга сабаб бўлади. Халқ номининг келиб чиқиши тўғрисда кўпгина афсоналар бор.

“Қозоқ” этноминининг келиб чиқиши ҳам узоқ вақт кўпгина баҳс мунозаралар предмети бўлди.

Қозоқ хонлиги тарихи тадқиқотчиси, олим Б.Карибаевнинг фикрича, “қозоқ” – туркча сўз. Дастлаб у эркин, озод маъносини берган. “Қозоқ” сўзи ўз халқи ёки ўз давлатидан ажralиб чиқсан, мустақил ҳаёт тарзida яшочи ҳар қандай эркин инсонга нисбатан қўлланилган. Бошқача айтганда, “қозоқ” атамасининг келиб чиқиши – ижтимоий, бу бир инсоннинг ёки одамлар гуруҳининг эркин ҳолатидир. Таниқли ва обрўли тадқиқотчиларнинг фикрича, “қозоқ” туркча сўзи ҳар доим эркин, озод ҳаёт тарзини сурувчи одамларга нисбатан қўлланилган.

ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИҢ ШАЖАРАСИ

“Эркин инсон” маъносидағи “қозоқ” атамаси XV аср ўртасида эркин одамларнинг ўз мустақил давлати – Қозоқ хонлигини ташкил этган қозоқлар миллий тафаккурининг асосларидан биридир.

XV аср ўртаси, 1459–1460 йилларда қабилалар гурухи – тахминан жами 100 минг киши – Жонибек ва Қерей султонлар раҳбарлигига Ўзбек улусидан Жетисувга қўчиб кетишди. Бу ҳодиса, олимлар фикрича, қозоқ халқининг шаклланиши жараёнида фавқулодда муҳим роль йўнади. Т.И. Султановнинг ёзишича, “элатнинг ўзининг келажакдаги атамаси билан тарихий учрашуви” содир бўлди.

Жонибек ва Қерей хонлигининг мустақкамланиши билан унга тобе аҳоли ўзларини қозоқлар деб аташа бошлади. “Қозоқлар” атамаси аста-секин Шарқий Дасти Қипчоқ, Жетисув ва Жанубий Қозогистон әлати-ни белгилаш учун этноним сифатида қўлланила бошланди.

Х аср бошида Шайбонийлар томонидан Темурийлар давлати босиб олингач, “ўзбек” этнонимининг Шарқий Дасти Қипчоқдан Ўрта Осиё ҳудудига кўчиши рўй берди. “Қозоқ” этноними аста-секин Қозогистон ҳудудида яшовчи барча туркий тилли қабилалар томонидан қабул қилинди.

“Қозоқ” этноними келиб чиқишини далилланг.

Шундай қилиб, Марказий Осиё кенгликларидағи турклар иштирокида VI асрда бошланган этник жараёнлар қарийб минг йил давом этди. Тарих харитасида этник тафаккури аниқ ифодаланган, шунга мос ўз номига эга янги этнос – қозоқлар – Улуғ Даля мамлакати аҳолиси пайдо бўлди.

1. Очик шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Этногенез тушунчаси _____ нинг ташкил топиши жараёнини билдиради.
- 1.2. Қозогистон ҳудудидаги этник жараёнлар тарихини икки катта босқичга бўлиш мумкин: _____ ва _____ .
- 1.3. Бронза ва темир даврида Қозогистон ҳамда Евроосиёning сезиларли қисми _____ тил оиласига мансуб бўлди.
- 1.4. Қозоқ әлати шаклланиши жараёнининг биринчи босқичи _____ даврини ҳамда эрта _____ аслини қамрайди.
- 1.5. Қозогистон қабилалари қиёфасига мўғулоид унсурларининг кириши _____ ларнинг кўчиб келиши билан бошланади.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Қозоқ әлати ва унинг этник ҳудуди шаклланиши жараёни тугалланди
 - A) XIII–XIV аа.
 - B) XVI–XVII аа.
 - C) XV–XVI аа.
 - D) XII–XIII аа.
 - E) XIV–XV аа.
- 2.2. Қозогистондан этник жараёнларнинг иккинчи босқичи бизнинг эрамизнинг 1-минг йиллиги ўрталарида бошланиб, қабилаларнинг тарқалиши билан боғланган
 - A) гунлар
 - B) турклар
 - C) мўғуллар

- Д) араблар
Е) қипчоқлар

2.3. XI–XIII аср бошида Қозогистоннинг катта қисми аҳолиси ўзларини қипчоқлар деб аташди, бироқ этноснинг кейинги шаклланиши тўхтаб қолди

- А) мўғул босқинчилигидан
Б) араб истилосидан
С) ўсмонлар истилосидан
Д) гунларнинг кўчиб келишидан
Е) жўнгор босқинчилигидан

2.4. Қозогистон худудидаги қабилаларнинг бирлашуви жараёни мўғул истилосидан кейинги давлатларнинг ташкил топиши ҳамда мустаҳкамлашиши тарихи билан боғланган

- 1) Қарлуқ ҳоқонлиги
- 2) Абулхайр ҳонлиги
- 3) Нўғой Ўрдаси
- 4) Қорахонийлар давлати
- 5) Оқ Ўрда
- 6) Тургаш ҳоқонлиги
- 7) Фарбий турк ҳоқонлиги
- 8) Мўғулистон

40-41-\$\$.

ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- Қозоқ хонлигининг ташкил топиши шартлари ҳамда боришини аниқлайсиз;
- унинг пайдо бўлиши қонуниятлари ва биринчи қозоқ хонлари сиёсатининг асосий йўналишларини аниқлайсиз;
- Қозоқ хонлиги ташкил топиши ҳақида хабар берувчи манбалар билан танишасиз.

Давлат нима эканини эсланг; Қозоғистон ҳудудида қандай давлатлар бўлди?

Қозоқ хонлиги ташкил топиши сабаблари. Қозоқ давлати келиб чиқиши, ҳаёт тарзи ва маданияти жиҳатидан бир туркийзабон қабилалар авлодларининг бирлашувидан пайдо бўлди.

Қозоқ халқи давлатчилигининг ривожланишидаги муҳим босқич Оқ Ўрда, Мўғулистон, Абулхайр ҳонлиги, Нўғой ўрдасининг ташкил топиши бўлди. Бу давлатларнинг умумий жиҳатлари кўп эди: бу улус тарзидағи аҳоли, хон ҳокимияти, ҳарбий

қўшинларни ташкил этиш ақидалари, солиқ тизими ва ҳ.к.з. Ушбу давлатлар қабилаларга кун кўриш ҳамда ривожланиш учун имконият яратиши. Ташқи агрессияга қарши ташкил бўлиб курашишга замин ҳозирлаб, бирлашиш учун шароит бериши. Шу билан бирга қозоқ уруғларининг бир неча давлатга кириши, шунингдек, ички низолар Қозоқ давлатининг шаклланиши жараёнини тўхтатиб турди.

Қозоқ хонлиги ташкил топишининг аниқ бориши икки давлат – XV асрнинг иккинчи ярмида таназзул ҳолатини бошдан кечиришаётган Абулхайр хонлиги (кўчманчи ўзбеклар Давлати) ҳамда Мўғулистоннинг ички сиёсий аҳволига боғланган эди. Ҳар икки давлатда ҳам кўчманчи зодагонларнинг қудрати ҳамда уларнинг мустақилликка интилишлари кучайиб бораради.

■ Абулхайр хонлиги ва Мўғулистоннинг таназзули нимада кўринди?

Қозоқ хонлигининг шаклланиши Шарқий Даشتни Қипчоқ, Жетисув ва Жанубий Қозогистондаги иқтисодий ва сиёсий жараёнларнинг қонуний натижаси бўлди.

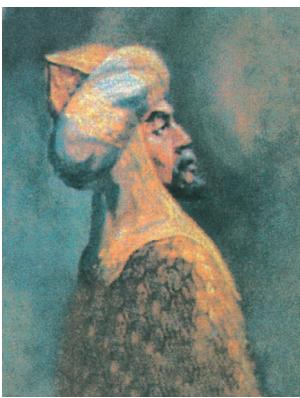
Қозоқ давлатчилигининг ташкил топиши Жонибек ва Қерейнинг номлари билан боғлиқ. Уларнинг сулолага қизиқишлари, Даладаги ҳокимият учун кураш уруғ зодагонларининг ҳам, оддий чорвалар ва деҳқонларнинг ҳам манфаатлари билан тўғри келди. Улар халқнинг мустақил давлат қуришга интилишларини намоён этди.

Бу шароитлар қозоқ давлатчилиги шаклланишининг объектив сабаблари ва шартлари бўлди.

■ Қозоқ хонлиги ташкил топиши учун замин бўлган иқтисодий, сиёсий, этник ҳамда маданий сабабларни аниқланг.

Қозоқ давлатчилиги ташкил топиши жараёни. Абулхайр хоннинг ҳокимияти заифлашган даврда Қерей ва Жонибек кўчманчи ўзбеклар давлатидан кўчиб кетиши. Кўчиб кетиш сultonлар норозилиги шаклларининг бир кўриниши эди. Шу билан бирга у қозоқ давлатчилиги пайдо бўлишида ҳамда янги давлат номини белгилашда маълум роль ўйнади.

Манбаларда хон давлати мустаҳкамлиги хон сиёсатининг унинг турғунлари манфаатига мос келишига боғлиқ бўлганига кўп мисоллар топишимиз мумкин. Бу халқ ҳоҳиши билан мос бўлмаган ёки дала оқсуякларининг ҳукуқларини поймол қилган ҳолларда фуқаролар ўз ҳукмдорларидан бошқа ёққа кетиб қолишган. Ўз давлати сарҳадларини тарқ этишга турли сабаблар бўлган: ўзаро тўқнашувлар, ҳукмдорнинг салбий хислатлари, ҳукмдорнинг қасос олишидан қўрқиши ва ҳ.к.з.

“Керей хон”.
Н.Каримсақов
сурати

Манбалар айтишича, Абулхайр “жамиятни эсанкиратиб юборди”. Хоннинг сиёсатидан норозилардан ташкил топган шундай “эсанкираган жамият” бошида Керей ҳамда Жонибек туришди. Абулхайрнинг заифлашувидан фойдаланган, бироқ хон билан курашишга имконияти бўлмаган улар қадрдон ерларини ташлаб, “қувилиш йўлига тушиб, Мўғалистонга юришди”.

Керей ва Жонибекнинг мўғул хони ерларига келиши 1459–1460 йилларга тўғри келади.

Керей ҳамда Жонибек сultonларнинг Мўғалистон сарҳадларига кетиши ўзига хос стратегик чекиниш эди. У кейинчалик қулай бўлган бир пайтда кўчманчи ўзбеклар Давлатидаги ҳокимиятни эгаллашни қўзлаб қилинган қадам эди. Бундай фурсат кўп кечикмай тугилди.

“Жонибек хон”.
А.Бухарбаенинг
сурати

Абулхайр хон марказий ҳокимиятининг қулашига ҳамда Керей ва Жонибекнинг кўчиби кетишига нима сабаб бўлган эди? 1457 йили Сифноқ яқинида Абулхайр ўйротлардан мағлуб бўлди. Шундан сўнг унинг обрёси батамом тушиб кетди. Хонга ўйротлар истилосидан кейин жабр кўрган эгаликларини тартибга келтиришга тўғри келди, солиқлар ва бошқа тўловлар оширилди. Мана шунинг ҳаммаси турғунлар асосий оммасининг норозилигини келтириб чиқарди. Норозилик аҳоли сонининг камайишига ва давлатнинг қулашига олиб келган кўчиби кетиши орқали намоён бўлди.

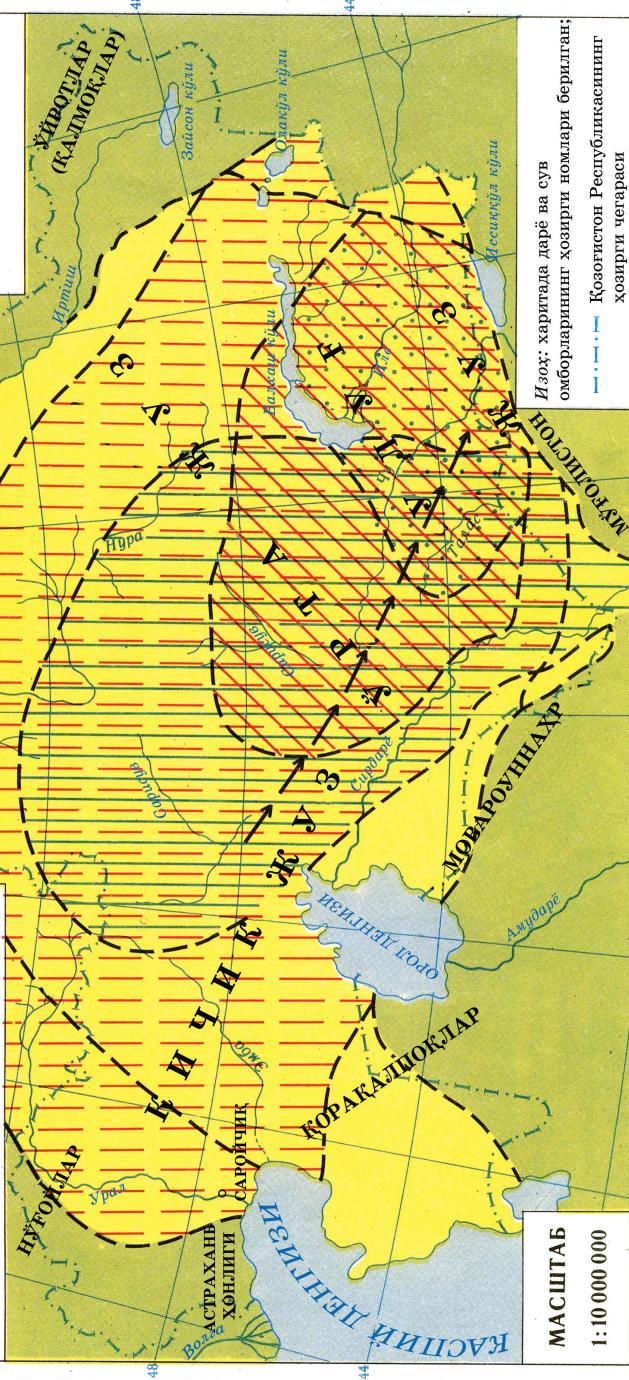
Қозоқ хонлиги ташкил топиши учун Оқ Ўрда,
Абулхайр хонлиги, Мўғалистон ва Нўғой Ўрдаси
давлатлари тайёрлаган шартларни тушуниринг.

Мўғуллар хони Есен Буганинг сultonларга нисбатан дўстона муносабати, биринчидан, унинг шу вақтда ўзининг ҳудудига шимолий қўшниси тажовузкорлик ҳаракатларига қарши чиқа олишга имконияти йўқлигидан бўлса, иккинчидан, Керей ва Жонибек ҳамда уларнинг жангчилари тимсолида ўз ерларини Абулхайр ва ўйротлардан ҳимояловчиларни кўрди, учинчидан, “Есен Буга Жонибек ҳамда керейларнинг келишидан манфаат кўрди”, зоро, уларни ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун фойдаланмоқчи бўлди.

Шунинг учун Есен Буга “август шаҳзодаларини хайриҳоҳлик ҳамда шараф билан қабул қилди ва уларга Мўғалистоннинг ғарбий қисмини”, Шу ва Талас водийсини армуғон этди.

XV–XVII асрларда Қозоқ хонлигі

№9 ХАРИТА

Ушбу саволларни мұхокама қынғылғандаңыз: нима үчүн мұғуллар хони Есен Буға Жонибек ва Керейни қабул қылды ҳамда уларга шимолий-ғарбий ҳудудларни берди?

Үрүс хоннинг авлодлари мұғулистанға күчиб кетиши, бироқ кейинчалик ҳам Абулхайр хонлигидан халқ уларга келиб қүшилаверди, қүшилаверди. Керей ва Жонибек ҳукмронлигиге 200 кишини ташкил этди. Ўзининг давлатини ташкил қилиш сабаблари қуйидагилар бўлди: янгидан келиб қўшилганлар ҳисобидан Керей ва Жонибекларнинг кучайиши; Мұғулистаннинг заифлашуви; XV аср ўрталарида кучайган ўйротлар тазиикини ушлаб туриш зарурати.

1465 йили Шу ва Талас водийларида Қўзибасида қароргоҳига эга бўлган Қозоқ хонлиги эълон қилинди. Керей (1465–1474 йй.) биринчи хон бўлди.

Қозоқ хонлигига қаерда ва қачон асос солинди?

Унинг дастлабки ҳудудини кўрсатинг.

Тарихий манбалар (Мұхаммад Ҳайдар, ибн Рўзбихон, Қамол ад-Дин ва бошқалар)га кўра, Керей Жонибек ҳамда бошқа қозоқ чингизийларига нисбатан қозоқларнинг катта хони сифатида чиқади.

Мұғулистанга күчиб кетган Керей ва Жонибекларнинг яқинлари сони кўпайиши сабабларини тушунтиринг.

Керей ва Жонибекларнинг кучайиши, табиийки, кўп минг сонли “ўзбек-қозоқлар” бошида турган Абулхайр хоннинг хавотирини туғдирган эди. Шунинг учун кўчманчи ўзбекларнинг ҳукмдори Мұғулистанға пухта тайёргарлик билан юриш бошлади. Бу ҳақда батафсил маълумотни Маҳмуд ибн Валининг номаларидан топамиз. “Шу қадар йирик қўшинлар тўпланган эдики, бунчалик суворийлар учун даланинг майдони тор бўлиб кўринарди. Қўшинлар Иети Қудук манзилига етиб келиб, лагерга жойлашганларида, ўзбекларнинг хатти-ҳаракатларини сиқувга олган кучли шамол туриб, жала қўйди, сўнгра қалин қор ёғди ва ундан сўнг қаттиқ совуқ бўлди. Шу вақтда Абулхайр бетобланиб қолди. Бир неча кундан сўнг у 57 ёшида вафот этди”. Бу воқеа 1468 йили содир бўлди.

Абулхайр вафотидан сўнг кўчманчи ўзбеклар Давлатидаги сиёсий таназзул, айниса, чуқурлашиб кетди. “Ўзбек хонлари салтанатларида парокандалик пайдо бўлди”, деб ёзади XVI асрда яшаган ва бу ишлардан яхши хабари бор муаллиф. 1469–1470 йилларда Керей ва Жонибек ўзининг қозоқлари билан Мұғулистандан Дағти Қипчоққа қайтиши ҳамда Далада ҳукмронлик қилиш учун қураш бошлашди. Қозоқлар раҳнамолари ва Абулхайр ворислари орасида бошланган урушда сўнггилари батамом мағлубиятга учрадилар.

Шарқий Даشتى Қипчоқнинг катта қисмидә таъсирини ўтказа оладиган ҳукмдорлар Қерей ва Жонибек әдилар. Уларга дала ахолисининг салмоқли қисми қўшилди. Шундай қилиб, 1469–1470 йй.да Қозоқ хонлиги мустақил давлат сифатида сиёсий саҳнага чиқади.

Шарқий Даشتى Қипчоқда ҳокимият яна Ўрус хоннинг авлодлари қўлига ўтди ва улар ўзбек-қозоқларнинг ёки оддийгина қозоқларнинг ҳукмдорлари бўлишди.

Шундан бери “қозоқ” сўзи ҳозирги қозоқ халқининг ўз номига айланди.

Икки султон – Қерей ва Жонибек томонидан асос солинган Қозоқ хонлигининг пайдо бўлиши тарихи шундай. Жўчиларнинг шажарасидан кўринадики, улар бир-бирига қариндош бўлишган, Ўрус хон ҳар иккисига умумий, катта бувадир. Қерей хон ҳамда Жонибек хонларнинг дафн этилган жойи номаълум, бироқ хотираси қолган, авлодлари бор, улар ташкил қилган хонлик узоқ йиллар ҳаёт сурди.

■
Дастлабки қозоқ хонларининг сиёсий вазифаларини белгиланг, уларнинг аҳамиятини баҳоланг.

Сирдарё шаҳарлари учун кураш. XV асрнинг охириги чорагида Жонибек ҳамда Қерейга эгаллаган позицияларини кўп маротаба ҳимоя қилишга тўғри келди. Улар ўйрот қабилалари зарбаларини қайтаришди, Муҳаммад Шайбоний, манғит амирлари ҳамда ўртаосиёлик ҳукмдорларга қарашли Сирдарё бўйидаги шаҳарларни қўшиб олиш учун курашишди.

Жонибек ва Қерей хонлар юритган фаол сиёsat туфайли Қозоқ хонлигининг ҳудуди сезиларли даражада кенгайди. Бу вақтга Марказий Қозогистон, Фарбий Жетисув, Сирдарёning қуи қисмлари кирди. Бироқ мустаҳкам давлат қуриш учун Сирдарё бўйи минтақасининг, кўучиб кетишдан олдин Қерей ва Жонибек бошқарган туманлар керак әди. Хонлар бу ҳудудларга ўз ҳуқуқларини тасдиқлашга ҳаракат қилишди, чунки улар мерос қолган бўлиб, иқтисодий ҳамда стратегик жиҳатлардан катта аҳамиятга эга әди.

Сирдарё бўйидаги шаҳарлар дашт ҳамда ўтроқ туманлар аҳолиси савдо-иқтисодий алоқаларининг муҳим марказлари әди. Улар ўз даврлари учун ажойиб қўрғонлар әдилар, шунингдек, маъмурий-сиёсий марказлар ҳам бўлишди. Бундан ташқари, Сирдарё ерлари қозоқ кўчманчи қабилалари

учун қишки яйлов учун зарур эди. Бироқ бу яйловлардан фақат шаҳар-қалъаларга эга бўлибина фойдаланиш мумкин эди.

Қозоқ хонлари мустақил давлат қуриш учун қайси давлатлар билан курашишди?

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳликлари

Қозоқ давлатининг ташкил топиши ҳақида унинг биринчи тарихчиси Мұхаммад Ҳайдар шундай ёзади: “Ўша даврда Даشتி Қипчоқда Абул хайр хон ҳукмдорлик қилди... Жонибек ҳамда Қерей хонлар ундан қочишиб, Мўғулистанга келишди. Есен Буга хон уларни хайриҳоҳлик билан қабул қилди ҳамда Шу округи ва Қўзи Бошини тақдим қилди. Улар шу жойда туришганларида Абулхайр хоннинг вафотидан сўнг ўзбек улуси парокондаликка учради; бу жойда катта келишмовчиликлар содир бўлди. Абулхайр хоннинг кўпгина одамлари Қерей хон ҳамда Жонибек хонларга кўчиб ўтишди, шу тарзда уларнинг атрофидагиларнинг сони икки юз мингга етди. Уларни ўзбек-қозоқлар деб аташа бошлишди. Қозоқ сultonлари ҳокимииятининг бошланиши – саккиз юз етмишинчи йилдан (яъни 1465–66 йй.). Хуллас, Оллоҳ яхши билади”.

“Жонибек хон ва Қерей хонлар, – деб ёзади Маҳмуд Ибн Вали, – ўша ҳудудда узоқ вақт тўхтаганида (яъни Мовароуннахрда), зодагонлар ва оддий одамлар орасидан Абулхайр хонга норозилик билдиromoқчи бўлганларнинг ҳар бири улардан паноҳ топиши”.

Ўрта асрлик муаллифлар Қерей ҳамда Жонибекларнинг Мўғулистанга боришини қандай тушунтиришади?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

1. Қозоқ хонлигининг ташкил топиши _____ ҳамда _____ ларнинг номи билан боғлиқ.
2. Жонибек ҳамда Қерей _____ хоннинг заифлашувидан фойдаланиб, бироқ у билан курашишга кучлари бўлмасдан, _____ қараб йўл олишиди, уларни Есен Буга хон қабуллади ҳамда _____ ва _____ дарёлари водийсидан жой берди.

2. Ёпик тест вазифалари

- 2.1. Оқ Ўрда, Абулхайр хонлиги, Мўғулистан, Нўгой Ўрдасининг сиёсий тузилишида умумий ўхшашлик кўп эди. Булар:
 - 1) аҳолининг улус тарзида ташкил топиши
 - 2) доимий қўшин

- 3) ҳарбий кучларни шакллантириш принциплари
- 4) солиқ тизими
- 5) ҳоқон ҳокимияти
- 6) хон ҳокимияти
- 7) ахолининг ташкил қилишининг жуз тизими
- 8) солиқ тизимининг йўқлиги

2.2. Қозоқ хонлиги ташкил топишининг бориши XV асрнинг иккинчи ярмида таназзулни бошидан кечирган икки давлатнинг ички сиёсий аҳволига боғлиқ бўлди

- 1) Абулхайр хонлиги
- 2) Мўғулистон
- 3) Оқ Ўрда
- 4) Нўгой ўрдаси
- 5) Темур давлати
- 6) Олтин Ўрда
- 7) Чигатойлар давлати
- 8) Шайбонийлар давлати

2.3. 1457 йили Сигноқ яқинида Абулхайр хон ўйротлардан мағлубиятга учради ва бу қўйидаги оқибатга олиб келди

- 1) ҳалқ Абулхайр атрофига жамланди
- 2) ўйротлар Сирдарё водийсини таладилар
- 3) ҳалқ Абулхайрни қулатди
- 4) солиқ ва бошқа тўловлар ортди
- 5) ўйротлар Суяб, Болосоғун, Янгикент шаҳарларини босиб олдилар
- 6) ўйротлар Урал водийсини таладилар
- 7) Абулхайр шармандали шартни имзолади
- 8) ўйротлар Туркистон, Тошкент, Ўтрор шаҳарларини босиб олдилар.

2.4. Абулхайр давлатининг қулашига 1457 йилги мағлубият олиб келди.

- A) Нўгой Ўрдасидан
- B) Олтин Ўрдадан
- C) Оқ Ўрдадан
- D) ўйротлардан
- E) Мўғуистондан

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- XV аср охири – XVI аср бошида Қозоқ хонлигидаги ташқи сиёсий ҳамда ички вазият түғрисида;
- Қозоқ ҳұмдортлары сиёсатининг асосий йұналишлари ва Мурундуқ ҳамда Қосымнинг тарихий шахс сифатидаги ролини;
- XV аср охирда Қозоқ хонлиги учун ташқи хавфлар ҳамда қулай шароитлар түғрисида биласиз.

Ташқи сиёсий ақвөл. XV аср охири – XVI аср бошида Қозоқ хонлиги учун ташқи сиёсатдаги асосий вазиға Сирдарё бүйі минтақасыда ўз қокимијитини ўрнатиши әди.

Сирдарё бүйі минтақасынинг Қозоқ хонлиги учун ақамияти ва ролини далилланғ.

XV асрнинг 70-йиллари бошида ўз тарафдорларии жамлаган Мұхаммад Шайбоний Сирдарёға қараб юриш бошлади. Аввал унга омад қулиб бोқди, Сигноқни әгаллашга муваффақ бўлди, бироқ шу билан муваффақиятлар туғади. Ҳарбий кампаниянинг тақдирини Керейнинг ўғли – султон Мурундуқ раҳбарлигидаги қўшинилар ҳал этди. Мұхаммад Шайбоний лашкарлари батамом тор-мор этилиб, у қочишга тушди.

80-йиллар бошидан Сирдарё бўйидаги шаҳарлар учун уруш қозоқлар, мўғуллар ва ўзбеклар орасида кечди. Қураш у ёки бу томоннинг устунлиги билан давом этиб, XV аср охирига келганда Сирдарё водийси учта – Ўзбеклар, Қозоқлар ва Мўғуллар давлатлари томонидан бўлиб олинди.

Қозоқ хонлигининг мустаҳкамланиши ҳамда XV аср охирда үннинг ҳудудининг кенгайишига ёрдам берган воқеаларни ёзинг.

Шайбонийлар билан қураш. Абулхайрнинг набираси Мұхаммад Абулхаир авлодлари қокимијитини тиклаш учун Шарқий Даشتى Қипчокда қураш олиб борди. Бу қураш мобайнида Шайбонийзодалар мангит миңзалари ҳамда Темурийларнинг ёрдамидан бир неча бор баҳраманд бўлишди. Бироқ Мұхаммад Шайбонийга ўз бобосининг хонлигини тиклаш насиб этмади: қозоқ ҳұмдортлари нафақат аскарлар сони билан, балки аҳоли кўпчилигининг манфаатларини ифодалаганлари билан ҳам жуда кучли эдилар.

Абулхаир хоннинг олий қокимијитини тиклаш умиди синаётганини кўрган Мұхаммад Шайбоний 1500 йилда ўз лашкарлари билан жанубга юриб кетди. Темурийларнинг заифлашувидан фойдаланиб, у Самарқанд, Бухоро ва яна бир қанча қалъаларни әгаллади. Мовароуннахрда қокимијат Тему-

рийлардан бу ерда қарийб юз йил ҳукмронлик қилган (1500–1598) Шайбонийларга ўтади.

Мовароуннахрнинг янги ҳукмдорлари Қозоқ хонлигининг кучайишига қаршилик кўрсатишга интилишди. XVI асрнинг биринчи ўн йиллиги қозоқларнинг ва Мұхаммад Шайбоний билан аёвсиз курашлари вақти бўлди.

1509–1510 йилларда Мұхаммад Жонибек ва Керейнинг ворисларига қарши бир неча юришлар қилди. 1510 йилнинг бошида амалга оширилган энг сўнгги юриш унинг учун муваффақиятсиз якунланди: Сигноқ яқинида Қосимнинг лашкарлари томонидан тор-мор қилинди. Бу мағлубиятдан кейин Мұхаммад Шайбоний Эрон шохи И smoil билан жангга киради. 1510 йилнинг кузида Марв яқинидаги жангда Мұхаммад аскарлари енгилишди, унинг ўзи ўлдирилди. Марв фожеасининг натижаси Шайбонийлар эгаликларининг икки давлатга парчаланиб кетиши бўлди: бири маркази Бухорода (кейинчалик Бухоро хонлиги деб аталди), иккинчисининг қароргоҳи Хивада(кейинчалик Хива хонлиги деб аталди) эди. Минтақадаги шароитнинг бундай ўзгариши Қозоқ хонлигининг мустаҳкамланиши учун қулай бўлди.

Кўрамизки, XV асрнинг охири – XVI асрнинг боши Ўрта Осиё ва Қозогистон халқлари ҳаётида жуда муҳим воқеалар билан тўлган эди. Ушбу бурилиш даврида қозоқ хонлигини бошқариш Мурундуқ хон (тاخминан 1474–1511) ва Қосим хонлар (1511–1518) зиммасига тушди.

□ Қозоқ хонлигининг ҳудуди учун қозоқ хонларининг Мұхаммад Шайбоний билан курашлари тўғрисидаги ҳикоя режасини тузинг.

Мурундуқ (Бурундуқ) Керейнинг ўғли эди. Манбаларда у X аср 70-йиллари ўрталаридан, яъни ҳукмронлик қила бошлаган 1474 йилдан бошлаб, манбаларда воқеалар қайд этилганидан у қозоқларнинг катта хони деб аталади.

Мурундуқ хон таҳликали, курашлар ва ўзгаришларга тўла вақтда ҳукмронлик қилди. У Керей ва Жонибекларнинг васиятига қатъий амал қилди: улар ташкил қилган давлатни сақлади ва мустаҳкамлади. У шахсан ўзи аскарларни жангга бошлаб кирди ва жанглarda бир неча бор яраланди. Тарихчилар Мурундуқ хонни Дашиби Қипчоқнинг қурдатли ҳукмдори деб таърифлашади. “Ҳар қандай вақтда, – деб ёзган эди Ибн Рӯзбихон, – қозоқларнинг

XIX асрда қозоқлар.

*М. В. Горелик
реконструкцияси.*

ҳамма томонига: “Отланинг, душманга қарши чиқамиз!” деб буйруқ юборса, шу заҳотиёқ тўрт юз минг найзадорлар, яъни ҳар бири ўнтадан навқирон сипоҳига арзигулик ботирлар йиғиларди”. Мурундуқ хон Жетисув, Марказий Қозогистоннинг кўчманчи қабилаларини бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Мурундуқ 30 йилдан ортиқ хонлик қилди, бироқ олий ҳокимиятни умрининг охиригача ушлаб қололмади. Тарихий манбалар унинг тақдири ҳақида фожиали ҳикояни сақлаб қолишган. Муҳаммад Ҳайдарнинг айтишича, 1509–1510 йилларга Қосим лашкарлар орасида жуда қудратли таъсирга эга бўлди, Мурундуқ хон бўлиб ҳисобланса-да, бор ҳокимият Қосим сultonнинг қўлида эди. Хонликнинг икки обрўли шахслари орасидаги талаш ҳар томонлама кучли ва ғайратли сultonнинг ғалабаси билан тугади. 1511 йилдан эртароқ Мурундуқ хон ўзининг яқинлари билан Самарқандга жўнаб кетди, дейилади “Тарихи Рашидий”да.

Манбалар Мурундуқ хонга қандай тасниф беришади?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Абулхайрнинг серқувват ҳамда довюрак набираси _____ Шайбонийларнинг раҳнамоси бўлди
- 1.2. Марв фожиасининг натижаси Шайбонийлар мамлакатининг икки давлатга ажралиши бўлди: бири – маркази _____ шаҳрида, иккинчиси – қароргоҳи _____ билан.
- 1.3. Марв фожиасидан сўнг Ўрта Осиёдаги сиёсий шароит _____ хонлигининг мустаҳкамланишига қулай келди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Муҳаммад Шайбоний 1500 йилда Самарқанд, Бухоро ва яна бир қанча шаҳарларни уларнинг заифлашувидан фойдаланиб, босиб олди.
 - A) Жўчиларнинг
 - B) Аштархонийларнинг
 - C) Сомонийларнинг
 - D) салжуқийларнинг
 - E) Темурийларнинг
- 2.2. Муҳаммад Қосимнинг лашкарлари томонидан 1510 йилда мағлубиятга учраган эдию.
 - A) Ўтрорда
 - B) Ашнасада
 - C) Тарозда
 - D) Бухорода
 - E) Сигноқда

ҚОСИМХОННИНГ ТАШҚИ ВА ИЧКИ СИЁСАТИ (1511–1518 йй.)

Мазкур мавзуни ўқиб чиқиб, сиз:

- Қосимнинг ташқи сиёсати асосий йұналишларини мұхокама қилинг;
- ички сиёсат вазифалари ҳақида ҳамда уларнинг Қосим томонидан қандай ечилганини билинг;
- Қозоқ хонлигининг Қосим ұхмронлиги охирига келганидаги ташқи ва ички сиёсати натижаларини бағоланг.

Қосим Жонибек хоннинг ўғли әди. XV аср охири – XVI аср бошида Қозоқ хонлиги тарихида Қосимга марказий ўрин тегишилди. Ислохотчи-хукмдор Қосим ёш Қозоқ давлатининг мустаҳкамланиш жараёнига түғри келган дәврда бошқарди.

Катталарга бўйсиниш анъянасига амал қилувчи Даشتнинг чинакам фарзанди сифатида Қосим султон ҳамма нарсада Мурундуқ хонга бўйсинган әди, деб ёзади Муҳаммад Ҳайдар. Қосим султон ҳақидаги манбаларда унинг Мурундуқ хон қўшинларининг “шавкатли ботирларидан бири ҳамда суворийларининг етакчиси”, деб қайд этилади. Қосимнинг шавкатли жангчи сифатидаги шуҳрати XV–XVI асрларда уни қозоқларнинг реал доҳийсига айлантириди.

Мурундуқ хонлигининг сўнгги йилларида, Муҳаммад Ҳайдарнинг таърифича, Қосим Мурундуқдан олисда туришга ҳаракат қилди, чунки “яқинда бўла туриб, керакли ҳурматни кўрсата олмасанг, бу хонга қарши чиқиши билдиар, унга бўйсинишга эса қалб изн бермасди”. XVI аср бошига, Муҳаммад Ҳайдарнинг айтишича, Қосим “ҳали хон мақомини олмаган, бироқ унинг ҳокимияти шу қадар катта әдики, ҳеч ким Мурундуқ хон тўғрисида ўйламасди”.

Сиз нима деб ўйлайсиз, нима учун Қосим ва Мурундуқ ўртасида ўзаро низо юз бермади?

Қартайиб бораётган Мурундуқни илтифотлар билан Самарқандга жўнатгачгина, 1511 йилдан эрта әмас, Қосим давлатни бошқариш ҳамда хонлик мақомини ўз зиммасига олди. “Тарихи Рашидий”да айтилишича, “Қосим хон бутун Даشت Қипчоқнинг ҳукмдорига айланди ва Жўчи хондан бошқа ҳеч кимга насиб этмаган шу қадар машҳурлик ҳамда қудратга эга бўлди”.

Шундан буён ва XIX асрда хон ҳокимиияти йўқотилгунича Қозоқ даласидаги олий ҳокимиият Жонибек хон авлодлари қўлида қолди.

Тарихий манбалар Қосимнинг қандай шахсий сифатлари ҳақида маълумот беради?

Ташқи сиёсат. Қосим, унинг ортидан қўшинлари ўтга ҳам, сувга ҳам тушадиган, тан олинган доҳийдир. Йилномачилар унинг қанча марта жангларга кирганини санаб бериш мумкин эмаслиги ҳақида ёзишади.

1512 йили Қосим хон Сирдарё бўйи ҳудудларига юришлар қиласди. 1513 йили қозоқ қўшинлари Сайрамга келишади. Шаҳар ҳукмдори Қосим томонга ўтиб, шаҳарни жангсиз унга беради. Муаффақиятли жанговар ва дипломатик хатти-ҳаракатлардан сўнг Сирдарё бўйи шаҳарларининг бир қанчаси қозоқ хони ҳукмронлигига ўтишади.

Фарбий Жетису ҳамда Жанубий Қозогистонда Қозоқ хонлиги позицияларини мустаҳкамлаб, Қосим хон ўзининг ташқи сиёсатини шимолий-тарбга – Нўғой Ўрдасига қаратди.

Манғит юрти бу вақтда таназзулни бошидан кечираётган эди. Мирзалар, уруғлар раҳбарлари ўзаро ҳокимият учун курашардилар. Қосим томонидан қўлланилган фаол чоралар нўғой мирзаларининг бир қисмини Ёйикдан Волгага кўчиб кетишга мажбур этди. Манғит юртини уруғлари ҳамда қабилаларининг бошقا бир қисми қозоқ хонлиги ҳукмронлигига ўтди. Шундай қилиб, Қосимнинг ҳудудий эгаликлари Уралнинг нариги томонигача чўзилиб ўтди.

Қосим хоннинг мўғул ҳукмдорлари билан муносабатлари муваффақиятли кечди. Мўғулистаннинг асосий тумани – Жетисув – Қозоқ хонлиги таркибига кирган эди. Мўғул хонлари доимий раишда қозоқ хони билан иттифоқ изладилар.

Шундай қилиб, Қосим хон ўзининг ҳукмронлигини кенг дашт майдонларига тарқатди. Жанубда ва жанубий-шарқда хонлик чегаралари Сирдарёнинг чап соҳилларини ҳамда Жетисувнинг катта қисмини эгаллади, шимолий-шарқда эса Иртишгacha етиб борди.

Манбаларга кўра, Қозоқ хонлиги ҳудудини кенгайтириш муаммосини Қосим хон ҳарбий кураш ўйли билан ҳам, сиёсий ўйл билан ҳам ҳал этди. Бу ҳақида Россия архивларининг Василий III ҳукмронлик қилган дарининг дипломатик ҳужжатлар гувоҳлик беради. Қозоқ хонлиги аста-секин ўша даврнинг халқаро муносабатларига тортила бошлияди.

Қосим хон даврида Қозоқ хонлиги ҳамда Москва давлати билан биринчи марта алоқалар ўрнатилган эди. Бундан ташқари, худди шу даврда қозоқларнинг Фарбий Европада ҳам биринчи бор таниқли бўлишганлиги ҳақидаги маълумот XVI аср биринчи ярмидаги немис дипломатининг “Номалари”да қайд этилган.

Қосим хоннинг қозоқ халқининг бирлашуви ва мустаҳкамланишидаги хизматларини далилланг.

Қосимнинг ички сиёсати. Олий ҳукмдор сифатида Қосим хон хокимиятини мустаҳкамлаш, урф-одатлар ҳамда қонунчиликка риоя қилишда йирик муваффақиятларга эришди. Бобурнинг гувоҳлик беришича, Қосим унга таниқли ҳукмдорлар орасида ўз ҳалқини қатъий итоатда ушлаган. Муҳаммад Ҳайдарнинг маълумотларига кўра, Қосим хонга тобеларнинг сони бир миллиондан ортиқ кишини ташкил этган, ҳарбий жангчиларни у 300 мингтагача етказа олган.

Жамоат ва давлат ҳаёти меъёрларини мустаҳкамлаш учун Қосим оддий ҳуқуқни силоҳот қиласди. “Қосим хоннинг қашқа йўли” – шундай ном билан ҳалқ ёдида Қосим хоннинг қонунлари сақланиб қолган. Ҳуқуқнинг ушбу жамланмаси беш асосий бўлимлардан иборат эди:

1. *Мулк қонуни.* Унга ер, мол ҳамда мулкка оид баҳсларни ечиш низомлари киритилган.

2. *Жиноий қонун.* Бунда турли жиноий ишлар ва уларга нисбатан чоралар кўрилган.

3. *Ҳарбий қонун.* Унда ҳалқнинг ҳарбий шароитдаги қўшинларни ушлаб туриш учун тўлайдиган эҳсонлари ҳамда ҳарбий хизмат учун жавобгарлиги, бўлинмаларни шакллантириш ақидалари, ҳарбий ўлжани бўлишиш тартиблари белгиланган.

4. *Элчилик одатлари.* Бу бўлимда ҳалқаро ҳуқуқ масалалари ҳамда элчилик этикети ҳақида гапирилади.

5. *Жамоатчилик қонуни.* Бу бўлим обшиналар ўртасидаги ўзаро ёрдамга, шунингдек, байрамларни ташкил этишдаги қоидалар ҳамда сарой этикетига бағишлиланган.

Қосим хон, шак-шубҳасиз – Қозоқ давлатининг буюк ҳукмдорларидан биридир. Ўзининг “хайрли ишлари, қатъий иродаси ҳамда сиёсий дошишмандлиги” билан у қозоқлар давлатини қучли қилишга эришди, унда “фаровонлик ҳукм сурди ва бошқа давлатлар унга ҳавас билан қарашди”.

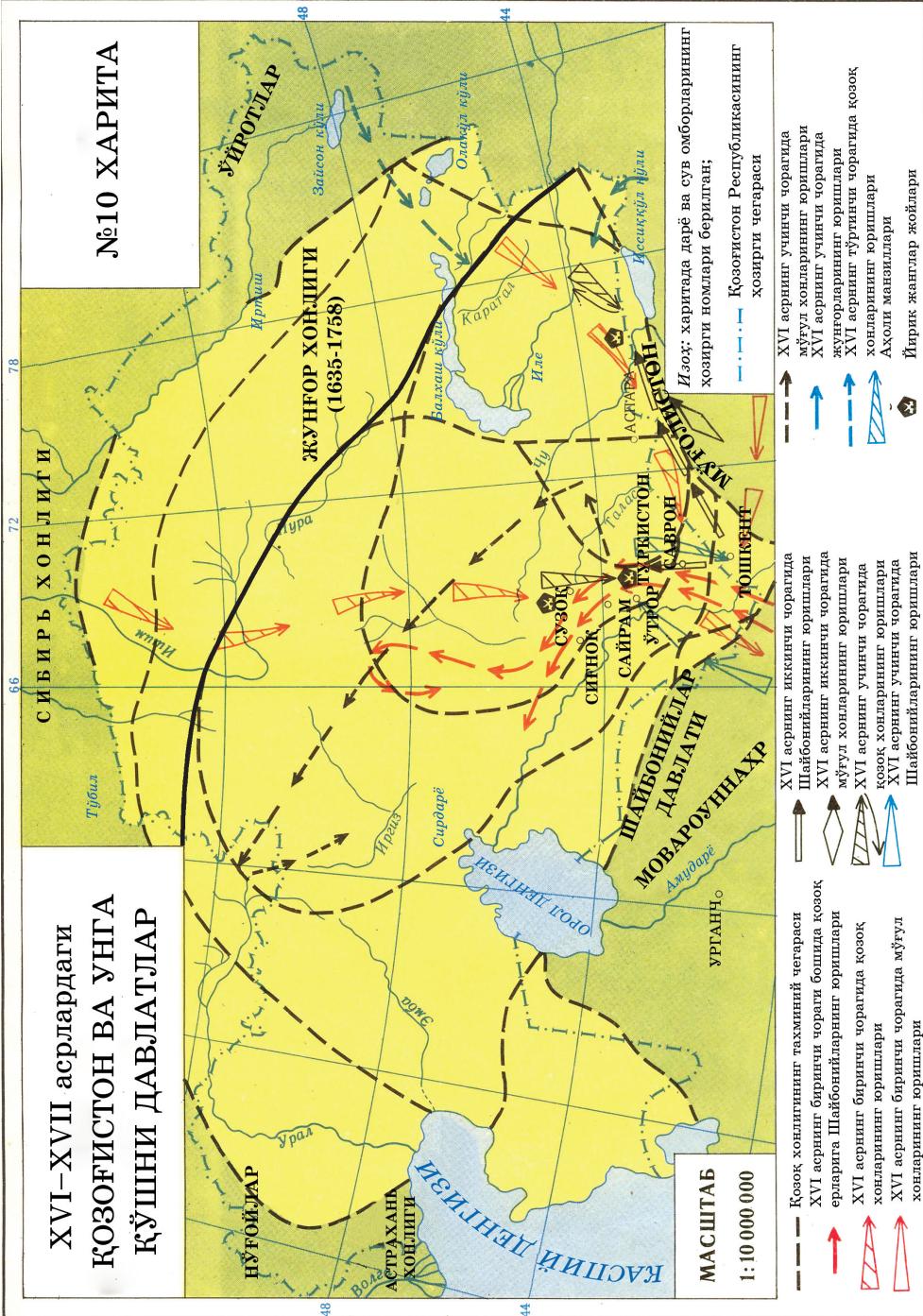
Муҳаммад Ҳайдарнинг хабар беришича, Қосим хон 1518 йилда Саройчиқда вафот қилди ҳамда шу жойда дафн этилди.

□

Қосим хон ҳукмронлиги давридаги давлатнинг ички шароитини, Қозоқ хонлигини мустаҳкамлаш учун нима қилинганини тасвирланг.

**XVI–XVII асрлардаги
ҚАЗОАСТЫН ВА УНГА
КҮШНИ ДАВЛАТЛАР**

№10 ХАРИТА

Замондошлар ва тарихчиларнинг гуоҳликлари

Қосим – рицарларга хос номус соҳиби, у қариндошлиқ алоқаларини муқаддас санаган. XVI аср бошидаги Ўрта Осиё тарихчилари ҳикоя қилишади: қозоқ ҳукмдорлари Савронни эгаллаб, Шайбонийхоннинг кичик укаси Мұхаммад султонни оиласи билан асир олишганларида Мурундуқ хон уни илгаридан рақиб бўлгани учун ўлдиришга ҳукм қиласи. Бироқ Маҳмуд султон билан яқин қариндошчилик алоқалари бўлган Қосим – уларнинг оналари опа-сингил эди – хоннинг қарори билан келишмайди. У асирни ўлдиришдан бош тортибгина қўймай, Маҳмуд султонни озод этади ҳамда ўз одамлари ҳимоясида уни ақасининг олдига жўнатади. Қозоқ султонининг бу ҳаракати Шайбоний хон тарихчиларини ҳайратлантиради ва уларнинг барчаси Қосимнинг тантлилигига қойил қолишган.

Қосим ҳақида Мұхаммад Ҳайдар ва бошқа кўпгина қозоқ хонининг замондошлари, масалан, Ибн Рӯзбихон, Бобурлар ҳам ижобий фикрларни билдиришган. Қосим хон номига битилган мақтоловларнинг айримлари қуйидагилардир: “ўша даврдаги қозоқлар орасидаги машхур курашчи”; “Қосим – қозоқлар уруфининг кўзи ва нури”; Қосим – “Дашти Қипчоқнинг буюқ ҳукмдорларидан бири ҳамда ўша даврнинг қудратли ҳукмдори”, у “ўзининг қудрати билан шуҳрат қозонган ва Даштнинг барча ҳукмдорларидан жасурлиги ҳамда ўзига тобе халқларнинг кўп сонлилиги билан устун турган”.

Қосим хон фаолияти ҳақида гувоҳлик берувчи манбаларни айтинг, уларда хонга қандай тасниф берилган?

1. Очик шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Муваффақиятли ҳарбий хатти-ҳаракатлар ва _____ ҳукмдорларининг ўзаро курашлари натижасида қозоқ хонлиги ҳукмронлигига _____ бир қанча шаҳарлари ўтди.
- 1.2. Қосим хон даврида Қозоқ кўчманчи манзилларининг ғарбий чегаралари _____ ва _____ дарёлари оралиқларигача чўзилган эди.
- 1.3. Тарихчи Мұхаммад Ҳайдар Қосим ҳақида унинг одамлари _____ киши бўлганини, _____ минг ҳарбийлари борлигини қайд этади.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. XV аср охири – XVI аср бошидаги Қозогистон тарихида марказий ўринни эгаллайди
 - A) Қосим
 - B) Абилай
 - C) Мурундуқ

- Д) Ақназар
Е) Есим

2.2. Қосим хондан бошлаб, XIX асрда хон ҳокимиияти тугатилгунича қозоқ даштларидағи олий ҳокимиият авлодлари қўлида бўлди

- А) Қерейнинг
В) Жонибекнинг
С) Ботийнинг
Д) Абулхайрнинг
Е) Ўзбек хоннинг

2.3. Қосим Жетисув ва Жанубий Қозогистонда ўз позицияларини мустаҳкамлаб, ташқи сиёсатини қаратди

- А) Рус давлатига
Б) Нўгой Ўрдасига
С) Сибирь хонлигига
Д) Астрахань хонлигига
Е) Қрим хонлигига

44-§.

ТАҲЛИКАЛИ ДАВР. ҲАҚНАЗАР ТОМОНИДАН ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ БИРЛИГИНИНГ ТИКЛАНИШИ

Мазкур мавзу билан танишиб, сиз:

- 1520–1580 йй. Қозоқ хонлигининг ташқи сиёсий ҳамда ички шароитини аниқлайсиз;
- Ҳақназар сиёсатининг асосий йўналишлари ҳамда унинг фаолияти натижаларини белгилайсиз;
- Қосим хон ҳамда Ҳақназарнинг олиб борган сиёсатини, улар фаолиятининг умумий ва фарқли томонларини қиёслайсиз.

Олтин Ўрдадаги “таҳликали давр”ни эсланг.

“Таҳликали давр” тушунчаси нимаси билан характерланади?

Таҳликали давр. Муҳаммад Ҳайдарга кўра, 1518 йили қосим хоннинг афотидан кейин таҳтга унинг ўғли Мамаш ўтирди. Бироқ Мамаш хон жанглардан бирида 1522 йили халок бўлиб, бу таҳликали давр бошланганидан дарак берди.

Таҳликали давр – Қозогистон тарихининг XVI асрдаги 20–30-йилларини қамраган бир даври. Бу даврда хон таҳтини Жонибекнинг авлодлари Мамаш хон, Тохир хон, Бўйдош ва бошқалар навбати билан эгаллашган.

Таҳликали давр ўзаро ички низолар, қўшнилар билан доимий урушлар, давлат ҳудуди бир қисмининг йўқолиши ва натижада Қозоқ хонлигининг за-

ифлашуви билан характерланади. Қозоқ ҳукмдорларига қарши мұғул ҳамда ўзбек хонлари иттифоқи тузилади. Мұғуллар хони қозоқ ҳукмдорлари билан қариндошлиқ ришталарини узиб ташлади, дүстликдан воз кечиб, душманга айланди. Мовароуннахр ўзбеклари билан шартнома имзолаб, мұғуллар қозоқлар билан жангга киришдилар.

Қозоқ хонлиги ҳукмдорлари ўзбеклар, мұғуллар ва ўйротлардан бир неча бор йирик мағлубиятларга учрадилар. Мамаш хон вафотидан сүңг хонликнинг барча султонлари жалб этилган катта бўлишиш даври бошланди: ҳокимиятни, улус одамларини, яйловларни а ҳ.к.з.ларни бўлишиши. Олий ҳокимият учун курашда омад **Тохирга** кулиб бокди. Бу ҳақида форс тарихчиси “Тарихи Ҳайдар” асарида ёзади. Мамаш хоннинг вафотидан сүңг қозоқ хонлигига “катта келишмовчилик пайдо бўлди: Даشتি Қипчоқ султонлари бир-бирлари билан кўп урушиши. Охир оқибатда Тохир султон хон деб эълон қилинди”.

Тохир даштнинг зодагонлари ҳамда ўз халқи билан тил топиша олмади. Тохирни жуда яхши билган Мұхаммад Ҳайдарнинг гувоҳлик беришича, “табиатан бу инсон золим ва қатиққўл, ҳар нарсадан шубҳаланувчи эди”. У бир қанча ҳарбий мағлубиятларга, дипломатик муваффақиятсизликларга учрайди. “Шу сабабга кўра, – деб ёзади Мұхаммад Ҳайдар, – маърифатли султонларнинг юраклари ундан юз ўғирди. Ва бу халқ бирдан ажралиб, уни тарқ этди”. Халқнинг кўпчилиги тарқ этган Тохир хон ўзга юртларда вафот этди.

Нима учун Тохир хон халқа, султон, бийларга керак бўлмади?
Тохир хон тақдиридан қандай тарихий хуоса чиқариш мумкин?

Тохир хоннинг тарихи монархнинг тақдирини нафақат унинг таҳт учун бўлган ҳуқуқларининг “қонунийлиги”, балки унинг сиёсати белгилайди, деган қоидани тасдиқлайди.

Хон ҳокимиятининг қатъийлигини у олиб борган сиёсатнинг одамлар манфаатларига тўғри келиши белгилашини тасдиқланг.

Тохир хон ҳукмронлиги давридаги воқеа унинг биринчилардан бўлиб қалмоқлар (ўйротлар) билан урушга киргани эди.

Қозоғистон тарихида таҳликали давр деб ном олган вақтга характеристика беринг.

Ҳақназар хон (1538–1580). Қозоқ хонлиги тикланиши ҳамда мустаҳкамланишининг янги даври Қосим хоннинг ўғли Ҳақназар султон номи билан боғланган. У серғайрат ҳамда ўзгарувчан, ўзидан олдинги таҳликали

давр ҳукмдорларига қараганда узоқни кўзлаб иш юритувчи ҳукмдор сифатида тарихга кирди.

Қосим хон афот этган йилда у гўдак ёшида эди ва шунинг учун отасидан хон унвонини мерос қилиб олмади. 1538 йили Ҳақназар бу даврда нўйой мирзалирининг ҳокимияти тарқалган Фарбий Қозоғистонда хон этиб сайланади.

Бироқ Ҳақназар қозоқ қабилалари орасида ўз позицияларини шу қадар мустаҳкамладики, натижада у нўйойлар ҳокимиятидан қутулишга муваффақ бўлди. У мустақил ҳукмдор бўлади. Катта хон мақомини у тахминан 1559 йили олди.

Ҳақназарнинг ташқи сиёсати. Ҳақназарнинг барча сиёсий фаолияти қозоқ жамиятини бирлаштиришга ҳамда унинг хавфсизлигига қаратилган эди. Бу мақсадга етишиш учун у шимолий ҳамда жанубий қўшнилари билан нейтралитетни таъминлади ва уларнинг қўллаб-қувватлашига эга бўлди. XVI асрнинг 50-йилларида Москва давлати билан алоқа ўрнатиб, Шайбоний билан муносабатларни мувофиқлаштириди.

Хон тахтига ўтиргач, Ҳақназар биринчи навбатда Қозоқ хонлиги позицияларини Ёйик (Урал) бўйларида мустаҳкамлашга, бу жойлардан нўйой мирзалирини Волга томонга сиқиб чиқаришга йўл тутди.

Ҳақназар ҳокимият тепасига келган сиёсий вазиятни тавсирланг..

XVI асрнинг 50-йилларида Нўйой Ўрдаси жиддий ўзгаришларни бошдан кечираётган эди. Мангит мирзалирининг бир қисми рус эгалигини, бир қисми қозоқларникини қабулламоқчи эди. XVI асрнинг 60–70-йилларида Ҳақназар Нўйой Ўрдасига қарши бир неча бор юришлар қилди. У Шимолий Орол бўйи ҳамда Ёйик дарёси ерларини ўзига қаратди. Натижада нўйой уруғларининг катта қисми қозоқ эгалигини қабул қилди.

XVI асрнинг 60–70-йилларида Ҳақназар хон бошқуртлар ҳамда нўйойларнинг айрим қабилаларига ҳокимиятини ўрнатиб, улардан бож тўплади ва “қозоқлар ҳамда нўйойлар хони” деб аталди. Жанубий қўшнилар – қирғизлар билан шундай муносабатлар ўрнатилдики, тарихчилар Ҳақназарни “қозоқлар ва қирғизлар хони” деб аташди.

Айни шу вақтда Сибирь хони билан аёвсиз курашлар олиб борилди ҳамда Сибирь хонлигига кирган уруғларнинг бир қисми унинг томонига ўтди.

Қозоқ хонлигининг жанубий чегаралари ҳам нотинч эди. XVI асрнинг 70–80-йилларида Мовароуннаҳрда Бухоро ҳукмдори Шайбонийзода Абдуллоҳ раҳнамолигида кучли давлат ташкил топади. Ҳақназар хон у билан “дўстлик а ҳарбий иттифоқ тўғрисида қасамёд шартномаси” тузади. Иттифоқ Тошкент ҳукмдори Бобо султонга қаратилган эди. Шу шарт-

номага кўра, Ҳақназар Абдуллоҳнинг Бобо султонга қарши қурашида иштирок қилди.

Ҳақназар бошчилигидаги қозоқ отрядлари тошкентлик ҳукмдорни Туркистон ҳамда Саврондан сиқиб чиқаришиб, уларни Қозоқ хонлигига қўшиб олишга муваффақ бўлишди. 1579 йилнинг охирида Бобо султон музокараларга келган Ҳақназарнинг икки ўғлини ўлдиришга буйруқ беради. Тошкент ҳукмдори билан аёвсиз қарама-қаршилик мобайнида Ҳақназар 1580 йили вафот этади.

□ Ҳақназар хоннинг ташқи сиёсати тўғрисида ҳикоя режасини тузинг.

Ҳақназар хон фаолиятининг тарихий аҳамияти. Ҳақназар Қосим хон вафотидан кейин парчаланиб кетган ерларни қайтаришгагина муваффақ бўлмай, балки унинг чегарларини кенгайтиришга эришди. Унинг ҳукмронлиги охирiga келиб хонлик чегаралари ғарбда – Ёйик (Урал)дан, шимолда – Есил (Ишим)дан, шарқда – Балхаш ортидан ўтди. Жанубда қозоқ ерлари Тошкентга яқин келиб қолди.

1571–1572 йй. Ҳақназар хон Иван Грознийнинг Москва ҳукумати билан дипломатик муносабатлар ўрнатади.

□ Ҳақназар хонни ўз отаси Қосим хоннинг сиёсий йўналиши давомчиси дейиш мумкинми? Фикрингизни асосланг.

Ҳақназарнинг ҳукмронлиги қозоқлар, бошқуртлар, нўғойлар тарихида сезиларли из қолдирди. Халқ ривоятларида Ҳақназарнинг номи шон-шуҳрат билан йўғрилган. Унинг хотираси нафақат қозоқларда, балки бошқурт ва нўғойларда ҳам қолган. Хон тахтида оталари ўринини босишга лойиқ Ҳақназарнинг фарзандлари қозоқ ерлари учун жангларда халок бўлишди ва ҳокимият Жонибек авлодининг бошқа бутогига ўтди. XVII асрнинг тарихчиси Қодирали Жалоирий: “Унинг авлодлари энди ҳукмронлик қилмайди”, – деб ёзади. Бироқ Ҳақназар ва унинг ўғилларининг қаҳрамонлиги эвазига хонлик ҳудуди тикланиб, кенгайди ҳамда қозоқ давлатчилиги мустаҳкамланди. Ҳақназар шахсини таснифланг.

□ Нима учун “унинг авлодлари энди ҳукмронлик қилмайди”?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Таҳликали даврда қозоқ ҳукмдорларига қарши _____ ҳамда _____ хонлари иттифоқи тузилди.
- 1.2. Тоҳир хон ҳукмронлиги даврининг воқеаси унинг қозоқ ҳукмдорларидан биринчилардан бўлиб _____ билан урушга киргани бўлди.
- 1.3. Таҳликали даврдан сўнг қозоқ хонлигининг мустаҳкамланиши _____ йилларда бошчилик қилган Қосим хоннинг ўғли _____ султон номи билан боғлиқ.

- 1.4. Х асрнинг 50-йилларида Ҳақназар хон _____ давлати билан алоқа ўрнатишга ҳамда _____ билан муносабатларни мувофиқлаштиришга ҳаракат қилиб кўрди.
- 1.5. Ҳақназар хон _____ соҳилларида Қозоқ хонлиги позицияларини мустаҳкамлаш ҳамда бу жойлардан нўғой мирзаларини _____ га сиқиб чиқаришга йўл тутди.
- 1.6. Ҳақназар хон _____ ҳукмдори Бобо сultonга қарши Бухоро ҳукмдори билан “дўстлик ҳамда ҳарбий иттифоқ тўғрисида қасамёд шартномаси”ни тузади.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Қозогистон тарихида таҳликали давр характерланади
- Темурийлар истилоси
 - қўшнилар билан доимий урушлар
 - сиёсий бекарорлик
 - давлат ҳудуди бир қисмининг йўқотилиши
 - сиёсий барқарорлик
 - Шайбонийлар сулоласининг тикланиши
 - хонлик ҳудудининг тикланиши
- 2.2. Таҳликали давр бу – Қозогистон тарихининг маълум бир даврини эгаллади
- XVII асрнинг 50–70-йиллари
 - XVI асрнинг 20–30-йиллари
 - XVII асрнинг 20–50-йиллари
 - XV асрнинг 20–50-йиллари
 - XVII асрнинг 10–20-йиллари
- 2.3. “Қозоқлар ва нўғойлар хони” ва “қозоқлар ва қирғизлар хони” деб тарихчилар ўз асарларида аташган
- Абилай хонни
 - Есим хонни
 - Ҳақназар хонни
 - Тавке хонни
 - Шигой хонни
- 2.4. Ҳақназар ҳукмонлигининг охирида хонлик чегаралари ғарбда ўтган
- Орол
 - Ёйиқ
 - Каспий
 - Волга
 - Ишим
- 2.5. Ҳақназар ҳукмонлигининг охирида хонлик чегаралари шарқда ортидан ўтган
- Каспий
 - Орол
 - Балхаш
 - Волга
 - Есил

Мазкур мавзуни ўрганиб, сиз:

- XVI аср охирларида қозоқ-ўзбек мұносабатлари ривожланишини биласиз;
- нима учун Тауекел хонга Абдуллоҳ билан иттифоқ керак бўлганини, нима учун кейинчалик у билан алоқани узганини тушунасиз;
- Тауекел ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини ҳамда унинг бошқаруви натижаларини белгиланг.

Шигой. Ҳақназар ва унинг ўғиллари вафотидан сўнг уруғ зодагонлари курултойида Жонибекнинг набираси Шигой султон хон этиб сайланади. Шигой 1580 йилда хон бўлди.

Шигой хон тўғрисида батафсил маълумот Қодирали Жалоирийда келтирилади. Унинг ёзишича, Шигой хон ва унинг ботирлиги ҳақида ривоятлар “ҳануз халқ хотирасида тирик”, у “жангларни кўрган ва қилич билан кесган” султонлар сирасидан эди.

□ Нима учун Ҳақназар вафотидан кейин танлов Шигойга тушди?

Шигой хон кўп меросхўрлар қолдирди. Бу насабнинг вакиллари қозоқ даштларида икки юз йилдан ортиқ вақт бошқардилар. Қозоқ хонлигининг муваффақиятлари ҳамда кучайиши даврлари Шигой хон авлодлари номи билан боғланган. Охирги марта манбаларда Шигой хон номи 1582 йилда қайд этилади.

□ Манбаларда Шигой хон ҳақида нима дейилади?

Қозоғистон тарихида Шигой хон авлодлари номи билан нималар боғланган?

Тауекел.(1582–1598 йй.) Тауекел сўзи (арабчадаги “таваккала” феъли) ўзини яратганинг иродасига топшириш” маъносини беради. XVI асрнинг 80-йилларида Шигойнинг ўғли Бухоро хони Абдуллоҳнинг аъёнлари қаторида эди. Хон Тошкент ҳукмдори Бобо султон билан курашда қозоқларга иттифоқчи эди. Уқувли қозоқ султони ўзбек хонининг кўнглидан чиқади ва Шайбонийлар саройида Тауекелга “ҳурмат а эътибор нигоҳи” билан қарашди.

1582 йилда Тауекелге ниҳоят, Бобо султонга чиқиш насиб эатди. Жанг бошланиб, Тауекел ғалаба қозонади, Бобо султонни асир олиб “бедарак бошни кесиб ташлайди. 1583 йилнинг ёзида Бухорога навбатдаги саёҳатларидан

қайтаётиб, Тауекел Абдуллоҳни нохайриҳоҳликда айблайди ҳамда ўз юртига, қозоқларга, даштига қайтиб кетади”.

Тауекелнинг бундай қадами сабаблари тушунарлидир. Биринчидан, у Абдуллоҳ билан қолиб, ўз халқининг мустақил ҳукмдори бўла олмасди. Иккинчидан, Бобо султон билан урушни якунлаган Бухоро ҳукмдори қозоқларни умумий душманга қарши курашда иттифоқчи сифатида қарамаган эди. Учинчидан, қозоқ султонлари энди Абдуллоҳ тимсолида иттифоқчани эмас, Сирдарё бўйи шаҳарларини эгаллашда рақибни кўришган эди. Умуман, Тауекел Мовароуннаҳрни Даشتда кучини йигиб олиб, Абдуллоҳни ўзига қарши кураш олиб бориш учун тарқ этади.

Тауекел хонлик тахтига мураккаб даврда ўтириди. Бир томондан шайбонийзода Абдуллоҳ, иттифоқчидан хафли рақибга айланганди; бошқа тарафдан – қозоқларнинг мӯғуллар ва ўйротлар билан муносабатлари тарагланган эди.

Тауекел хоннинг Бухоро хони Абдуллоҳ ҳузурида бўлгани ҳамда унинг Мовароуннаҳрдан Даشت Қипчоққа қайтиши сабаблари ҳақида гапириб беринг.

Ташқи сиёsat. XVI аср сўнггида Тауекел хон ташқи сиёсатининг асосий ўйналиши Сирдарё бўйи шаҳарларини эгаллаш ҳамда Сибирь хони Кучум билан курашиш бўлди.

Муваффақиятли ҳарбий юришлар ҳамда уқувли дипломатия эвазига Тауекел қозоқлар эгаллаган майдонларни кенгайтирибгина қўймай, халқаро ишларда хонликнинг аҳамиятини кўтаришга ҳам муваффақ бўлди. Ўз ўғилларидан бирини қорақалпоқ уруғларидан бирини бошқаришга тайинлади, укасини эса қалмоқларни бошқаришга қўйди. Бир вактнинг ўзида қозоқ хони Қошғардаги мўғул давлатининг ички сиёсатини ҳам ҳал этар эди. Манбаларнинг ёзишича, “бу эгаликнинг тахтида кимнинг ўтириши масаласини ечишда Тауекелнинг нуқтаи назари ҳал қилувчи эди”.

Нима учун Тауекелни хон тахтида ўтиришга лойиқ деб ҳисоблашди?

1594 йили Тауекел Москвага Ўроз Муҳаммад султонни асирикдан қутқариш; Москва давлати билан ҳарбий иттифоқ тузиш; рус подшосидан “оловли жанг”ни (ўт отиш қуролини) олиш мақсадида элчихонасини юборади.

Москвадаги қозоқ элчиси “оловли жанг” қозоқ хонига “Бухоро шоҳи билан курашиш” учун кераклигини айтган. Россияяга эса Бухоро ҳамда Сибирь хонлиги билан Тауекелнинг мустақил курашиши керак эди. У “оловли жанг”ни беришга тайёр эди, бироқ иттифоқ бўлиб ҳаракат қилишга ваъда бермади. Қозоқлар Бухоро хонига қарши биргаликда курашиш учун форс шоҳи билан ҳам ҳарбий иттифоқ тузишга ҳаракат этишиди.

XVI аср охирида Тауекел хоннинг ташқи сиёсати асосий йўналишларини белгиланг. Москва давлатидан Тауекел нимани кутарди?

Сирдарё бўйи вилоятлари учун кураш. Хонликнинг ташқи сиёсатидаги асосий йўналиш Сирдарё бўйи шаҳарлари учун кураш бўлиб қолди.

1586 йили Тауекел Бухоро хонлиги ерларига босиб кирди. Тошкент ва қозоқ қўшинлари Тошкент округида тўқнашдилар. Қозоқлар ёмон қуролланишган эди: “шуба ва ергаклар уларга совут ўрнида хизмат қилди”. Бундай томошани кўриб, тошкентликлар қозоқларга ҳеч хавотирланмасдан ташланишарди, бироқ тор-мор қилиниб, батамом янчилдилар.

Нима учун Тауекелнинг асосий сиёсий йўналишларидан бири Сирдарё бўйи шаҳарларини эгаллаш бўлди?

Қозоқ хони ўз мақсади – Сирдарё бўйи шаҳарларини эгаллаш учун гаройиб тарзда матонат кўрсатди. Бунинг учун қулай вазият 1597–1598 йилларда пайдо бўлди. Бухоро хони ҳамда Тауекел қўшинлари Тошкент ҳамда Самарқанд шаҳарларида дуч келишди. Бухоро қўшинлари аёвсиз тарзда мағлубиятга учрадилар ва “...тирик қолганлари юпун ҳамда баҳтсиз қиёфада Бухорога қочишли”.

Тауекел қисқа вақт ичида Сайрам, Тошкент, Туркистон, Андижон, Самарқандни эгаллади. Бироқ қозоқларнинг шиддатли юришлари қадимий Бухоро деворлари олдида тўхтатилди. Бу шаҳар гарнizonи рақибнинг тажовузига бардош берди.

Тауекелнинг Сирдарё бўйи шаҳарларини эгаллаш учун кураши қандай ривож топди ҳамда у нима билан якунланди?

Бухоро яқинидаги жанглардан бирида Тауекел оғир яраланади ва 1598 йили вафот этди. У жанг майдонида олган жароҳатидан сипоҳи ўлими билан вафот этди. Бироз муддатдан сўнг унинг вориси Есим хон Бухоро билан тинчлик шартномасини тузди: қозоқлар ўзлари билан Тошкент, Сайрам, Туркистон ва бир қанча бошқа қалъаларни олиб қолишли, бироқ Самарқанддан воз кечиб, уни Бухоро амирига қайтаришли.

Тауекел Марказий Осиёда иқтидорли лашкарбоши ҳамда уқувли дипломат сифатида шуҳрат қозонди. Замондошларининг гувоҳлик беришича, у латофатли ташқи кўринишга, хуш хулқ-атворга ҳамда шоирлик талантига эга эди. Абдуллоҳ хоннинг сарой тарихчиси Ҳафизий Тониш Тауекел ҳақида шундай ёзган: “жасурлиги, мардлиги ва жасорати бўйича у дунёда ягона эди ҳамда Дашти Қипчоқда шуҳрат қозонганди ”.

Тауекел хоннинг ташқи сиёсатининг якуний натижаси қуйидагилар бўлди: 1) ўрта Сирдарёдаги шаҳарларнинг қозоқлар қўлига ўтиши; 2) рус ҳукумати билан алоқанинг ўрнатилиши; 3) Қозоқ хонлиги таъсир доирасининг нўғойлар ҳамда Башқурдистоннинг чегарадош ерларига тарқалиши; 4) Сибирь хони Қучум ҳукмронлиги остидаги ерларнинг қайтарилиши.

Тауекел хоннинг ташқи сиёсати тўғрисида хulosha чиқаринг. Ҳукмронлик натижаларига кўра Тауекел хонни ким билан тақослайсиз? Жавобни далилланг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. XVI аср охирида ва кейинги 2 юз йилликда қозоқ хонлигининг кучайиши _____ хон ворислари номи билан боғлиқdir.
- 1.2. XVI асрнинг 80-йилларида Тауекел ўзининг лашкарлари билан қозоқларнинг иттифоқдоши _____ хон аъёнлари таркибида бўлди ҳамда унинг _____ лар билан курашида қатнашди.
- 1.3. Тауекел ташқи сиёсатининг асосий йўналиши _____ минтақаси учун кураш бўлди.
- 1.4. _____ яқинидаги курашлардан бирида Тауекел хон оғир яраланиб, _____ йили вафот этади.

2. Ёпик тест вазифалари

- 2.1. XVI аср охирида Тауекел хон Сирдарё бўйи шаҳарларини эгаллаш учун кураш олиб борди
 - A) Сибирь хони билан
 - B) Бухоро хони билан
 - C) Хива амири билан
 - D) Қўқон хони билан
 - E) Жунгор хунтайжилари билан
- 2.2. Қозоқлар форс шоҳи билан уларга бирга қарши курашиш учун ҳарбий итти.фоқ тузишга ҳаракат этишиди
 - A) Хивага
 - B) Россияга
 - C) Бухорога
 - D) Қўқонга
 - E) Жунгорияга
- 2.3. Тауекелга “олов жангини” беришга ҳозир эди, бироқ ҳукумат иттифоқ бўлиб ҳаракат қилишни ваъда бермади
 - A) Хитой
 - B) Россия
 - C) Жунгория
 - D) Қўқон
 - E) Хива

Мазкур мазуны ўрганиб, сиз:

- Қозоқ хонлигининг янада ривожланиши учун Есим хон сиёсатининг аҳамиятини тушунасиз;
- қандай ислоҳотларни қандай мақсадда ўтказганини аниқлайсиз;
- Есим хоннинг ислоҳотлари натижасида давлатни бошқариш қандай ўзгарганини биласиз;
- Есим хон сиёсати натижасини хулосалаб, якун чиқарасиз.

Ташиқ сиёсат. Тарихда ва халқ хотирасида чуқур из қолдирған ҳукмдор ҳамда қонунчы Шигой хоннинг ўғли Есим хон бўлди.

XVII асрнинг биринчи чорагида Сирдарё шаҳарлари учун қозоқ-ўзбек мусобақаси яна жиддий ва даҳшатли тус олди. Бухоро хони тинчлик тўғрисдаги шартномани бекор қилди ҳамда Қозоқ хонлиги ҳудудларига янгидан юриш бошлади. Сирдарё бўйи минтақаси учун урушнинг янги якуний босқичи 20 йилдан ортиқ (1603–1624 йй.) давом этди. Бухоронинг мақсади, биринчидан, Тошкент, Сайрам, Андижон шаҳарларини қайтариш, иккинчидан, қозоқларни Сирдарё ортига қувиш эди. Шуни таъкидлаш керакки, мана шу 20 йиллик уруш мобайнида бухороликлар қозоқларга қарши 7 марта юриш қилишиб, ҳаммасида тор-мор бўлишади.

1603 йилнинг кузида бухороликлар Самарқанддан Тошкентга қараб чиқишиади. Бирлашган қозоқ-қирғиз лашкарлари Айғир Жар манзилида бухороликларни батамом мағлуб этишиади.

1611 йили Тошкент яқинидаги жангда Бухоро хони яна мағлубиятга учрайди ва Есим хон билан сулҳ тузади. Сулҳ шартлари яна бухороликлар томонидан бузилади. Бунга жавобан Есим хон кўп сонли қўшинлари билан Самарқандни эгаллайди. 1621-24 йилларда Есим хон раҳнамолигида бир неча жанг бўлиб, натижада бухороликлар тўла янчилади.

Есимхон марказий осиёлик ҳукмдорлар билан Сирдарё шаҳарларини эгаллаш учун олиб борилган икки юз йиллик урушни голибона тарзда тугаллайди. Тошкент, Туркистон шаҳарларининг қозоқ хонларига ўтиши ҳам курашнинг натижаси бўлди. Есим хоннинг қароргоҳи Туркистон шаҳри бўлди. Шундан бошлаб икки юз йил давомида Туркистон Қозоқ хонлигининг бош сиёсий маркази ролини ўйнади.

603–1624 йй.да Сирдарё бўйи минтақаси учун олиб борилган урушнинг якуний босқичи воқеалари бориши режасини тузинг.

Бу даврда қозоқлар билан қорақалпоқларнинг муносабатлари қийинлашди. XVI асрнинг охирида Тауекел хон қорақалпоқ қабилаларининг ил-

тимосига кўра уларга Орол бўйидаги ерларни ажратиб берди. Бироқ бир неча йилдан сўнг корақалпоқлар қозоқларга қарши чиқишиди. Есим хон қўзғолончиларни босиб, уларни бу жойдан кетишга мажбурлади.

Айни пайтда **XVII асрнинг бошидан** Қозогистоннинг ҳудудига ўйрот қабилалари босқинчилик қила бошлишди. Бу даврнинг бир қатор йирик жангларида ўйротлар мағлубиятга учрадилар.

Хонликинг ички сиёсий ахволи. Манбалар Есим хоннинг сиёсий рақибларидан Турсун сultonни ажратишади. **1613 йилда** Тошкент ҳокими Турсун Есим хонга қарши қўзғолон кўтаради, қатағон уруғи хукмдорлари ҳам бўйсинишдан бош тортишади.

Тез орада Турсун ўзини хон деб эълон қиласди, ўзининг тангаларини зарблашни бошлиайди. У мустакил сиёсат юритади ва амалда жанубий минтақанинг ҳукмдори бўлди. Турсуннинг ҳокимиятга интилиши, Есим хонни тан олмаслиги икки ҳокимиятчиликка олиб келди.

Бироқ Есим бу икки ҳокимиятчиликка ақл билан тинчлиқда қарайди. 1627 йили Есим ўйротларга зарба бериб, юришдан қайтаётганида Турсун унинг қароргоҳи – Туркистонга ҳамла қиласди. Турсун томонидан айёrona “ортдан урилган зарба” қозоқ уруғларида ҳайрат уйғотди. Есим қўшинлар билан Тошкентга юриб кетди.

Икки ҳокимиятчилик пайтида Есим хон ўзини қандай тутади?

Жанг Тошкент атрофида рўй берди. Турсун мағлубиятга учраб, шаҳарга яширинди, бироқ ўз яқинлари қўлидан ўлим топди.

Худди шу вақтда Есим хон қатағон уругини йўқ қилиб юборишни буюради. Абулғозининг айтишича, қатағонлар Турсунхоннинг таянчлари эди. Есим хон саёҳатда бўлганида улар Туркистон шаҳрини тўнашда иштирок этишади ҳамда унинг оиласини асирга олишади. Жазодан қутулиш учун тирик қолган қатағонлар Афғонистонга бўлиниб кетишади, бир қисми уйғурлар ва қирғизлар орасига кириб қутулишади. Бу воқеа тарихга *Қатагон қирғини* сифатида кирган.

Есим хоннинг қатағон қабиласига нисбатан хатти-ҳаракатлари сабабларини тушунтиринг.

Есим хоннинг ички сиёсати. Есимга якуни Қозоқ давлатининг сиёсий тизимини тубдан ислоҳ қилишдек оғир ички сиёсий курашга чидашига тўғри келди.

Ислоҳотнинг моҳияти шундан иборат бўлдики, чингизийларнинг ҳукмронлиги бий ва оқсоқолларнинг етакчилигига алмаштирилган эди. Ўзига хос бий тўнтариши рўй бериб, чингизийларнинг сиёсий ҳуқуқлари чегараланди ҳамда қабила ва ург ўйлбошчиларининг ҳуқуқлари кенгайтирилди. Бу тўнтаришнинг якуни ҳамда бийлар таъсирининг кучайиши кейинроқ, Тавкехон бошқарган даврда рўй берди.

Юридик жиҳатдан бу бу ўзгаришлар қозоқларнинг риоятларида “Есим хоннинг эски йўли” деб номланувчи “Уложение”да қайд этилган. Бу ҳуқуқий актда хон, бий ва ботирларнинг ваколатлари, шунингдек, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчлари белгиланган.

Бир йилда бир марта, асосан, Туркистонда чақириладиган қурултой қонун чиқарувчи ҳокимият бўлиб қолди. Унинг таркибига қозоқ уруғлари ҳамда султонларининг обрўли вакиллари киришиди. Қурултой уруш ва тинчлик, яйловлар ва сув ҳавзаларининг тақсимланиши, хонни сайлаш масалаларини ечган.

XVII асрнинг бошида улус тизими ўрнига жузли ташкил қилиш ўрнатилди. Қозоқ ерлари учта хўжалик-худудий бирлашмалари – жузларга бўлинган эди. Жузларнинг бошида кучли ва нисбатан кўп сонли қабилаларнинг раҳбарлари – бийлар туришиди. Бийлар ҳокимияти биргина шахсий обрў эвазига турди ва хон ҳам у ёки бу бийни тавсия этишга таъсир ўтказолмасди.

Қисман давлат бошқарувидан четлатилган султонлар барча – бийлар томонидан суд қилинмаслик, ҳарбийдан бошқа ҳар қандай тўловлардан озод бўлишилик имтиёзларини сақлашарди. Султонлар жузлар бошига факат XVIII аср бошидан келишиди, худди шу даврда қозоқ жузларида бийлар ўрнига чингизий хонлар пайдо бўлишиди.

XVII асрда Қозоқ хонлигининг доимий пойтакти – Туркистон деб белгиланди. Есим хоннинг қонунлари бирликнинг мустаҳкамланиши ва мамлакатнинг ҳимояланишга олиб келди.

Хон ва бийларнинг ваколатлари, шунингдек, ҳуқуқий актда берилган ҳуқуқ ҳамда бурчларини ёзинг.

Хоннинг замондоши ва тарихчи Маҳмуд Ибн Вали Есим хоннинг 1628 иили вафот этганини ҳамда Аҳмад Яссавий мақбараси ёнига иззат-хурмат билан дағн қилинганини хабар қиласди.

Есим хон шахсий ва жамоат ҳаётида очиқ ҳамда ҳалол ҳатти-ҳаракат қилган ҳукмдор бўлди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у “фуурур ва шахсиятпаастликдан озод”, хушкалом ва содда одам бўлган. Турсун билан курашган оғир дамларда ҳам, Абулғозийнинг ёзишича, “у ҳамон муомалада оддий, меҳмондўст ва нозик таъб эди”. Ўзининг гаройиб жасурлиги билан танилган “жуда катта қилич” соҳиби Есим хон Турсун билан “тавозелик” чегарасини ушлаган.

Кўпгина инсоний хислатлар соҳиби Есимхон ўзидан яхши хотиралар қолдирди. XIX аср манбалари Есим хонга қозоқлар “ҳануз алоҳида ҳурмат билан қарашларини” ёзишади.

Есим ва Қосимнинг қонунларини таққосланг. Ворисликни нимада кўрасиз? Манбалар Есим хоннинг шахсини қандай таърифлашади?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Сирдарё бўйи миңтақаси учун кураш натижаси _____ ва _____ шаҳарларининг қозоқларга ўтиши бўлди.
- 1.2. Есим хоннинг ташқи сиёсати Жанубий Қозогистон учун кураш билан чегараланмади, қозоқларнинг билан муносабати қийинлашди ва _____ га босқинчилклар бошланди.
- 1.3. 1613 йилда Есим хонга қарши Тошкент ҳукмдори _____ бош кўтарди, _____ уруғи раҳбарлари ҳам хонга бўйсимишдан бош тортишди.
- 1.4. Есим даврида сиёсий тизимни ислоҳ қилишнинг натижаси _____ ҳокимиятини чегаралаш ҳамда _____ ваколатларини кенгайтириш бўлди.
- 1.5. Сиёсий тизимни ислоҳ қилиш дашт қонунларининг йигиндиси қайд этилган эди ва уни қозоқлар _____ деб атashган.
- 1.6. Султонлар жузлар бошига _____ асрларда келишди, худди шу даврда жузларда бийлар ўрнига _____ пайдо бўлди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Сирдарё бўйи миңтақаларини әгаллаш учун курашни ғолибона тугаллади
 - A) Ҳақназар хон
 - B) Қосим хон
 - C) Абилај хон
 - D) Тауке хон
 - E) Есим хон
- 2.2. Бухоро қарийб 20 йилдан ортиқ давом этган урушнинг янги босқичини бошлади
 - A) 1512–1531 йй.
 - B) 1603–1624 йй.
 - C) 1580–1602 йй.
 - D) 1523–1543 йй.
 - E) 1460–1480 йй.
- 2.3. Есим ислоҳот ўтказди ва кенг ваколатлар берди
 - A) уруғ ва қабила йўлбошчиларига
 - B) толенгутлар қабиласига
 - C) чингизийларга
 - D) диндорларга
 - E) ҳарбий сословиега
- 2.4. X асрда Қозоқ хонлигининг янги пойтахти белгиланди
 - A) Тароз
 - B) Сайрам
 - C) Фороб
 - D) Туркистон
 - E) Болосоғун

ЖУНГОР БОСҚИНЧИЛИГИ БИЛАН КУРАШ. ЖАНГИР ХОН (1629–1652 йй.)

Мазкур мавзу билан танишиб, сиз:

- Қозоқ халқининг қаҳрамон хонларидан бири – Салкам Жангир тұғрисида биласиз;
- үз давлатини ҳимоялаш үчүн Жангир хон томонидан күрилган чоралар;
- нима үчүн жунғорлар қозоқларга хавф туғдиришди ва улар кимлар эканини;
- машхұр Үрбұлоқ жангги ҳамда унинг тарихий аҳамияти тұғрисида биласиз.

Жунғорлар (қалмиқтар, ўйротлар) кимлар? Қозоқ ҳукмдорлари бириңчи марта қалмиқтар билан урушга XVI асрнинг бириңчи ярмида киришдилар ва бу кураш XVII асрнинг ўрталаригача давом қилды. Тарихий манбалар ўйротлар олиб келген күпгина талофотлар, ўша давр қозоқ ҳукмдорларининг улар билан бўлган жанглари ҳақида хабар беради.

Қарийб икки юз йил қозоқларга тинчлик бермаган қабилалар кимлар эди? Қалмиқ-ўйротлар иттифоқини ташкил қилган ғарбий мўғулларнинг туркча номи.

XVII асрнинг бошида ўйрот иттифоқи парчаланиб кетди, унинг бир кисми Шимолий Қавказ орқали қуи Волгага кўчиб кетди ҳамда шу жойда Қалмиқ хонлигини тузди. Қолган ўйрот қабилалари 1635 йили юқори Иртиш соҳилларида бошқа бир ўйрот хонлиги – Жунғор хонлигини ташкил қилишди. Улар нафақат Қозоқ давлатига, балки Хитой ҳамда Россиянинг чегара туманларига хавф солишли.

■ Нима учун XVII асрнинг 30–40 йилларида қозоқ-жунғор муносабатлари мураккаблашди?

Жунғор хонлиги ташкил топғандан буён қозоқлар ва ўйротларнинг кураши узоқ ҳамда сурункали урушларга айланди. Сабаби – Жетисув ва Жанубий Қозогистоннинг серҳосил яйловлари, дехқончилик ҳамда хунармандчилик туманларига эгалик қилиш.

■ Жунғор хонлигининг ташкил топиши қозоқларга қандай хавф солди?

Жангир хоннинг ўйротлар билан кураши. Есимнинг ўғли Жангир хоннинг (1629–1652 йй.) ҳукмронлиги тарихи жунғорлар билан курашга боғланган.

У тарихга ҳали хон мақомини олмай туриб халқ ботири сифатида кирди. Шахсий жасурлиги ҳамда ҳарбий ютуқлари үчүн қозоқлар уни Салкам Жангир (дахшатли, довруқли) деб атаб кетишли. Қалмиқлар билан жангда хон

“Жунғорлар босқини”. Рассом Цзяе Бин Чженъ.

Қошғария мүғулларининг ёрдамидан фойдаланды, шунингдек, қирғизлар билан ҳам иттифоқ тузди.

Жангир хонга характеристика тузинг. Нима учун унга
Салкам Жангир деб ном беришганини тушунтириң.

Бу даврга тааллуқли манбалар қозоқлар ва ўйротлар орасидаги бир неча иирик жангларни эслатишиади. Шулардан бири 1643 иили содир бўлди. Ўша йилнинг қиши якунида жунғорларнинг кўп минг кишилик лашкарлари Қозоқ хонлиги ҳудудига бостириб киришди. Йилнинг бу даври жунғорлар томонидан бекор танланмаган эди.

Ўзлари кўчманчилар бўлиб, жунғорлар бу даврнинг ўзига хос томонларини билишарди. Қиши охира молнинг болалashi бошланади, тойчоқлар, қўзичоқлар туғилади ва кўчманчилар тез ҳаракат қилиша олмайди. Қишиқи яйловлар молларни боқишига катта майдон бериш учун бир-биридан олисда жойлашади. Бундай шароитда қаршилик кўрсатиш учун қўшинларни бир пасда йифиш ҳам қийин.

Жунғорлар ўз юришларини қишнинг охирида бошлишини тушунтириң. Жунғор босқинчиликлари сабабларини дафтaringизга ёзиб қўйинг.

Шундай қилиб, 1643 йили *хунтайжи* Ботир Қозоқ хонлиги ҳудудига босиб кирди. Душманнинг истилоси ҳақида хабар топган Жангир унга қарши чиқди. Бу урушда Жангирнинг қанча қўшин қўйгани – номаълум. Муҳими, бу даврга келиб лашкарбоши Жангир ўқ отиш қуролини ўзлаштиришни бошлаган эди. 1643–1644 йиллардаги қозоқ-ўйрот урушида у ўқ отиш аслаҳалари бор бўлган махсус бўлинмага эга эди. Бу Марказий Осиёning ҳарбий санъатида ғайри оддий ҳол бўлди.

Жангир хон жанг майдонида Даشت учун янги бўлган илгор ҳарбий усулларни қўллади. У тоғли жойдан унумли равишда фойдаланди, ўз отрядини шундай тарзда бошқардики, ажойиб ғалабага эришди. Ўша даврдаги рус ҳужжатларида кўрсатилишича, Жангир “оловли жангли” ўз одамларининг ярмига тоғ ораларида ҳандак қазишни буюрди, ўзи эса уч юз аскари билан “тош ортига яшириниб”, яъни дара ён бағирларида жойлашиб турди. Ўйротлар дарага киришганларида уларни миљтиқдан ўқ ёғдириб кутиб олишди, душманнинг ён томондан айланиб ўтишга ҳаракатини эса Жангир бошчилигидаги қозоқ ботирлари кўл кураши билан қайтаришди. Тез орада қозоқларга ёрдамга Самарқанднинг ҳукмдори бошчилигидаги 20 минг аскар етиб келди, у жунғорларнинг орқа томонидан ҳамла қилди. Ўйротлар янчидан ташланди, “бу жангларда ўн минг одамини” йўқотиб, улар чекинишли. Ҳал қилувчи жанг ўтган жой Жунғор Олатови туманидаги Ўрбулоқ манзилидир.

Жангир хон даврида қозоқларнинг ҳарбий санъатида янги нима пайдо бўлди?

Ҳарбий ҳаракатлар бу билан тугамади, балки йирик масштабли урушга айланиб кетди. Бу ҳар икки томон барча кучларини сафарбар қилган кўп ойга чўзилган уруш эди. Жангир хон 1643–1644 йиллардаги урушда ҳал қилувчи ғалабага эришди.

1643–1644 йиллардаги ҳарбий воқеалар тўғрисидаги ҳикоянинг режасини тузинг.

Бирлашган ўйрот армиясининг тор-мор этилиши шавкатли воқеалардан бири бўлди. Бу даврда қозоқ ҳалкининг оммавий қаҳрамонлиги кўринди, улар орасидан бир қатор ҳалқ ботирлари чиқди. Аждодларимизнинг шарафли ҳаракатлари хотирасига муносаб баҳо берилиб, 1993 йили республикамизда ушбу буюк ғалабанинг 350 йиллиги нишонланган эди.

Жангир хон бошқарган пайтда қозоқ хонлиги Марказий Осиёда сезиларли таъсир кўрсатишга эришди. Бунга Жунғор хонлиги устидан қозонилган ғалаба ҳамда қўшни давлатларга нисбатан фаол ташқи сиёsat имкон яратди.

Қозоқ хонлиги ва Бухоро орасидаги муносабат Жангир хон даврида, умуман олганда, тинч бўлди. Қошғария хонлари билан Жангир яқин

қўшничилик муносабатларини сақлади ҳамда элчилар билан алмашди. Замондошнинг хабар беришича, қозоқ әлчилиги бирининг бошида Жангирнинг ўғли Тауке султон турган.

Жангир даврида Қозоқ хонлиги билан Бухоро ҳамда Қошғария орасида қандай муносабатлар ўрнатилган эди?

Қозоқ ларнинг 1643–1644 йиллардаги зарбаларидан ўзига келган хунтойжи Ботир яна Қозоқ хонлиги томон юришга чиқди. 1652 йили жанглардан бирида Жангир хон вафот этди. Афсонавий хоннинг жасадини лашкарлар жанг майдонидан кўтариб олиб чиқишиди ва иззат-икром кўрсатиб, Туркистонда дафн этишди. Бу ҳарбий кампанияда қозоқлар мағлубиятга учраб, Олатоғ этакларини тарқ этишга мажбур бўлишди.

Қозоқ хонлари Жангир, Қосим, Ҳақназарнинг сиёсати орасидаги ўхшашлик ҳамда фарқларни белгиланг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

1. Қозоқ ҳукмдорлари биринчи бор қалмиқлар билан _____ асрнинг биринчи ярмида урушга киришди ҳамда бу кураш _____ асрнинг ўрталаригача борди.
- 1.2. 1635 йили ташкил топган _____ хонлиги нафақат Қозоқ хонлигига, балки _____ ва _____ давлатларининг чегарадош туманларига ҳам хавф тугдирди.
- 1.3. 1643–1644 йилги жунгорлар ва қозоқлар орасидаги урушда _____ ғалаба қозонишиди.
- 1.4. 1652 йили жанглардан бирида _____ вафот этди ва у _____ дафн этилди.

2. Бир ёки бир неча тўғри жавоби бор ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Ҳукмронлиги Жунгор тажовузи билан боғлиқ бўлган хон
 - A) Қосим
 - B) Жангир
 - C) Шигой
 - D) Ҳақназар
 - E) Мурундуқ
- 2.2. Қалмоқлар билан жангда Қошғария мўғуллари ёрдамига эга бўлди ҳамда иттифоқ тузди
 - A) руслар билан
 - B) қирғизлар билан
 - C) нўйойлар билан
 - D) хиваликлар билан
 - E) бошқирдлар билан

- 2.3. 1643–1644 йилларда Жангирн хонжанг майдонида дашт учун янги бўлган аслаҳани қўллади
- А) ўқ отиш қуроли
 Б) деворни тешиш асбоблари
 С) тош отиш қуроллари
 Д) тулғам тактикаси
 Е) замбараклар
- 2.4. 1993 йили Қозоғистонда ўйротлар устидан қозонилган ғалабанинг 350 йиллиги нишонланди
- А) Ўрбулоқда
 Б) Булантида
 С) Аниракайда
 Д) Аягузда
 Е) Иледа

48-49-\$\$.

ТАУКЕ ХОН ДАВРИДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ (1680–1715/18 йй.)

Мазкур мавзууни ўрганиб, сиз:

- Тауке хон сиёсатининг асосий йўналишларини ва Қозоқ давлати тарихида унинг ролини белгилайсиз;
- Қозоқ-жунғор муносабатлари мураккаблашуи сабабларини аниқлайсиз;
- Тауке хоннинг ички сиёсатида ўз олдига қўйган вазифаларни ҳамда уларнинг нима учун эканини тушунасиз.

Таукехон. Тауке Жангирнинг ўғли эди. Тауке хон хукмронлик қилган вақт мусулмон, хитой, рус муаллифлари ёзмаларида, шунингдек, қозоқларнинг халқ оғзаки ижодида ёритилган. Халқ ривоятларида Тауке хон бошқарган вақтни “халқ осудалиқда яшаган: тартиб барқарор, қонун ҳамда одил суд бўлган” давлатнинг “Олтин асли” билан боғлашади.

Тауке хон этиб жанг майдонида кўрсатган қаҳрамонона жасорати учун сайланган эди.

Хонликдаги тартиб ва муваффақиятли ташқи сиёсатни Тауке нафақат ҳарбий куч эвазига, балки асосан, дипломатик ҳамда нотиқлик маҳорати туфайли таъминлади. Бу хусусиятлари Тауке хоннинг ҳар учала жузда тез танилишига ёрдам берди. Манбалар ёзишича, Тауке “баҳслашаётган одам-

«Тауке-хон».
Н. Каримсаковнинг
сурати

ларни яраштиришнинг нодир санъати орқали ва сўзамоллик иқтидори билан юракларни асир олишга” эришди. У “куч ишлатишдан кўра, ақл ва сўз санъати билан ҳаракат қиласади”. Бу унга бирлаштириш сиёсатини юритиш ҳамда давлатнинг парчаланишини тўхтатишига имкон берди.

Таукенинг хон бўлиб сайланишига сабаб сифатларини баҳоланг.

Тауке ўз атрофига ақлли одамларни жалб этган ҳукмдор эди. Бу хонликда кенгашнинг аъзолари уч жузнинг обрўли бийлари бўлишиди. Масалан, Кичигида – Айтекебий, Ўртасида – Қазибекбий, Улуғида – Тўлебий.

Тауке хон ҳукмронлик қилган йилларни даштликлар образли қилиб шундай ифодалашди: “совлиқларнинг елкасида булбуллар тухум қўйишиди”. Бу сўзлар Даشتда барқарорлик, осудалик ҳамда халқ фаронлигига эришилганидан, деб тушунилади.

Тауке хоннинг ички сиёсати. XVII асрда Тауке нинг хон ҳокимияти барча уч қозоқ жузига тарқалди. Унинг даврида Сирдарё бўйидаги қозоқларга тобе шаҳарлар сони 32тага етди. У яшаган асосий манзил Туркистон шаҳри бўлди.

Тауке хоннинг бошқаруви ўз халқини бирлаштириш, ўз мамлакатини ташқи таҳдиддан хавфсизлантириш истагида ўтди. Вақтнинг шарорити ислоҳотлар ўтказишни тақозо этарди. Тауке Сирдарёнинг Қул Тўбе дарасида ўз бийларини тўплайди ва улар биргаликда “Жети жарғи” номи билан маълум қонуний акт яратадилар.

“Хон Таукенинг кўрсатмалари”га XVII аср қозоқ жамияти эҳтиёжларига жавоб берадиган кўрсатмалар киритилди. Шу тарзда Тауке хон жузлар орасида алоқаларни тиклади ҳамда Қозоқ хонлигининг сиёсий парчаланишига йўл қўймай, барча кучни ташқи душмандан ҳимояланишга сафарбар қилди.

“Жети жарғи” қонунлар жамланмасининг яратилиши сабаблари ва аҳамиятини тушунтиринг.

Тауке хоннинг ташқи сиёсати. Ўзининг узоқ умри мобайнода Тауке фаол ташқи сиёсат юритди. Ўз отаси Жангир хон ҳукмронлиги даврида элчиликларни бошқарди.

Тауке даврида Бухоро ҳамда Қозоқ хонлиги ўртасида катта урушлар бўлмади. Аммо қозоқлар ҳамда ўйротлар орасидаги ҳарбий ҳаракатлар “но-

доимий” урушлар характерини олди. Бу узок урушда Тауке хон ўз лашкарларини уddyбуронлик билан бошқарди.

Тауке хон бошқарган даврда (14680–1715/18) Россия билан астасекин яқинлашиш бошланади. Бунга, биринчидан, X асрда Олтойда Қозоқ хонлиги ҳамда Россия чегаралари Жүнғор хонлиги билан дуч келган ва бу жойда жүнғорлар, қозоқлар ҳамда русларнинг манфаатлари кесишган эди. Иккинчидан, жүнғорларнинг тазиеки остида қозоқларнинг хонликнинг шимолий туманларига кўчиши бошланади, бу Россия қарамоғидаги волгалик қалмиқлар, бошқурдлар, сибир казаклари билан тўқнашувга олиб келди.

Нима учун Тауке Россия билан мұносабатларни риовжлантиргиси келди ва бунинг учун нима иш қилди?

Жүнғория билан кўп йиллик уруш Қозоқ хонлигининг Россия билан яқинлашувига ёрдам берди. Тауке хон даврида әлчиларнинг бир-бирига ташрифлари тез-тез содир бўлиб турди. Рус-қозоқ музокараларининг бош мавзуси: Кичик ҳамда Ўрта жузларнинг шимолий сарҳадларида аҳволни мувофиқлаштириш; асиirlарни алмаштириш; чегара чизикларида савдони ривожлантириш ҳамда жүнғорлар билан биргалиқда курашиш масалалари бўлди.

XVII–XVIII асрлар бўсағасида жүнғор тахтига хунтойжи Цэван Рабдоннинг келиши билан Жүнғориянинг ташқи сиёсати янада фаоллашди. У бошқарган йилларда қозоқ-ўйрот урушлари бирининг кетидан бири бўлиб турди.

Жүнғор босқинчиликлари қозоқларга қандай хавф солди?

XVIII аср бошида истилочиларнинг кўп сонли отрядлари Ўрта жузнинг шимолий-шарқий туманларига кириб боришли. Тауке хон 1710 йили Қорақум туманида ҳамма қозоқ жузлари вакилларини тўплади. Қурултойнинг асосий мақсади – жүнғорларга қаршилик уюштириш эди. Бирлашган қўшинлар тузилди ва улар жүнғорларни шарққа улоқтириб ташлашди.

Қозоғистон тарихида тауке хоннинг роли. Тауке хоннинг сиёсати ўйротлар билан кураш борган оғир йилларда Қозоқ хонлигининг бирлигини сақлашга таъминлади. Тауке бизгача етиб келган Қозоқ хонлиги ҳуқуқининг ёдгорлиги – “Жети жарғи”нинг бош ташаббускори ҳамда яратувчиси эди.

Тауке бутун давлатда ҳокимияти ҳеч иккиланишсиз тан олинган сўнгги қозоқ хони эди. У узок бошқарди, воқеаларга бой бўлган умр

кечирди ва қартайиб вафот этди. Унинг вафотидан сўнг “калта хонлар” (кичик хонлар) бош қўтаришди ҳамда қозоқнинг барча уч жузизда ўз ҳукмдорлари пайдо бўлди.

Қосим, Есим ва Тауке хонларнинг сиёсатини таққослаб, умумийлик ва фарқларни аниқланг.

Тауке табиатан ҳукмдор эди: у атрофидагилардан жасорати, ақли, юмшоқ табиати, ҳақиқатпарварлиги билан ажралиб турди. Бунинг ҳаммаси Таукега ҳаётлигига ёқ ҳурмат, авлодларида эса улуғ шухрат олиб келди. Манбалар уни шундай таърифлашади: “Тауке қиргисларда (қозоқларда) ақлли одам ҳамда буюк ҳурматда бўлди”. XIX аср олими А.И.Левшин Тауке хонни улуғ римлик қонунчи билан таққослаб, уни “қозоқлар ўрдаси Ликурги”, деб атади.

Тауке хонни Аз-Тауке, у бошқарган вақтни “Олтин аср” деб аташди. Нима учун?

Қозоқларнинг улуғ бийлари – Тўле, Қазибек, Айтеке – Тауке хоннинг “Жети жарғиси” ҳам муаллифлари.

Тўлебий.

дафн қилинган.

Тўлебий – жамоат арбоби, шухрат қозонган нотик, бош бий ва Улуғ жузнинг ҳукмдори. Тўлебий ёшлигидан қозоқ ҳалкининг нотиқлик санъати ҳамда поэтик санъатини ўзига сингдирган, ўқимишли инсон бўлди. Тўлебий ҳалқ орасида ўзининг ҳақиқатгўйлиги билан машхур бўлиб кетди.

У биринчилардан бўлиб бўлажак Абилай хонни қўз остига олиб қўйган, унинг қўтарилишига ёрдам берган эди. Тўлебий Тауке хоннинг Туркистонни Қозоқ хонлигининг пойтахти деб тасдиқлашида иштирок этди. У уч жузни бир марказга бўйсинашига, яхлит Қозоқ хонлигининг ривожланишига, жунғорларга қарши ҳарбий иттифоқнинг шаклланишига ёрдам берди. Тўлебий ўзи 12 йил бошқарган Тошкент шаҳрида

Қазибек бий Ўрта жузга тегишли эди. Ҳозирги Қарағанди вилояти ҳудудида туғилган. Ҳалқ орасида Гоз товушли Қазибек (“чиройли овозли Қазибек”) деган ном билан таникли бўлди. Уни шундай деб ёш бўлишига қарамай, әлчилик миссиясида иштирок қилганида, сўзамоллигига қойил қолган қозоқларнинг душмани Галдан Цэрен айтди.

Қазибек бий давлат ишларида фаол иштирок қилди, қозоқ хонларининг ташки ва ички сиёсатини амалга оширишга ёрдам кўрсатди. Жунғор ис-

тилочилариға қарши умумхалқ курашининг ташкилотчиларидан бири бўлди. Россия билан дўстлик алоқаларини қўллаб, айни пайтда Цинь империяси билан яқин муносабатларга қарши чиқди.

Қазибек бий 1764 йили вафот этди. У Туркистонда дафн қилинган.

Айтеке бий 30 ёшида Кичик жузнинг катта бийи бўлди ва шундан буён унинг номи буюк қозоқ бийлари, шунингдек, Тауке хоннинг ёнида туради. Мухим масалаларни ҳал этишда Айтекенинг фикри катта вазнга эга эди ва одатга кўра, энг охирги сўзни у айтарди.

Айтеке бий Тауке хоннинг ёрдамчиси ҳамда кенгашчиси эди. У ботир эди, хон билан бирга жунгорлар билан жангларда иштирок этади. Тауке хон билан бирга қозоқлар, қорақалпоқлар ҳамда қирғизларнинг жунгорларнинг истилосига қарши бирлашиши учун ҳаракат қилди. Замондошлар ва авлодлар қалбида доно қарорлари билан ёрқин из қолдириши учун бий юксак ахлоқий даражада бўлиши керак, деган сўзлар Айтеке бийга тегишлидир. Айтекенинг ҳақиқатпарварлиги ҳақида халқ: “отнинг қилини ўртасидан қоқ бўлиб юборарди”, деб айтган.

Айтеке бий, айрим маълумотларга кўра, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, Тошкент атрофида кўмилган.

XVII–XVIII асрларнинг улуғ бийлари – Тўле, Қазибек ва

Айтекеларнинг яхлит қозоқ халқининг, тўғрилик ва
донишмандликнинг, юксак номус ҳамда ғурурнинг рамзи
сифатидаги фаолиятини таснифланг.

Қазибек бий.

Айтеке бий.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. XVII–XVIII асрларнинг бўсағасида жунғор таҳтига _____ келиши билан Жунғориянинг сиёсати _____ ўйналишида бирдан фаоллашди.
- 1.2. Сирдарёдаги Кул Тўбе дарасида Тауке _____ тўплайди ва улар _____ номи билан маълум қонуний акт тузадилар.
- 1.3. Щэван Рабдан ҳукмронлик қилган йилларда жунғорларнинг _____ устунлиги важидан қозоқ-ўйрот урушлари қозоқлар учун муваффақиятсиз эди.
- 1.4. Жунғорларга қаршилик кўрсатиш учун Тауке хон 1710 йилда уч жуз вакилларини _____ туманида тўплади.

2. Бир ёки бир неча тўғри жавобли ёпиқ тест вазифалари

1.1. XVII асрнинг иккинчи ярмидаги рус-қозоқ музокараларининг асосий мавзуси:

- 1) эгаликка кириш
- 2) ўзаро асирлар билан алмашиш
- 3) ўйротлар билан бирга курашиш
- 4) кўчманчиларнинг Россия бозорларига етиб бориши
- 5) Бухоро билан бирга курашиш
- 6) алмаштириш савдосини ривожлантириш
- 7) қалъаларни қуриш
- 8) шимолий чегараларда аҳволни мувофиқлаштириш

1.2. Тауке хоннинг ҳукмронлиги даври

- A) 1555–1580 йй.
- B) 1628–1652 йй.
- C) 1680–1715/18 йй.
- D) 1568–1598 йй.
- E) 1570–1580 йй.

2.3. Қорақум туманида 1710 йилги қурултойнинг асосий мақсади – қаршилик қилишни ташкил этиш бўлди.

- A) жунғорларга
- B) хитой қўшинларига
- C) Хивага
- D) русларнинг ҳаракатига
- E) мўғуллар истилосига

2.4. Хонликнинг парчаланишининг олдини олиб, мамлакат кучларини ўйротлардан ҳимоялашга сафарбар этишга эришди

- A) Жангир
- B) Жонибек
- C) Абилай
- D) Тауке
- E) Ҳақназар

“XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА МУСТАҲКАМЛАНИШИ “

Еттинчи боб бўйича умумлаштириш-такрорлаш дарси

Саволлар ва вазифалар

1. Қозоқ давлати пайдо бўлишининг иқтисодий, сиёсий, этник сабабларини аниқланг. Қозоқ хонлиги пайдо бўлиши қонунийлигини асосланг.

- Саволларни кўринг: XV аср охирида Жонибек ҳамда Керей бошқарган даврда Қозоқ хонлиги учун қулай ташқи вазият; худди шу даврда Қозоқ хонлиги учун ташқи хавф-хатарлар.
- Мурундуқ ва Қосимнинг ташқи сиёсатидаги умумийлик ва фарқларни аниқланг.
- XV асрнинг 20-50-йилларида Қозоқ хонлигидаги “таҳликали вақт”ни Олтин Ўрдадаги “таҳликали вақт” билан таққосланг. У нима билан характерланади?
- Ҳақназарни отаси Қосим хоннинг сиёсий йўлини давомчиси деб аташ мумкинми? Фикрингизни далилланг. XVII аср бошидаги тарихчи Қодирали Жалоирий “унинг(Ҳақназарнинг) авлодлари энди ҳукмронлик қилмайди”, деб таъкидлайди.
- Есим ва Қосимнинг қонунларини таққосланг. Ворисликни нимада кўрасиз? Қиёсий жадвал тузинг.
- Жангирни сизга таниқли рус ҳамда европалик (Буюк Карл, Александр Невский, Дмитрий Донской) қайси ҳукмдорлар билан таққослаш мумкин! Нимага?
- Хон ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Тауке қандай чоралар кўрди?

Бир неча тўғри жавобли вазифалар

- XVII асрнинг биринчи ярмида қозоқ хонлигининг аҳволи характерланади
 - Жунғор хонлиги пайдо бўлиши билан шарқда ерларни йўқотиш хавфи кучайди
 - Хитой томонидан хавф кучайди
 - Мўғулистон томонидан хавф кучайди
 - Сирдарё бўйи минтақаси учун кураш тугади
 - 20 йиллик уруш Бухоро хоннинг мағлубияти билан якунланди
 - Жунғория ва Хитой билан иттифоқ тузилди
 - 20 йиллик уруш қозоқларнинг мағлубияти билан якунланди
 - Хитойга қарши Россия билан иттифоқ тузилди
- Қозоқ хонлиги тарихининг Қосим хон даврига тааллукли
 - Шайбонийлардан мағлубият
 - Абулхайрнинг истилоси
 - Сирдарё бўйи шаҳарларини олиш учун кураш тугалланди
 - 1510 йили Мұҳаммад Шайбоний қўшинлари тор-мор қилинди
 - чегараларнинг Олтойгача кенгайиши
 - аҳоли сони миллионга етди
 - кўпгина қозоқ уруғлари ҳамда қабилалари биринчи марта бир давлатда бирлаштирилди
 - Хиндистон билан элчилар алмашинуви

3. Тауке бошқарған йилларда

- 1) “Жети жарғы” ишлаб чиқылди
- 2) уруғлар ўртасидаги ҳамма баҳсли масалалар чингизийлар съездиде ечилады
- 3) Қорақум яқинида уч жузнинг қурултойи чақирилди
- 4) “Есимхоннинг эски йўли” ишлаб чиқылди
- 5) Таукенинг ислохотлари ўтказилди
- 6) уруғлар ва қабилаларнинг барча баҳсли масалалари умумхалқ қурултойида ҳал этилады
- 7) “Қосимхоннинг қашқа йўли” ишлаб чиқылди
- 8) уруғлар ва қабилаларнинг барча баҳсли масалалари бийлар кенгашида ҳал этилди.

Мувофиқлаштиришга оид тест саволлари

1.

Қозоқ ҳукмдорлари	Ички ва ташқи сиёсат
A) Қосим Б) Ҳақназар В) Есим Г) Жангир Д) Тауке	<ol style="list-style-type: none">1. Бухоро хони билан “қасамёд итифоқи”ни тузди2. Қозоқларнинг яхлит этник ҳудуди шаклланди3. Чегарани ғарбга кенгайтириди, Нўғой Ўрдасининг кўпгина қабиларини қўшиб олди4. Сифноқ яқинида Муҳаммад Шайбоний қўшинларини яксон қилди5. Қозоқлар ва ўзбеклар орасидаги ярим асрлик урушни тутагатди6. Қорақум яқинида қозоқларнинг уч жузи қурултойи чақирилди7. Тошкент қозоқ хонлиги таркибиغا кирди8. Ўрбулоқдадаги жангда жунғорларни яксон қилди9. Давлатни бошқаришда бийларга суянди10. тартиб ҳамда давлат тузилиши принциплари – “Жети жарғы” ишланди

2.

Хонлар	Бошқарған йиллари
A) Тауке	1. 1598–1628 йй
Б) Тауекел	2. 1583–1598 йй.
В) Есим	3. 1680–1715/18 йй.
Г) Жангир	4. 1629–1652 йй.
Д) Мурундуқ	5. 1474–1511 йй.

3.

Воқеалар	Саналар
А) Сигноқ шахрида Мұхаммад Шайбоний құшынларининг яқсон қилиниши Б) Жонибек ва Керейнинг Мұғулистанга күчиши В) Қозоқ хонлигининг ташкил топиши Г) Қоракүм яқынида уч қозоқ жузларининг қурултойи Д) Таукенинг “Жети жарғы” қонунлар түрлімасыннан тузилиши Е) қозоқларнинг Жаңғир раҳнамолигидаги жүнғорларга қарши Ырбулоқ жангы	1. 1459–1460 й.й. 2. 1710 й. 3. 1465 й. 4. XVII аср ниҳояси 5. 1510 й. 6. 1643 й.

4.

Аҳамияти	Түшүнчалар
А) Жүнғория җукмдорининг мақоми Б) халқ келиб чиқиши жараёни В) халқнинг моддий ва маънавий маданиятини ўрганувчи фан Г) халқнинг, қабилаларнинг номи; халқнинг номи Д) қозоқлар гениологияси жамланмаси Е) халқ (қабила, әлат, миллат)	1. шажара 2. этногенез 3. этнография 4. этноним 5. хунтойжи 6. этнос

Түғри кетма-кетликни қўйиш учун тест вазифалари

I. Хонлар бошқарувини тартиби билан қўйинг

1. Қосим
2. Тауекел
3. Есим
4. Тауке
5. Мурундуқ
6. Ҳақназар
7. Жонибек ва Керей

II. Воқеларни тартиби билан қўйинг

1. Сирдарё бўйи учун кураш тугади
2. Жүнғор хонлигининг ташкил топиши
3. Қозоқ хонлигининг ташкил топиши
4. Жонибек ва Керейнинг Мұғулистанга күчиши

ТҮҚҚИЗИНЧИ БҮЛІМ

XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТІСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА МАДАНИЯТИ

50-§.

ҚОЗОҚ ЖАМИЯТИНИНГ ИЖТИМОЙ ТУЗИЛИШИ

Мазкур мавзуны үрганиб, сиз:

- Қозоқ хонлигининг ижтимоий тузилиши ҳамда унинг хусусиятлари билан танишасиз;
- нима учун қозоқ жамиятида күтарилишлар, чорваларнинг феодаллар билан кураши (султонларнинг құқимият учун учун курашидан бошқа) бүлмаганини тушунтира оласиз;
- нима учун бой ҳамда камбағал қозоқлар оқ сүяк ва қора сүяк вакили бұла олиши мүмкінligини тушунасиз.

Мүғул жамиятида ким имтиёзли шароитда бўлганини эсланг.

Кўманчи Даشتда табақалар. Анъанавий қозоқ жамияти олий аристократия қатлами – оқи сүяклар ҳамда қолган халқ – қора сүякларга бўлинган эди.

Оқ сүяк табақасига чингизий султонлар, ёки тўралар кирган эди. Улар қозоқ жамиятининг энг нуфузли сиёсий кучини намоён этишди. Чингизийлар болалари туғилиши билан султон мақомига эга бўлишарди.

Хон таҳтига монополия ҳуқуқи фақат чингизийларда сақланди. Айни пайтда чингизийларнинг бу ҳуқуқи ҳаракати доираси давлат чегараларига боғлиқ эмас эди. Шунинг учун қозоқ улусининг чингизийлари, масалан, қорақалпоқлар ва қирғизларнинг подшоҳлари ролида, ёки Хива ва Бухоронинг хонлари ролида бўлишарди.

Қозоқ улусларининг ҳамма чингизийлари бир хил тамғага ва оддий халқ фойдалана олмайдиган “арқар” сўзи билан ифодаланган ўзига хос шиорга эга эдилар.

Қозоғистонда чингизийлар XIX асрнинг ўрталаригача алоҳида ҳуқуқи ва имтиёзларини сақлаб қолишиди ва улар ҳарбийдан ташқари ҳеч қандан мажбурият олмадилар. Улар тан жазосидан озод этилиб, бийларнинг судига тортилмадилар. Оддий одамлар уларга мурожаат қылғанларида исмининг ўрнига “тақсир” (ҳукмдор, жаноб) сўзини қўллашлари лозим эди. Султонлар (чингизийлар, тўралар, оқ сүяклар) биронта уруғ ва қабилага, жуз тизимиға

кирмасдилар, улар жамият устида турардилар. Султонлар бошқарувчи сулола вакиллари бўлиб, ёпиқ табақа гуруҳини ташкил қилдилар.

Оқ суюкларга хўжа ва сайидлар ҳам кирди. Чингизийлар уларни XIV асрдаёқ, Жўчи ва Чигатой улусларида ислом расмий дин сифатида қабулланганидан имтиёзга эга табақа сифатида тан олишганди.

Мусулмон оламида сайидлар деб пайғамбар Мұхаммаднинг авлодлари ни аташади. Сайидлар алоҳида гуруҳни ташкил этиб, диндорлар орасида нафақат ҳурмат қозонишган, балки имтиёзларга эга бўлишган эди. Мусулмонлар онгида сайидлар авлиё ҳисобланар, ва ўлим жазосига кесилмасдилар. Улар ҳукмдорларга ҳеч жазога буорилмасдан тўғриликни гапиришар, ва ҳатто ноўрин ҳаёт тарзи учун танбеҳ беришлари мумкин эди.

Хўжалар дастлабки араб истилочилари ҳамда араб-миссионерларининг авлодлари эдилар. Шундай қилиб, чингизийлар ва сайидлардан фарқли равища, хўжалар яхлит генеалогияга эга эмаслар. Хўжаларга тан жазоси етказиш мумкин эмасди. Улар султон ва сайидлар каби ёпиқ аристократия табақасини ташкил қилдилар.

Хўжа ва сайидларнинг мусулмон оламидаги роли ва ўрнини, келиб чиқишини мұхокама этинг.

Нима учун қозоқ диндорлари алоҳида табақани ташкил қилмайди?

Оқ суюкларга қарама-қарши қолган ҳалқ қора суюк деб аталди. Бу қозоқ жамиятининг асосий ва энг кўп сонли табақасидир. Қора суюклар вакилларида алоҳида уруғ ҳамда қабилага бўлинниш сақланди.

Эркин шахсларнинг ҳуқуқ ва озодлиги фақат давлат томонидан эмас, шунингдек, уруғ аъзоларининг бирдамлиги туфайли таъминланди. Агар бир инсондан унинг уруғи воз кечса, мутлоқ ҳимоясиз, қонундан ташқари қолган.

Қозоқ жамиятидаги олий табақа имтиёзлари ҳамда мажбуриятларини ёзинг.

Қозоқ жангчилари.

Қора сүяклар орасида бир неча олий табақа гуруҳлари ажралиб турди. Улар бий ва ботирлардир. *Бийлар* – уруғ қабилалар йўлбошчиси, маъмурий ҳамда суд функцияларини бажарган энг обрўли кишилар. Бий этиб фақат оддий ҳуқуқни яхши биладиган, халқ орасида обрўга эга бўлган шахслар танланган, шунинг учун лавозим мерос қилиб қолдирилмасди. Бийлар – миллий аристократия, қозоқлар томонидан ақл, тўғрилик ва урф-одатларни билгани учун ҳурматланган қора сүякларнинг элитаси.

Параграф матнидан фойдаланиб, қозоқ жамиятидаги бийларнинг роли ва ўрнини аниқланг.

Жангдаги шахсий қаҳрамонлиги ва уқувли раҳбарлиги учун алоҳида шахсларга *ботир* фахрий унвони бериларди. Алоҳида буюклари, жанг майдонининг кўп маротаба қаҳрамонлари “тўла ботир”, яъни *катта жасорат соҳиби* унвонини олишган. “Ботир” сўзи унвон сифатида қаҳрамоннинг исми ёнига қўшиб айтилган. Бу фахрий унвонни оддий жангчи бўладими, ёки шаҳзода бўладими, ҳарбий жасорати учун кўчманчи жамиятнинг хоҳлаган аъзоси олиши мумкин эди. Ботир атоғи мерос қилиб қолдирилмасди – уни фақат шахсан хизмат кўрсатиб олиш мумкин эди. Ботирларнинг жасоратини даштнинг *жировлари* ва *оқинлари* мадҳ этишган.

Қора сүякка тегишли аҳоли гуруҳларини ажратинг, уларнинг имтиёзлари ҳамда мажбуриятларини ёзинг.

Шахсан эркин бой ва камбағаллардан ташқари, кўчманчилар жамиятида сони кўп бўлмаган қуллар ҳам бор эди. Қуллар сонининг кўпайишининг асосий манбаси асирик ҳамда қул савдоси бўлди. Қулчилик қозоқларда у қадар риожланмаган, қулларни тез озодликка чиқаришган ва улар хўжайин оиласининг кичик аъзоси бўлиб қолишган.

Қозоқ хонлигидаги қулчиликнинг Рим ва Юнонистондан-гидан фарқини белгиланг.

Кўманчилар жамиятида, албатта, одамларни мулкига қараб бўлиш ҳам бор эди: *бой*, *кедей* (камбағал). Даشتда кўп чорва ҳамда мулкка эга нуфузли ҳар қандай бадавлат одам бой ҳисобланган. Бадавлат кўчманчилар бир қанча ўтов, юзлаб туялар, ўн минглаб қўй ҳамда ўз уюрларида 15–20 минг йилқиilarга эга эдилар. Султонлар орасида ҳам, оддий кўчманчилар орасида ҳам бойлар бўлди. Бойлик алоҳида ҳуқуқлар бермади. Бойларнинг жамиятидаги нуфузи улар уругининг машҳурлиги билан белгиланаарди.

Масалан, биронта султон, иқтисодий жиҳатдан камбағал бўлиши мумкин эди, бироқ барча имтиёз ва ҳуқуқлардан фойдаланган.

Қозоқ жамиятининг асосига қандай табақаланиш ақидаси қўйилганини тушунтиринг.

Шундай қилиб, хонлик давридаги қозоқ жамиятида қуйидаги ақидаларни ажратиш мумкин:

1. Қозоқ жамияти икки асосий ижтимоий групкалар: иқтисодий жиҳатдан эмас, ҳуқуқий жиҳатдан фарқланувчи *оксусяк ва қора суякларга бўлинди*.

2. Уруглар ва қабилалар қозоқлар томонидан Улуғ жуз, Ўрта жуз, Кичик жуз деб аталувчи уч бирлашмага киришди. Бий ёки оддий кўчманчи бўлган қора суякнинг ижтимоий аҳволи унинг уруғи ёки қабиласининг машҳурлигига қараб белгиланган.

3. Қозоқ жамияти ижтимоий жиҳатдан бир хил эди. (оқ суяк ва қуллар аҳолининг оз қисмини ташкил этишган). Синфий кураш йўқ эди, бу қозоқ жамиятининг ижтимоий барқарорлигини таъминлади. Бу барқарорлик Россиянинг мустамлака сиёсати туфайли фақат XVIII аср охири ҳамда XIX аср бошида бузила бошлади.

Хонлик давридаги қозоқ жамияти ижтимоий тузилишининг асосий ақидаларини тушунтиринг.

Дафтарга жадвални тўлдиринг

Табақа ва ижтимоий групкалар	Жамиятда қандай роль ўйнади?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

1.1. Қозоқ жамиятининг энг нуфузли сиёсий кучини _____ табақасига кирган _____ намоён этишди.

1.2. _____ биронта уруг ёки қабилага, жузлар тизимида киришмаган, жамиятдан юқори турдилар.

1.3. XIV асрда Жўчи ва Чигатой улусларида ислом расмий дин сифатида қабулланганида чингизийлар _____ ҳамда _____ ларни имтиёзли табақа деб тан олишди.

1.4. Қозоқ жамиятининг асосий ҳамда кўп сонли табақаси _____.

2. Бир ёки бир неча тўғри жавобли ёпиқ тест вазифалари

1.1. Ақли, урф-одатларни билгани учун ҳурмат кўрсатилган миллий аристократия, қора суяк элитаси

А) бийлар

В) ботирлар

- С) хўжалар
- Д) сайидлар
- Е) кедейлар

2.2. Муҳаммад пайғамбарнинг авлодлари, жамиятнинг алоҳида гуруҳи

- А) сайидлар
- В) бийлар
- С) хўжалар
- Д) сultonлар
- Е) тўралар

2.3. Дастлабки араб-истилочилари ҳамда араб-миссионарларининг авлодлари

- А) хўжалар
- Б) сайидлар
- С) бийлар
- Д) қуллар
- Е) тўралар

51-52-\$\$.

XVI–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ СИЁСИЙ ҲАМДА ҲУҚУҚИЙ ТУЗИЛИШИ

Мазкур дарс мобайнида сиз:

- Қозоқ хонлигининг давлат тузилиши ҳамда ҳуқуқий асосларини муҳокама қилишингиз;
- “Жети жарғи” тузилиши сабаблари ҳамда унинг асосий қоидаларини билишингиз;
- қозоқ жузларининг келиб чиқиши ҳамда уларнинг тарихий аҳамиятини аниқлашингиз;
- хоннинг ва ҳокимият бошқарувининг бошқа органлари мажбуриятлари ва ваколатларини аниқлашингиз ҳожат.

Қозоқ жамиятининг бошқарув органлари. Олий ҳокимият хоннинг қўлида тўпланган эди. Хон уруш эълон қилиши ёки тинчлик битимини тузиши мумкин эди, бутун хонлик ҳудудида ҳукмонлик қилас, улус ва шаҳарлар ҳукмдорларини тайинларди. У жиноят учун суд қилас ва жазо тайинлар, даъволарни қаради. Ҳамма бажариши керак бўлган фармойишлар чиқарар, шунингдек, солиқ тўлаш тартибини белгиларди. Бироқ хон ўзининг хатти-ҳаракатларини оддий ҳуқуқ доирасида амалга оширади. Хонлик устидан ҳокимиятни сultonлар ҳамда бийлар билан бўлишарди.

Хон қошида таркибига нуфузли сultonлар ҳамда қабила йўлбошлилари – бийлар кирган кенгаш бўлди.

Хон, сulton ва бийлар ҳар йили “халқ ишларини муҳокама этиш учун” қурултойга йиғилишган. Бинобарин, уларнинг ҳаммаси қуроли билан келиши лозим эди. Бу талаб мажбурий эди. Қурултойга қуролсиз келгани овоз

бериш ҳуқуқидан айрилган ва ёши кичиклар барча одатларни бузган ҳолда унга жой бермасликлари мумкин эди.

Қурултойда муҳим давлат масалалари – тинчлик битимини тузиш, уруш эълон қилиш, яйловларни қайта тақсимлаш, кўчиш манзиллари йўналишларини белгилаш ҳал этиларди. Бундан ташқари, шу жойда хонни сайлашган. Муносиб ва ҳурматга лойик чингизийлар қаторидан нафақат ақли, балки жанговар жасоратлари билан ажралиб турган ёши каттасини танлашган. Янги хонни тахтга ўтқазиш маросими уни оқ наматда уч марта юқорига қўтаришдан иборат эди. Бу қадимий урф бажарилганидагина хон сайланган ҳисобланган.

Кўчманчи жамият шароитида кўчманчилар зарурат туғилса, хайриҳоҳлик билдирмаган хон ҳокимиятидан бошқа ёққа кўчиб кетишлари мумкин эди. Хуллас, қозоқ хонининг реал ҳокимияти унинг шахсий хусусиятларига боғлиқ бўлди. Ҳукмдор унинг шахсий қабилиятлари ва ҳалқ орасидаги обрўси қанча юқори бўлса, шунча ҳокимиятга эга эди.

Хонлик қўшинлари хон, султон ва уруғлар лашкарларининг доимий дружиналаридан шаклланган. Тинчлик вақтида хон ва султон дружиналари уларни шахсий қўриқлаш учун хизмат қилган. Улар тартибни сақлашиб, хонининг турли топширмаларини – солиқ йифиш, дипломатик миссия ва ҳ.к.з. ларни бажаришган.

□

Ҳокимият ва бошқарув органлари – қурултой, сultonлар, бийлар, ботирлар ролини таҳлил қилинг. Улар ҳар бирининг аҳамиятини баҳоланг.

Ҳарбий юришлар пайтида бийлар ўз қабилалари ва уруғлари лашкарларини бошқаришган. Бий, кам деганда, уч хусусиятга эга эди: ҳарбий қўмондон, маъмурий шахс ва судья.

Кўчманчиларнинг сиёсий ҳаётидаги муҳим ролни оқсоқоллар эгаллашган. Жумладан, улар тинчлик битимлари имзоланганида парламентарийлар ва элчилар ролини бажаришган, баъзан маълум бир вақтга мансабдор шахсларни алмаштиришган ва ҳ.к.з. В.В. Бартольднинг таъкидлашича, оқсоқоллар – ўзининг ёши, бойлиги ҳамда илгариги хизматларига кўра эҳтиромга эга шахслардир.

Кўчманчилар ҳаётида ҳарбий шараф жуда қадрланган эди. Жангларда бошқаларга қараганда кўп “рақибни қирган”лар, ҳамманинг ҳурматини қозонишган. Ботирлар қабила ва уруғларнинг лашкарларини бошқариб, ҳарбий раҳбарлар вазифасини бажаришган.

□

Қозоқ хонлиги қўшинлари шаклланишининг хусусиятларини аниқланг.

Маъмурий тузилиши. Жамиятнинг дастлабки ячейкасини оила ташкил этиб, унга оила аъзоларидан ташқари хизматкорлар ва қуллар кирган. Қони бир бир неча оилалар овулни ташкил қилишди, еттинчи авлодгача қариндошлиқ ришталари билан бирлашган бир неча овуллар ота аймоқ тар-

“Қосим хоннинг оқ наматда хонликка күтарилиши”. Т.Асиқов картинаси. кибига кирган. Ота аймоқлардан уруғ ва қабила ташкил топди. Уруғлар ва қабилалар бирлашмаси эса улус ахолисини ташкил этди.

XV–XVI асрларда қозоқлар давлати бир қанча йирик ҳамда майда әгаликлар – улуслардан ташкил топди. Улус нисбатан доимий бўлган ўз ҳудудига эга эди. “Ҳар бир маҳаллий улусда Чингизхон авлодидан бўлган тўла ҳокимиятга эга султон бор”, дейилади манбаларда. Белгиланган ҳудудларнинг мажудлиги, маҳаллий уруғлар ҳамда қабилалар устидан сultonларнинг тўла ҳукмронлиги улусларни нисбатан мустақил қилган.

Ҳар бир улус ўз таркибида ўртача 10 мингдан оиласа эга бўлди. Бироқ Даشتда кам сонли улусларнинг мавжуд бўлиши мумкин эмасди. Шунинг учун майда улуслар, хавфсизликни таъминлаш мақсадида йирикроқларига бирлашдилар, бундай улулсларнинг аскарлари сони 50 минг ва ундан кўпга етган. Бирлашиш принципи султон-ҳукмдорларнинг яқин қариндошлиқ алоқаларига асосланган.

Улус тизими қозоқ жамиятини сиёсий ташкил қилишнинг ягона шакли бўлмаган эди. XVII аср бошидан барча қозоқ уруғлари ва қабилалари уч жузга бирлашиди.

XV–XVI ҳамда XVII асрларда Қозоқ хонлигини бошқариш схемасини тузинг, бошқарув тузилишидаги ўзгаришларни ҳамда сабабларини белгиланг.

Жузлар. Жуз бу – қозоқ жамиятининг тарихий шаклланган этнохудудий бирлашмаси, қозоқ қабилалари аҳолиси билан эгалланган хўжалик ва географик жиҳатдан нисбатан ажралган тумандир. Жузнинг бундай маъноси умумий тарзда қабулланган.

“Жуз” сўзининг ўзи “қисм”, “юз” деган маънони беради. “Жуз” ва “алаш” атамаларининг келиб чиқиши ҳақида бир қанча афсоналар бор.

Алашхон ҳақидаги турли талқинларни Қодирали Жалоирийнинг, Рашид-ад-Диннинг ва Абулғозийнинг ёзмаларида ҳам учратамиз.

Афсоналардан бирида айтилишича, қадимда Сирдарёning бўйида Қизил Арслон хони яшаган. Омадли юришлардан биридан сўнг у бир гўзални асира олади ва унга уйланади. Кўп ўтмай у баданида ола белги-лари бор чақалоқ туғади. Буни ёмонликка йўйган хон чақалоқни Сирдарёга оқтиришни буюради. Болани балиқчи қутқариб, унга Алаш (ола) исмини беради. Бола жуда ақлли ва жасур йигит бўлиб улгаяди: у халқ орасида жуда тез танилади. Унинг ҳақида эшитган хон, ўз қароргоҳига олиб келади. Бироқ хоннинг яқинлари Алашни бир неча юз йигит ҳамроҳлигига ўзи хоҳлаган томонга қўйиб юборишни маслаҳат беришади. Хон Усун, Бўлат ва Алшин ботирларга ўзларининг юзликлари (жами уч юз йигит) билан Алашга қўшилишни буюради. Алашга топширилган, “қозоқлар” номини олган, яъни “эркин ва озод кишилар” бўлган мана шу уч юз йигит юришлар қилиб, қўшниларини ўзларига бўйсиндиришади. Сўнг йигитлар Алашни ўзларига хон этиб эълон қилишди, яйлов ва қишловларни уч юзлик (жуз) орасида бўлиб олишди. Усун бошчилигидаги юзликка “Улуғ жуз”, Бўлат бошқарган бошқа юзликка – “Ўрта жуз”, Алшин раҳбарлигидаги яна бир юзликка – “Кичик жуз” деб ном беришди.

Қозоқлар шу уч юзлик йигитлардан келиб чиққанмиз, деб ҳисоблашади. Шунинг учун: “Отамиз – Алаш, исмимиз – қозоқ, бизнинг ҳаммамиз – уч жуз авлодимиз”, деб бежиз айтишмайди. Бу афсона асрлар оша яшади ва қозоқларнинг тарихий дунёқарашини ифодалайди. Жезқазғон шаҳри яқинида “Алаш хон қароргоҳи” номли саройнинг қолдиқлари сақланган, Қаракенгир дарёси яқинида эса унинг мақбараси бор.

Қозоқ жузларининг ташкил топиши вақти ва жараёни тўғрисида яхлит фикр йўқ. Баъзи олимлар Қозоқ хонлиги уч мустақил жузлардан ташкил топган, деб тахмин қилишади. Бошқа тадқиқотчилар XVII аср бошида уч жуз (ўрда)га ажралган ягона Қозоқ хонлиги бўлган, деган фикрдан келиб чиқишиади. Сўнгги фикр тарихий манбаларда ҳам тасдиқланади.

Шарқий Даشتى Қипчоқда XVI–XVII асрлар бошидаги ишлар ахволини баён этган эрон ва турк тилли ёзмаларда қозоқ жузлари эслатылмайды. Хонлар, юришлар ва урушлар, күйчанчиликнинг йўналишлари ҳамда усуллари ҳақидаги, ва ҳатто этнографик тафсилотлар келтирилган маълумотлар бор. Бироқ гап Қозоқ хонлигининг ҳудудий-маъмурий тузилиши ҳақида кетса, барча жойда *улус* (улуш, эгалик) атамаси учрайди.

Қозоқ хонлигининг ташкил топишидан бошлаб, XVII аср бошигача мамлакатни бирлаштириш ҳамда бошқаришнинг биргина – *улус* принципи бўлди. Кичик улуслар, яъни алоҳида султонларнинг ерлари йирик улусларга кирди ҳамда хон бошчилигидаги давлатни ташкил қилди.

Улуслар хронологик тарзда жузлардан олдин бўлди. XVI–XVII асрларда улус тизимининг жузларга аста-секин изчил алмашинуви рўй берди. Таукехон даврида уч жузларни бошқариш учун: “уч бошлиқ сайланиб, унга бўйсиндирилди”: Улуғ жузда – Тўлебий, Ўрта жузда – Қазибек бий, Кичик жузда – Айтекебий. Қозоқ улусларининг бошида, албатта, султонлар туришди, жузлар бошида эса – бийлар туришди, яъни булар қозоқ жамиятини ташкил этишнинг икки хил шакли.

Нима учун қозоқ халқининг турли уруғлари ҳамда қабилаларининг кўп хиллиги фақат Жанубий Қозогистонга характерли?

Жузларнинг ташкил топиши – мураккаб ҳамда олимлар томонидан охиригача ўрганилмаган жараён. Жетисувда ва Қозогистоннинг жанубида кўчиб юрган қабилалар Улуғ жуз номини олишди. Булар: уйсунлар, канглилар, дулатлар, албанлар, суанлар, жалоирлар ва бошқа қабилалар, уларнинг бир қисми келиб чиқишига кўра Жетисунинг қадимий турғунлариdir.

Ўрта жуз Марказий, Шимолий, Шарқий қозогистон ҳудудларини эгаллади. Бу кенг майдонларда Ўрта жузнинг асосий қабилалари яшадилар: қипчоқлар, аргинлар, найманлар, керейитлар, қўнғиротлар.

Кичик жуз ҳозирги Фарбий Қозогистон ҳудудини эгаллади. Кичик жуз ахолисининг бир қисмини илгари Нўйой хонлиги таркибиغا кирган қабилалар ташкил этди. Кичик жузда уч уруғ бирлашмаси шаклланди: жетиру, алимули, байулининг ҳар бирига бир неча уруғлар кирди.

Уч жузнинг чегаралари Сирдарё бўйи минтақасида кесишибди. Маҳаллий ахолининг этник ранг-баранглиги, қозоқ әлатидаги турли уруғ ва қабилаларнинг кўплиги фақат Жанубий Қозогистон учун характерлиdir.

Уруғларнинг шиори ва тамғалари, аждодлар қабристонларининг умумийлиги уруғ бирлашмалари нисбий муҳториятининг атрибуутлари эди.

XVIII аср бошидан ҳар бир учта қозоқ жузларида бийлар ўрнига чингизий хонлар хукмдорлик қила бошлашади. Шундан бошлаб амалда жузлар алоҳида хонликларга айланади.

Кейинги ўрта асрлар даврида шаклланган қозоқ давлати феодал бўлди.

□

**Қозоқ жузлари ташкил топиши вақти ҳамда жараёни ҳақида
олимларнинг фикрини мұхқама қилинг.**

“Жети жарғи”нинг ташкил этилиши сабаблари ва унинг асосий қоидалари. Давлат бошқаруви оддий ҳуқуқ – одатга асосланган эди ва у Таукехон даврида “Жети жарғи” қонунлар йигиндиси билан тўлдирилганди. Ривоятга кўра, Таукехон Кул Тўбе дарасида (Сирдарё тумани) етти бийларни тўплади, “бу бийлар Қосим ва Есимнинг эски одатларини бирлаштирудилар” ҳамда янгиларини қўшдилар. Илмий адабиётда “Жети жарғи” шунингдек, “Таукехоннинг йўриқлари” деб аталади. “”нинг пайдо бўлиши XVII аср охирига тўғри келади.

“Жети жарғи”нинг тузилиши сабаблари қуйидагилардир:

- қозоқ жамиятининг янги эҳтиёжларидан келиб чиқиб, эскирган оддий ҳуқуқ меъёрлари ўрнига янги қоидаларни қонунлаштириш;
- жунгор босқинчилигининг тобора ортиб бораётган хавфига қарши жами халқни бирлаштириш мақсадида давлат ҳаёти меъёрларини мустаҳкамлашга интилиш.

Шундай қилиб, “Таукехон йўриқларида” ўша давр ҳаётининг шароити юридик ифодасини топди.

“Жети жарғи” йигиндиси маъмурий, жиноий, ва фуқаровий ҳуқуқ меъёрларини, шунингдек, солиқ, дин қоидаларини қамради.

“Жети жарғи”да аҳолининг ҳарбий хизматга лаёқатли қисмининг солиқ тўлаши қонунлаштирилди. “Йўриқ” моддаларининг бирида: “Султонлардан ташқари, ҳар қандай қурол олиб юришга лаёқатли хон ҳамда халқ ҳукмдорларига ўз мулкининг 20-қисми миқдорида йилига бадал тўлайди”, дейилган.

Ҳар бир қозоқ уруғи ўз тамғасига эга бўлиши керак эди. Тамғалар “молларни ва мулкни ажратиш, кимга нима тегишилигини билиш учун мажбурий тарзда ” дарҳол тарқатилиб берилган.

Ўрта аср даврининг бошқа ҳуқуқий ёдгорликларида бўлгани каби “Жети жарғи”да ҳам асосий ўрин жиноий-ҳуқуқий меъёрларга қаратилди. Унда шахсга қарши, мулкка оид, ахлоққа зид ҳамда оиласа тааллуқли жиноятлар учун жавобгарлик қараштирилган. “Жети жарғи”да сиёсий ҳамда мансабга оид жиноятларнинг қаралмагани эътиборлидир.

Жиноят учун жавобгарлик. Ўлим учун жазонинг кенг тарқалган тури хун (мулк билан тўлаш) эди. Хуннинг миқдори жабланувчининг ижтимоий

мавқесига боғлиқ әди. Масалан, ҳар бир ўлдирилган әркак учун жиноятчи унинг қариндошлариға 1000 қўй, аёл учун – 500, султон ёки хўжани ўлдиргани учун эса етти әркак миқдорида хун тўларди. Агар жавобгар хунни тўлай олмаса, тўловни унинг қариндошларидан ёки овулдан ундиришди, яъни жамоа жавобгарлиги принципи сақланди.

Нима учун қозоқларда қамоқ жазоси ҳамда жазо органлари бўлмаган?

Ўғирлик содир этилганида ўғирланган нарсанинг нархи ҳисобга олинди ва жиноятчи соҳибига “ўғирликнинг учдан тўқиз мартаси” миқдорида қайтариб берди. “Жети жарғи”да мол-мулкни конфискация қилиш ҳамда жамоат назарига қаратиш кўзланган әди. Жазонинг биринчи тури христиан динини қабуллаганлар учун, иккинчиси – ота-оналарни ҳақоратлагани учун қўлланилди, айборни сигирнинг думига қаратиб ўтқазишган ва уни овулда айлантириб, қамчилаб туришган.

Аёлни зўрлаш ўлим билан tenglashтирилиб, бу учун ўлим жазосига кесишган.

“Жети жарғи” бўйича ота-онасини ҳақоратлаганлар учун жазо тўғрисида фикрингизни билдиринг.

Қулларнинг жинояти учун жавобгарликни қули келтирилган заарни тўлашга мажбур бўлган уларнинг соҳиблари олишди. Қулларга тааллуқли ишлар, бийларнинг қарашига кирмасди. Яъни қул юридик шахс деб тан олинмаган. Фақат эркин киши – уйнинг соҳиби, оила бошчиси тўла ҳуқуқли фуқаро деб ҳисобланди.

Оила-никоҳ муносабатлари масалаларида ота-оналарнинг фарзандлар ҳаёти устидан ҳуқуқи тасдиқланди. Эрининг ёки отасининг жиноий иши тўғрисида хабарламагани учун хотини ва болалари жазога тортилмадилар, “зоро, оиласдаги катталарни сотиш таъкиқланган” әди.

“Жети жарғи”га, шунингдек, шариатнинг – мусулмон диний ҳуқуқининг баъзи меъёрлари ҳам кирди. Уларда исломни ҳимоялаш ҳамда худосизлик учун жазолаш чоралари кўрилди.

Қозоқ жамиятининг “Жети жарғи” бўйича доимий солиқ тўлашга мажбур қисмини белгиланг.

Жиноят содир этилганликда айблаш учун иккитадан еттитагача гувоҳлар талаб этилди. Суд жараёни очиқ характерда бўлди. Суд ҳукмининг ижрочи-си жараённи енгган томон бўлди.

Еттинчи авлодгача никохга турмаслик таъқиқини бузгани учун жазо оиласлининг ҳукми бўйича тайинланди, “зеро, бундай тоифадаги жиноятлар бегона кишилар ихтиёрига қарашга берилмайди”.

“Таукехон йўриқлари” барча жузлар чегарасида XIX аср ўрталаригача қўлланилди.

“Жети жарғи” қоидаларини таҳлил қилинг, уларнинг инсон ҳуқуқларини қандай ҳимоялашини тушуниринг.

?

Савол ва вазифалар

- Ўрта аср “Ёса”, “Қосимхоннинг қашқа йўли”, “Есимхоннинг эски йўли” ва “Жети жарғи” қонун лойиҳаларини қиёсий таққосланг.
- Ўрта аср даври қонун лойиҳаларининг ахлоқий-этик меъёрлари қимматини ҳамда уларни бугунги кунда қўллаш имкониятини белгиланг.

*

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- Хон оддий ҳуқуқ доирасида ҳаракат қилди, у хонлик ҳокимиятини _____ ва _____ билан бўлишиди.
- Хон кенгашига энг нуфузли _____ ҳамда _____ қабилаларининг йўлбошчилари кирди.
- Энг муҳим давлат масалалари _____ ҳал этиларди.
- Еттинчи авлодгача қариндошлиқ ришталари билан боғланган бир қанча овуллар _____ га кирди.
- Қозоқ хонлиги ташкил қилинганидан бошлаб XVII асргача мамлакатни бирлаштириш ва бошқаришнинг биргина принципи _____ бўлди.
- XV-XVI асрларда қозоқ улуслари бошида албатта _____ туришди.

!

2. Ёпик тест вазифалари

- Барча қозоқ улуслари уч гуруҳга киришди: Улуғ жуз, Ўрта жуз, Кичик жуз
A) XIX аср ўртасидан
B) XVIII аср
C) XVII аср бошидан
D) XX аср бошидан
E) XVIII аср бошидан
- Уч жузнинг чегаралари кесишиди
A) Жетисувда
B) Сирдарё бўйи минтақасида
C) Қозогистоннинг ғарбида
D) Марказий Қозогистонда
E) Манғистовда

2.3. “Жети жарғи” яратилди

- A) XIX а.
- B) XVIII а.
- C) XVII а.
- D) XX а.
- E) XVI а.

2.4. “Жети жарғи” қонунлари амалда қўлланилди

- A) XIX аср ўртасигача
- B) XVIII аср охиригача
- C) XVII аср охиригача
- D) XX аср бошигача
- E) XVIII аср бошигача

53-§.

XV–XVII асрларда ҚОЗОҚЛАРНИНГ АНЪНАВИЙ ХЎЖАЛИГИ

Мазкур дарс мобайнида сиз:

- Қозоқ хонлиги иқтисодида хўжаликнинг кўчманчи типи моҳияти ва хусусиятлари ҳамда унинг ролини аниқлайсиз;
- қозоқлар тўлаган хирожлар ҳамда солиқларни ва уларнинг анънавий хўжалик билан алоқасини мұхокама этасиз;
- мавсумий кўчишларнинг хусусиятларини аниқлайсиз.

Чорвачилик. XV–XII асрларда хўжаликнинг асосий соҳаси кўчманчи чорва бўлиб давом этди. Жанубий Қозогистон ҳамда Сирдарё, Шу, Талас дарёларининг соҳилларида ўтроқ молчилик кенг тарқалган эди.

Қозоқлар асосан қўйлар, йилқилар, туяларни боқишиди. Айни пайтда қозоқларнинг хўжалигига етакчи ўринни қўйлар эгаллашди.

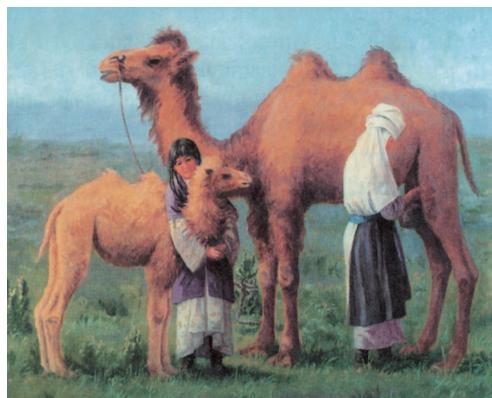
Даштнинг қўйлари, гувоҳларнинг айтишича, чидамлилиги, йириклиги ҳамда сифатли сут, гўштлари билан ажralиб турди. XVI асрда бу жойда бўлган сайёҳлар: “Бу халқ оёқлари баланд, жунлари узун, думбали йирик қўйларни парвариш қилишади ва улар айримларининг вазни ўн икки фунтгача етади. Мен ғилдирак тортган қўйларни кўрдим, унга думи боғлаб қўйилган”, деб таъкидлашди.

Кўчманчининг ҳаётида от катта роль ўйнаган. Даشت отлари чидамлилиги ҳамда мураккаб шароитларни нисбатан енгил ўтказишарди. Отлар ишчи ҳамда чопар-арғимоқларга бўлинган эди. Кўчманчи чорвага йилқиларни пода қилиб ушлаш хосдир. Табундаги отлар йилқи деб аталди ҳамда чопар, аргимоқ отдан фарқланди.

“Совлиқларни соғиш”.

H.G.Хлудовнинг суратлари.

“Туяларни соғиш”.

Үй молларининг кенг тарқалган тури туялар бўлиб, улар кўчиб ўтишда қулай эди. XV–XVII асрлар манбалари, бу ҳайвонлардан буқалар каби ғилдиракка ўрнатилган уй-ўтовларни олиб юришда фойдаланилганини таъкидлашган. Бундан ташқари туяларнинг жунларини қирқиши, калорияли сути (*шубат*) қимиз билан бирдек баҳоланди.

Туя тинчлик рамзи деб ҳисобланди. Бу мамлакатда, деб ёзганди Дашиби Кипчоқ ҳақида А. Женкинсон ўзининг “Саёҳатлар”ида, одамлар фақат жуда кўп миқдорда туялар бўлган карвонларда саёҳат қилишади, шунинг учун туяларсиз отларнинг янги излари хавотир туғдиради.

Моллар хусусий, оиланинг мулки эди, яйловлар кўчманчи жамиятнинг барча озод аъзоларига тегишли эди. Айни пайтда ўнта, баъзан юзлаб овлулардан иборат ҳар бир уруғ маълум бир географик зонада кўчиб юришган.

Қозоқлар нима учун асосан қўйлар, отлар ҳамда туялар парваришлашди,
бу ҳайвон турлари қандай роль ўйнашди?
Манбалар молчилик ҳақида нима дейишади?

Мавсумий кўчманчилар. Кўчиб юриш қоидалари ўт-ўланнинг турли мавсумдаги қалинлигига қараб белгиланган. Яйловларнинг барча ҳудуди мавсумий тўрт типга ажратилди: қиши – қишилов, кўкламги – кўклов, ёзги – яйлов ҳамда кузги – кузов.

Кўчманчилик нима учун меридионал йўналишда,
жанубдан шимолга қараб амалга оширилганини тушунтирги.

Қишлоғ учун жойлар күлларнинг соҳилидан, кўпроқ дарё бўйларидан танланарди. Бу дарё ҳамда кўллар бўйларида қамиш ва буталарнинг қалин ўсганлиги билан изоҳланади. Қалин қишиш пайтида улар моллар учун озуқа бўлиб хизмат қилган, уларни қишиш шамолидан сақлаган, кўчманчилар уларни ўтин сифатида ишлатишган. Моллар қишлоғи учун аввалдан қўралар қурилган.

Декабрда кўчманчилар қишишга озуқа ғамлаш учун молларни сўйишишган (*сўқим*). Сўқим кунлари қишишқи ўйинлар, тантаналар ва меҳмондорчилик учун бағишлиланган. Бироқ кўчманчилар учун жуда хавотирли ва қийин ойлар – январь ҳамда февраль келарди. Совуқ кучайиб, бўронлар мавсуми, дашт изғириллари бошланган. Молчилар учун оғир кулфат чорванинг қирилиши – жут эди. Жутнинг сабаби бирдан кунлар исиб, ёмғирлар ёғадиган, совуқ қишиш бўлиши мумкин эди. Бундай вазиятда ер юзига муз қопланиб, мол унинг остидан озуқа ололмасди.

Қишида қозоқ-кўчманчилар ҳар бир қишлоғда молни ёйишига етарли майдон бўлиши учун нисбатан олисроқ жойлашардилар. Шунинг учун оувуллар орасида алоқа қийинлашарди.

Ҳарбий нуқтаи назардан ҳам қишиш жуда хавфли давр эди. Кўчманчиларга қарши юришлар қишида бошланарди. Рўзбихоннинг таърифича, бу вақтда улуслар “дуч келганча” жойлашиб, уларнинг қишишқи манзиллари орасидаги масофа “ўн беш кунлик” йўлдан иборат эди.

“Яйловга кўчиш”. Н.Г. Хлудовнинг сурати.

“Филдирақдаги уйлар”.

Кўклам келиши билан қозоқлар кўкламги яйловга кўчиб кетишарди. Кўкламги яйловга қор қатламидан эрта бўшайдиган ерлар ажратилган. Бу жойда мол азн кўшиб, қўй, туяларнинг жуни олинарди.

Мавсумий кўчишларнинг хусусиятларини аниқланг, қишлов ёки яйлов тўғрисида ҳикоя режасини тузинг.

Яйлов шимолий туманларда жойлашган бўлиб, қалин ўтлоқлари, салқин табиати билан ажralиб турарди. Ёзги манзилларда яқин жамланиб яшашган. Бу жойда тўйлар ўtkазилар, от пойгалари, курашчилар, қўшиқчилар ва жировлар мусобақалари уюштирилган.

Куз келиши билан чорвалар кузловларга кетишган. Кузда халқ йигинлари ўтказилган. Кузги яйловлардан одатда кўчманчилар сафарларга чиқишиг, чинуки уларнинг отлари тетик, узоқ манзилларга етиб боришга лаёқатли бўлган. Ноябрда ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилган, зеро, манбада айтилишича, “дашт аҳолиси бу вақтда қиши ҳақида ўйлашлари керак”.

Мавсумий кўчиш манзиллари орасидаги масофа турли минтақаларда 100 ҳамда 1000 километргача чўзилган.

Турли мінтақалардаги күчиш манзиллари масофаси нимага боғлиқ эди?

XV–XVII асрларда ўтов билан бирга яшаш ҳамда уловнинг асосий тури күчма уй-күймелар бўлди. XVI асрнинг инглиз сайёхи А.Женкинсон күчиш жараёнини шундай таърифлайди: “Биз олисдан шаҳарни эслатувчи 1000дан ортиқ күчма уйлар боғланган туяларни кўрдик”. Бошқа манба: “Биз тўхтаган манзил Даشتни Қипчоқ номи билан маълум, бу даштда араваларда юришади. Уни арава деб аташади”, деб таъкидлайди.

Бу Даشتни Қипчоқнинг “кўчма уйлари”, ёпиқ араваларини ўрта асрнинг кўпгина муаллифлари ёзишган. “Оҳ, қандай чодирлар!” – деб ҳайратланади Рўзбихон. – баландга кўтарилилган қалъалалар, ҳаво фазосидаги уйлар”. “Улар дам олиш учун тўхтаганларида, деб ёзади И.Барбаро. – кўчманчилар бу уйларни аравалардан туширишиб, унда яшашади”.

Чодирни аравага қотиришарди, аравага бир неча тужа ёки буқаларни боғлашарди ва юриб кетишарди. Гувоҳларнинг тасдиқлашларича, Қозоқ Даشتининг кўчманчилари ўз араваларида “кўрқувни ҳис этмай, ишонч билан” юришган. Зоро, чодирларнинг турғунлари, асосан аёллар ва болалар эдилар. Аравалар тепага кўтарилиганида ва пастга тушганида чодирлар хавфсизлигини таъминловчи отлиқлар ҳамроҳлик қилишарди.

Кўчма уйлар ҳақида манбалар нимани ёзишади?

XVIII асрда ҳамма жойда кўчма уйлардан йиғма ўтовларга ўтишди. Кўчманчилар бор мулкини ҳамда ўтовини тужа ва отларга ортишиб, олдинга ҳаракат қилишарди. Бу Даشتни Қипчоқ аҳолиси майший аҳволининг йирик ўзгариши эди. Бу ўзгаришлар, бинобарин, яйловларнинг камайиши ҳамда ўйротлар билан шиддатли жанглар билан боғлиқдир.

Кўчманчи қозоқларнинг ғилдиракли аравалардан ўтовларга ўтиши сабабини тушуниринг.

Ов. Даشتни Қипчоқ кенгликларидағи турли ҳайвонот олами кўчманчиларга ов учун катта имкониятлар берарди. Ўрта аср муаллифлари қозоқларнинг қувалаб юриб кийикларни ов қилишини таърифлашиб, кўчманчиларнинг “асосан камонлардан фойдаланиб, ов қилишни жуда яхши ўзлаштиришган”ини таъкидлашади. “Агар гўштга эҳтиёж тугилса, хўжайнин елкасига каттагина камонни бир неча найзаси билан ташлаб, овга чиқарди ҳамда семиз қулонни ўзининг ов найзасининг нишонига айлантиради”.

Онинг бир неча тури бўларди: учқур қушлар билан, итлар билан, қувалаб ов қилиш ва ҳ.к.з. Овчи қушлардан бургут, қирғий, лочин ва бошқалардан фойдаланиларди.

Бургут билан ов.

Ов турларидан бири ҳақида кичик ҳикоя түзинг: қүшлар билан, итлар билан, құвалаб юриб ов қилиш.

Хұнарлар ва уй ишлари. Қозоқлар хўжалигига сезиларли ўринни турли хұнармандчиликтер ва уй ишлари эгаллаган, уларнинг кўпчилиги чорва маҳсулотларини қайта тайёрлаш билан боғлиқ әди. Қозоқларнинг уй хұнарлари, масалан, тери ошлаш, юқори ўринда турғанлигини XVI аср ўсмон муаллифи Сейфи Челебининг маълумотлари тасдиқлайди. “Уларнинг кафтандар кўй терисидан қилинган, улар турли рангга бўялади ва атласга ўхшаб чиқади. Уларни бухорога олиб боришади ҳамда атласдан бўлган кафтандар баҳосида сотишади. Улар шунчалик чиройли ва жозибадордир. Уларнинг, шунингдек, сув ўтказмайдиган, умуман намгарчилликдан кўркмайдиган гаройиб накидкалари бор”.

Барча оғир ишлар, чиририқда ип йигириш, тери ошлаш, терини қайта ишлаш, чарм маҳсулотларини тикиш, молларни соғиши ва ҳ.к.з. кўчманчи жамиятда батамом аёллар томонидан бажарилган. Кўчманчи жамиятнинг эркаклари қурол-аслаҳа буюмларини, эгарларни тайёрлашар, уйлар қуришар,

этик тикишар, подаларни кўриқлашар, ов қилишарди. Эркакларнинг энг муҳим вазифаси оилани ҳамда мулкни ҳимоя қилиш, урушларни олиб бориш эди.

Маҳсулотларнинг ортиқча қисмини кўчманчилар шаҳар аҳолиси ва дехқонлар томонидан ишлаб чиқарилган товарлар ҳамда маҳсулотларга айирбошлишарди. Даشت туманлари ва ўтроқ дехқончилик туманлари аҳолиси орасидаги доимий алоқа қозоқ жамияти ҳаётининг ўзига хос хусусияти эди.

Қозоқларнинг асосий ҳунарларини белгиланг ҳамда хусусиятларини айтинг.

Мажбуриятлар. Кўчманчиларнинг қадими ҳамда аҳамиятига кўра муҳими ҳарбий мажбурият эди: ҳар бир эркак хоннинг ёки қўмондонларнинг чақируви бўйича қўшинларда қатнашиши керак эди.

Бошқа бир мажбурият солиқ тўлови бўлди: “ҳар йили даромадининг ўигирманчи қисмини” тўлаши керак бўлди. Оддий кўчманчи молчилар, дехқонлар ҳамда оддий шаҳарликлардан : *закот, сўқим, шувога* – молчилардан; *ушур, бож, хирож* – дехқонлар ва ҳунармандлардан олинди.

Яна бир мажбурият – доимий мажбурият бўлди. Хоннинг ўз эгаликларини айланиб чиқиши вақтида аҳоли унга ҳукмдор ва унинг аъёнларини ушлаш учун керакли бўлган озиқ-овқат маҳсулотларини бериши керак эди.

Мажбуриятлар кимнинг фойдаси учун тўланарди ва ундан кимлар озод қилинган эди?

Қозоғистоннинг жанубий ҳудудларида ер мулкининг: сойюргал, вақф ва ҳ.к.з. каби шакллари пайдо бўлди. Сойюргал кўчманчи оқсуяжларнинг ўтроқ дехқончилик аҳолидан ҳукмронлиги шакли эди. Шаҳар ҳамда дехқончилик округлари ҳарбий ёки фуқарвоий хизматдан арз қилишарди. Бу ерлар соҳиби ўз фойдаси учун солиқлар йиққан.

Мусулмон диндорлари ер, сув манбалари, суғориш иншоотларини вақф сифатида солиқлар билан бирга олишарди. Фойдадан олинган даромадларни масжид, мактаб, мадрасаларга сарфлаши керак бўлди. Диндорлар, шунингдек, бирмунча ер участкаларига шахсий бойлик сифатида – *мулкка* эгалик қилишиди.

Солиқлар ва мажбуриятлар турларини айтинг, уларни таснифланг.

1. Озиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. Жанубий Қозоғистон туманларида, Сирдарё, Шу, Талас дарёлари бўйида _____ молчилик тарқалган эди.
- 1.2. Яйловлар ўтлоқларнинг қалинлиги, салқин табиати билан ажralиб туриди, чунки _____ туманларида жойлашган эди.

1.3. XV–XVII асрларда ўтов билан бирга уй-жой ҳамда уловнингасий тури бўлди.

1.4. Қозоқларнинг яшаша жойи – ўтов, шунингдек, хўжалик инвентарлари учун яхши мослашган эди.

! 2. Ёпиқ тест вазифалари

1.1. Хўжалик аҳамиятига кўра, қозоқларда етакчи ўрин олган

- А) қушлар
- Б) эчкилар
- С) туялар
- Д) қўйилар
- Е) иирик қорамол

1.2. Кўчманчиларга қарши юриш одатда

- А) қишида
- Б) кўкламда
- С) ёзда
- Д) кузда
- Е) кечки кўкламда

54-§.

XV–XVII АСРЛАРДА ШАҲАР ВА МАНЗИЛГОҲЛАР

Берилган мавзууни ўргангач, сиз қуийдагиларни ўрганасиз:

- XV–XVII асрларда шаҳар ва ўтроқ аҳоли манзилгоҳларида хўжалик ҳаёти қандай ривожланганини;
- Шаҳарлар ривожланишига нималар ёрдам берган ва монелик қилганини;
- Қозоқ хонлигининг умумий ҳаётини таъминлашда шаҳарнинг вазифасини.

Шаҳарлар. Қозогистон тарихидаги XV–XVII асрлар ораси ёзма манбаларда атрофлича ёритилган, уларда “Туркистоннинг 30 қалъаси” тилга олинган.

Жанубий Қозогистон минтақасининг ўтроқ ва кўчманчи дашт ўртасида, савдо йўллари чорраҳасида жойлашганлиги уни маданият ва иқтисод марказига айлантириди.

Аммо феодалларнинг ўзаро урушлари ва ташқи душманлар(аввало, жўнғорлар)нинг ҳужумлари туфайли Қозогистон шаҳарлари путурга кетди. IX–XII асрларга нисбатан Жанубий Қозогистондаги шаҳарлар сони деярли уч марта камайди.

Кўхна Туркистондаги қазишишлари.

Ўтрорда XV асрнинг ўртасидан шаҳар атрофлари харобага айланди. XVI асрга келиб шаҳарниң фақат марказий қисмидагина ҳаёт қайнарди. XVIII асрнинг бошида шаҳарни аҳоли мутлақо тарк этди.

Сайрам, Сифноқ, Сўзок шаҳарларининг ҳам майдони қисқаргани қайд этилди. Қозогистон шаҳарларидағи аҳоли сони 5 000 дан 11 000 нафаргача ўзгариб турди. Шаҳар ҳаёти марказда, энг яхши иҳоталанган қисмда жамланғанди.

□

XV–XVII асрларда шаҳар маданиятининг путурдан кетиши сабабларини тушунтиринг.

Қаттол урушлар даврида ҳар бир шаҳар мустаҳкам ҳимоя мажмуулагига эга бўлиши керак эди. Масалан, Савронда XVI асрда мудофаа иншоотлари мавжудлиги боис ишғол қилиш имконсиз қалъа бўлган. Қалъа истеҳкомларининг қолдиқлари ҳозир ҳам кузатувчидан ёрқин таассурот қолдиради. Уларниң сақланиб қолганларининг ўзи ҳам 6 метр баландликка етади. Девор ташқарисида 3 метргача чуқурликдаги, 50 метргача кенгликдаги хандақ бўлган.

Туркистон шаҳрининг истеҳкомлари ҳам мустаҳкам бўлган. XVII асрдан бошлаб Туркистон Қозоқ хонлигининг асосий диний ва сиёсий маркази

вазифасини бажара бошлади. Бу ерда хорижлик әлчилар қабул қилинганды, хонлар сайланған, айнан шу ерда, мусулмонларнинг маънавий раҳбари Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасида энг таниқли қозоқ хонларининг хоки кўйиларди.

Туркистон шаҳрининг ўрта асрлар Қозогистонининг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази сифатида аҳамиятини очиб беринг.

Қозоқ давлатчилиги барпо этилиши ва мустаҳкамланиши даврида шаҳарлар катта роль ўйнади. Масалан, Сигноқ шаҳри Шарқий Дашти-Кипчоқнинг “савдо кўрфази” әди ва дастлабки қозоқ хонларининг қароргоҳи бўлди.

Қозогистон ҳудудидаги кейинги ўрта асрларнинг деярли барча шаҳарлари аввалги давр режалашини такрорлаган. Шаҳарларда ҳисор (арк) ва шаҳар атрофи ажралиб туради. Ҳисор – шаҳарнинг аҳоли зич жойлашган мустаҳкамланган қисми, унда ҳукумат бинолари, марказий масжид, бозорлар, ҳунармандлар устахоналари, уй-жойлар бўлган. Ҳисордан ташқаридаги ҳудуд шаҳар атрофидаги қишлоқ ҳўжалик майдони бўлган.

XV–XVII асрларда давлат ҳаётида Жанубий Қозогистоннинг ўрни қандай бўлган?

Ўтрорда археологлар томонидан XV–XVII асрларга оид 30 дан ортиқ кварталлар очилган. Шаҳар таркибидаги жамоат бинолари қаторида ҳаммомлар бўлган.

Кварталлар уларда яшаётган одамларнинг касбига кўра барпо этилган. Ўтрорда XVI асрга оид кулоллар кварталида қазиш ишлари амалга оширилган. Унда ҳунармандлар цехларга бирлашишган.

XV–XVII асрларда шаҳарларнинг тузилиши ва роли қандай ўзгарганини аниқланг.

Темирчилик иши ва заргарлик шаҳарда авваллардагидек кенг тарқалганди. Ҳунармандлар чўян қозонлар қўйишарди, темирдан ўрок ва пичноқ, тақалар тайёрлашган.

Заргарлик санъати юксак даражага чиқди. Усталар ўйма нақш, тилла билан ҳаллаш, тилла ипчаларни ўриш каби турли техник усусларни билишган ва қўлланишган, жавоҳирларга сайқал беришган, қимматбаҳо ва рангли тошларни қўлланишган. Олтин, кумушдан аёллар тақинчоқлари ишланган. Оғир қумуш билагузуклар қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Исирғалар ёй, қимматли тошлар ўрнатилган ҳалқалар шаклида ишланган. Соҷопопук (шашбау)лар кенг ишлатилган. Қозогистон шаҳарларида суюкка

ишлиов бериш кенг тарқалган. Гиламдўзлик, чарм маҳсулотлари ишлаб чиқарилган.

Заргарлик буюмларининг юксак маҳорат билан ишланганини кўрсатувчи техник усуllар ва турлар ҳақида айтиб беринг.

Шаҳарлар атрофида боғлар ва далалар, полиз ва узумзорлар, яйловлар жойлашган. XV–XVII асрларда ҳар бир шаҳар катта деҳқончилик туманининг маркази бўлган.

Ўтган давр билан таққослагандага XV–XVII асрларда Қозоғистон шаҳарларида ҳунармандчилик ривожланишида нималар ўзгарди?

Савдо. XV–XVII асрларнинг иккинчи ярмида қозоқ даштлари орқали Россия ва Ўрта Осиё орасида савдо муносабатлари йўлга қўйилди. Россия билан савдо Қозоғистон шаҳарларининг ривожланишига туртки берди. Россия Ўрта Осиёга мовут, кўзгу, мўйна, кумуш олиб келарди. Савдо карвонлари Сигноқ, Туркистон шаҳарлари орқали ўтган.

Савдони ривожлантирувчи ва унга монелик қилувчи жиҳатларни белгиланг.

Халқаро савдо тўғрисидаги ёзма манбалардаги маълумотларни археологик топилмалар тасдиқламоқда. Ўтрор, Туркистон, Саврон харобаларида XV–XVII асрларга оид хитой чинниси, Россия ва Ўрта Осиё тангалари топилган.

Халқаро савдо билан бир қаторда Сирдарёбўйи шаҳарларининг кўчманчилар билан ва маҳаллий савдо ҳам ривожланиб борган. Шаҳар бозорлари усти ёпилган ёndoш кўча (тим)лардан иборат бўлган. Дўкон одатда ҳунармандга қарашли бўлган ва у ерда бир вақтнинг ўзида маҳсулот ишлаб чиқарилган ва сотилган.

Савдонинг ривожланиши ва унинг халқаро муносабатлар ривожига таъсири натижаларини чиқаринг.

Экинчилик азалдан Еттисув ва Жанубий Қозоғистонда ривожланган. Шарқий, шимолий ва марказий минтақаларда деҳқончилик дарёларнинг қўйи соҳилларида амалга оширилган ва хўжалик таъминотида ёрдамчи рол ўйнаган.

Қозоқ дәхқонлар турли дон әкинлари, асосан тариқ етиштиришган, у Қозогистоннинг оғир табиий шароитида қатор афзаликларга эга эди. Аввало, ортиқча парвариш талаб құлмайдиган бу әкин мунтазам ва мүл хосил берарди. Қозоқ далаларида тариқ әкілгани ҳақида қатор манбаларда маълумотлар берилген. И. Барбири узок йўлга отланган қозоқлар асал билан аралаштирилган тариқ толқони солинган халтани ўзи билан олишини ёзган. “Бундай овқат захираси уларнинг манзилгоҳлардан 10, ҳатто йигирма кунлик масофага узоқлашишига имкон берган”.

Буғдой, тариқдан ташқари қозоқлар арпа ва сули ҳам әкишган. Бундан ташқари жавдар (қора буғдой), шоли ва полиз әкинлари әкишган.

Кўчманчиларнинг дәхқончиликка қўл уришига ҳамиша иқтисодий зарурат мажбур қилган. Ўтроқ ҳаётга энг аввало кўчиб юриш имконидан айрилган камбағаллар ўтишган. Молларидан айрилиб, ўтроқлашиб қолгандарни жатақлар (ётиб қолгандар) деб аташган. Шу билан бирга ўтроқ аҳоли вакиллари етарлича мол орттиришга муваффақ бўлиши билан яна кўчманчи ҳаётга ўтишган. Кўчиб юриш имконияти қозоқларда ҳамиша фаровонлик белгиси ҳисобланган.

Нима қозоқларни ўтроқлашишга мажбулларди?

1. Очик шаклдаги тест вазифалари:

- 1.1. XVII асрдан Туркистон савдо нуқтаси ва хон қароргоҳи бўлиши билан бирга асосий ____ марказ ҳам бўлган.
- 1.2. Давлат бинолари, масжид, бозор, устахоналар жойлашган шаҳарнинг мустаҳкамланган қисми ____ деб аталган.
- 1.3. Қозогистоннинг кейинги ўрта асрлар шаҳарларида кулол усталар ____ га бирлашганди.
- 1.4. XV–XVII асрларда қозоқ даштлари орқали савдоларда ____ Осиё ва ____ ўртасидаги савдо алоқаларининг ўрнатилиши янги воқеа бўлди.
- 1.5. Экинчилик азалдан дәхқончилик маданияти мавжуд бўлган ҳудудларда, Қозогистоннинг ____ ва ____ қисмida муҳим аҳамият касб этди.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. XV–XVII асрларда IX–XI асрларга нисбатан Жанубий Қозогистондаги шаҳарлар сони деярли ____ камайди:
 - A) 3 марта
 - B) 4 марта
 - C) 5 марта
 - D) 2 марта
 - E) 6 марта

2.2. XVI асрда мудофаа истеңкомлари билан машхур ва забт этилмас қалъа сифатида машхур эди

- А) Тараз
- Б) Фараб
- С) Баласоғун
- Д) Саврон
- Е) Сиғноқ

2.3 XVII асрдан Қозоқ хонлиги сиёсий марказига айланган шаҳар

- А) Суяб
- Б) Туркистан
- С) Баласоғун
- Д) Тараз
- Е) Сиғноқ

2.4. “Савдо күрфазы” ва дастлабки қозоқ хонлари қароргохи бўлган шаҳар

- А) Саврон
- Б) Фароб
- С) Баласоғун
- Д) Тараз
- Е) Сиғноқ

55-§.

XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚЛАРНИНГ МАЊАВИЙ МАДАНИЯТИ

Берилган мавзуни тадқиқ этгач, сиз қўйидагиларни ўрганасиз:

- XV–XVII асрлардаги қозоқлар мањавиий маданияти ривожланишининг ўзига хосликлари;
- Қозоқларнинг мањавиий маданиятининг замонимиз учун аҳамияти;
- Қозоқлар мањавиий маданиятининг “Мангу эл” ғояси асоси эканлиги.

XV–XVII асрлар даври қозоқ халқи маданияти тарихида алоҳида ўрин тутади. Айнан шу даврда ўзига хос халқ ижодиёти, ёзма адабиёт ва оригинал мусиқа санъати шаклланди. Оқинлар, жировларнинг фаолияти ва кўп сонли айтишувларда мунтазам маҳоратини ошириб бориши натижасида қозоқ тили шаклланди.

Жиров, оқинлар Буюк Даشت элининг руҳини ўзида ташииди. XV–XVII асрларда – қозоқ оғзаки халқ ижоди гуллаб яшнаган давр жиров даври сиғатида тилга олинади. Жировлар ҳозиржавоб шоирлар бўлган. Уларнинг

асосий жанри – *түлгөв* (шөърий шаклда фикрлаш ва насиҳат бериш). Түлғовларнинг бир неча фарқли турлари бор. Йўқлов (ҳаётдан кўз юмганларни уларнинг фазилатлари, жасоратларини эслаган ҳолда хотирлаш) кенг тарқалган. Жировларнинг эслатишлари насиҳат йўналишида бўлади. Уларнинг кўп мисралари вақт ўтиши билан мақол ва маталларга айланаб кетган.

Жиров шоирлар халқ ичига “эзгу сўз”, “эзгу амал” ва “эзгу ният” тушунчаларини олиб кирдилар. Шу шаклда улар қозоқ маданияти ва дунёқараси шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Жировлар назмининг асосий мавзуларини кўрсатинг.

Кўп ҳолларда жировлар таниқли сиёсий арбоблар, хон маслаҳатчилари, уруғ раҳбарлари, лашкарбошилар ҳам бўлишган. Қазтуған XV асрнинг ўрталарида энг эъзозланган жировлардан бири бўлган. У таниқли лашкарбошилардан бири бўлиб, жанговар жасоратларни куйлаган, дашт қабилаларининг Қозоқ хонлари туғи остида бирлашиши учун курашган.

Қозоқ оғзаки шеърияти вакиллари номлари тарихда сақланиб қолган: Шалқиз жиров ва Дўспанбет жиров (XV–XVI аср), Жилембет (XVII аср). Дўспанбет жировнинг қўшиқлари ҳарбий юришлар, жасоратлар, жангчининг номуси ва бурчи ҳақида ҳикоя қиласиди. Шоир 1523 йилда Астрахань яқинидаги жангда ҳалок бўлган.

Қозоқ халқи маданияти тарихида Шалқиз Тиленшиули сезиларли из колдирган. Унинг ватанпарварлик мавзусидаги поэзияси чуқур фалсафий мазмун, бой бадиий образларга бой.

Нима учун жировлар шеърияти қозоқ жамиятига зарур эди?

Жировлар шеърияти анъаналарини Жиенбет жиров давом эттириди ва бойитди. У “Есил” қаҳрамонлик достони муаллифи эди. Ботир эди, Есимхон даврида Кичик жузнинг бийи бўлган. Ўйратларга қарши урушларда қатнашган.

XV–XVII асрдаги жировлар ижодини бирлаштирадиган жиҳат – аскарлар ва ватан ҳимоячиларининг шеърияти эканлиги.

Жировлар аждодлар арвоҳларига инонч ва миллий бирлик мафкурасини ўзларида тамсил этган ёрқин вакиллар эдилар. Айнан жировлар қаҳрамон ботирлар эпоси яратувчилари эди. Шунинг учун ҳам бутун дашт арвоҳлари кучини юзага чиқарувчи сифатида уларнинг салобати кўринган. Айнан дашт жировлари Буюк даштнинг кўплаб уруғ ва қабилаларининг маънавий бирлашиши асосини қўйдилар.

Жировларнинг ҳозиржавоблиги қозоқ маданиятининг олтин жамғармасига киритилди.

Қозоқ жамиятида улар яна ким сифатида кўзга кўринган?

Құбиз.

Дүмбира.

Жировларнинг ўзига хослиги – шахсий фазилатлари, кенг дунёқараши, нотиқлик санъати ва фаол фукаролик мавқеи туфайли улар ҳукмдор ва оддий халқнинг ўртасидаги кўприк бўлишган. Хонлик тақдирига таъсир этиши мумкин бўлган вазиятларда жировлар хон ва халойиққа ўз насиҳатини беради, муаммонинг шундай ечимларини таклиф этадики, унга хон ҳам, халқ ҳам қулоқ солади.

XV–XVII асрлардаги жировлар Шалқиз, Дўспанбет ва Жиенбетлар ижодини бирлаштирувчи умумий жиҳатларни айтинг.

Мусиқий ижод. Мехнат фаолияти, одат ва удумлар мусиқий асбоблар ва вокал ижодиётида ўз аксини топган. Қозоқлар, қатор бошқа миллатлар каби, фақат яккахон ижрони билишарди. Ҳар бир оқин ва қўшиқчининг албатта дўмбираси бўлган, қўбиз ҳам кенг тарқалган.

XVI–XVII асрларда халқ чолғу асбобларини чалиш қозоқларнинг маиший турмушидан мустаҳкам ўрин олди. Иқтидорли халқ мусиқачилари эпик, тарихий, эртак ва маиший мавзуларда куйлар яратдилар. Дўмбирада куй ижро этишдан аввал ижрочи одатда асар мазмунини қисқача айтиб берарди ва ҳикоясини “бу ҳақда дўмбира қандай ҳикоя қилишини тингланглар”, деб тугатарди. Масалан, “Бўётурғай” куйида полапонларини илондан ҳимоя қилаётган қушнинг ҳиссиятлари тасвирланади. Дўмбира овози орқали унинг хавотири, жўжаларнинг аянчли чирқиллаши, қанотларнинг қалтираши ва қушнинг болаларини сақлаб қолиш учун ҳалок бўлиши тасвирланади.

Бир шахснинг ҳам айтувчи, ҳам мусиқачи, ҳам қўшиқчи ва шоир бўлиши қозоқларда анъана тусига кирганди. Оғзаки адабиёт хазиналарини қобилиятли одамлар – оқинлар, жировлар, қўшиқчи-ижодкорлар яратганлар ва авлоддан авлодга етказганлар. Оқин, жиров, жирчи, ўланчи тушунчалари бир-биридан анча фарқ қиласади.

Сизга таниш бўлган қозоқ халқи мусиқий асарларини айтинг ва тасвирланг.

Ижодкорлик қобилиятига эга, бир зумда шеър түқишига қодир одамларни қозоқлар оқинлар, деб аташган. XV–XVII асрларда уларнинг аҳамияти кучайиб борди. Оқинлар айни вақтда халқ оғзаки ижоди намуналари ижрочилари ҳам бўлишган. Улар жирчи, айтувчи ва ўланчиларга бўлинган.

Бола туғилганда, тўйларда, таъзияларда, янги йил – Наврўзни кутиб олишда айтиладиган анъанавий қўшиқлар алоҳида ўрин тутган.

Қозоқ қўшиқ санъатининг кенг тарқалган турларидан бири терме эди. Халқ мусиқаси асосида оқинлар ўз ижодини яратган. Жирчилар эпик ва тарихий достонлар, эртаклар, ривоятларни такрор айтиб беришган.

XV–XVII асрларда вокал ва мусиқий асбоблар санъати
ривожланиши сабабларини тушунтиринг.

Мақоллар ва маталлар. Кўп сонли мақоллар ва маталлар шу даврдаги халқ ижодиётининг ривожланганидан далолат беради. Уларда шоирона халқнинг донолиги, маданияти, ҳаётий тажрибаси акс этган. Қисқа каломларда насиҳат ва маслаҳатлар берилади, одамларнинг нуқсонлари танқид қилинади. Масалан, меҳнат ҳақидаги ушбу мақолни кўринг:

Омочни бирга тортганлар хирмонда жанжаллашиб қолмайдилар.

Меҳнатнинг таги роҳат.

Тош бошни ёради,

Меҳнат тошни эзади.

Баҳор кузнинг келишини кўрсатади.

Маишӣ маталлар ҳаётни образлар воситасида акс эттиарди.

Тегирмонда туғилган сичқонни момақалдириқ билан қўрқитолмайсан.

Ёпинчиқли одам ёмғирда эзилмайди.

Отилган ўқ қайтиб келмайди.

Туяга минган қўйларнинг орасига яширина олмайди.

Эртаклар ва эпос. Оғзаки ижод жанрларидан бири эртаклар ҳисобланади. Турли туман ва ранг-баранг қозоқ эртаклари халқнинг ҳаётини акс эттиради. Эртакларда жамоат ҳаёти, халқнинг орзу-ҳавасларини тушуниш учун жуда кўп маълумот беради. Турли эртак жанрлари мавжуд бўлган. Ҳайвонлар ҳақида, фантастик, маишӣ, реал, сатирик эртаклар бор.

Сиз биладиган қозоқ эртаклари ва уларнинг турларини санаб беринг. Қозоқ эртакларининг қайси қаҳрамонлари сизга маълум ва улар нималарни тамсил этадилар?

Асрлар давомида қозоқ халқининг “Кўблонди ботир”, “Алномиш”, “Ертарғин”, “Қамбар ботир” қаҳрамонлик эпослари, авлоддан авлодга

мерос қолмоқда. Ижтимоий-маиший достонлар ёшларнинг муҳаббатига бағишлиданади. Уларда майший ҳаёт, анъаналар, удумларни тасвирлашга катта ўрин ажратилади. “Қўзи Қўрпеш ва Баян Сулу”, “Қиз Жибек”, “Айман Шўлпан” достонлари кенг тарқалган.

Халқ оғзаки ижоди ва жировлар поэзиясининг турларини айтинг ва тавсифланг.

Қозоқ лирик достонлари тўқилишига Шарқ халқларининг мумтоз асарлари катта таъсир қилган. “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” ишқий лирик қўшиқлари қозоқ овулларида ҳам куйланган.

Қозоқ оғзаки адабиётида қуидаги жанрлар кенг ривож топди: мақоллар, топишмоқлар, нақллар, афоризмлар, қўшиқлар, айтишувлар.

XV–XVII асрларда нотиқлик санъати амалда бўлди ва ривожланишда давом этди. Нутқларда қозоқ оғзаки ижодиётининг ўзига хослиги аксини топди.

Ёзма адабиёт турларини айтинг ва тавсифланг. XV–XVII асрларда қозоқлар орасида тарқалган китоблар рўйхатини тузинг.

Ёзма адабиёт. XV–XVII асрларда қозоқлар орасида диний йўналишдаги этнографик ва тарихий характерга эга қозоқлар генеалогия (шажара) сига оид китоблар тарқалганди. XVII асрдаги Қадирғали Жалаирнинг “Жамиати тавориҳ” китоби қозоқ тарихий адабиётининг муҳим ёдгорлиги ҳисобланади.

Шундай қилиб, оғзаки ва ёзма адабиёт XV–XVII асрларда ривожланишда давом этади. У ўтган давр маданияти билан боғлиқ бўлган, қозоқ миллий адабиётининг янада ривожланиши учун асос бўлиб хизмат қилган.

Дашт маданияти асосини қуидагилар ташкил этганини далилланг:
адолат тимсоли бўлган бийлар; жасурлик тимсоли бўлган ботирлар;
халқнинг фикрини билдирган, унинг маънавий бирлигининг
тимсоли бўлган жировлар.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари:

- 1.1. Қозоқлар ва баъзи халқларга ижронинг фақат _____ шакли маълум бўлган.
- 1.2. _____ ҳар бир оқин ва ижрочининг мусиқий асари ва мулки бўлган.
- 1.3. Импровизация қобилиятига эга, шеърларни ҳозиржавоблик билан тайёрловчи одамни _____ деб аташган.
- 1.4. Қадирғали Жалаирнинг “Жамиати Тавориҳ” қозоқ тарихий адабиётининг _____ аср ёдгорлиги ҳисобланади.

1.5. _____ ҳозиржавоб-шоир, шеърий шаклдаги тўлғов-фикрлаш ва насиҳатлар муаллифлари эдилар.

! 2. Бир ёки бир неча ёпиқ тест вазифалари

2.1. Қозоқ халқининг оғзаки ва ёзма мусиқий санъати шаклланган давр:

- А) XIII–XIV аср
- Б) XIV–XV аср
- С) XIV–XVI аср
- Д) XV–XVII аср
- Е) XVIII–XIX аср

2.2. Халқнинг анъаналари ва удумларини тасвиrlовчи ижтимоий-майший достон ҳисобланади:

- А) Қўзи Кўрпеш ва Баян Сулу
- Б) Қўбланди ботир
- С) Қамбар ботир
- Д) Ертарғин
- Е) Алдар кўса

2.3. Қадирғали Жалойирнинг XVII асари қозоқ тарихий адабиётининг ёдгорлиги ҳисобланади.

- А) Бобурнома
- Б) Жамиати тавориҳ
- С) Тарих-и Рашидий
- Д) Тарих-и Абильхайр-хоний
- Е) Қутадғу билиг

56-§.

XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚЛАРНИНГ АНЪАНАЛАРИ ВА МАИШИЙ ҲАЁТИ

Мазкур дарс давомида сиз:

- Қозоқлар майший ҳаёти, яшаш тарзини аниқлашингиз;
- Ўтовнинг рационаллигини, унинг тузилишини баҳолашингиз;
- Халқ одатлари ва анъаналарини билишнинг қадрини ва аҳамиятини муҳокама қилишингиз лозим.

XV–XVII асрларда қозоқлар ислом дини билан бирга Тангрига ибодат килиш билан боғлиқ қадимий дин удумларини ҳам бажаришган. Қозоқлар аждодлар руҳи – арвоҳларни эъзозлашган. Қозоқчада Ар – номус маъносини беради, Ру – оила, уруғ, Ақ – ёруғ, муқаддас маъноларини беради. Инсоннинг энг муҳим вазифаси арвоҳлар номусини унутмаслик ва оёқ ости қилмаслик.

Ҳар бир қозоқ учун ўз гениалогия (шажара) сини билиш муҳим эди. Турклар авлоди бўлган инсон ўз уруғидаги аждодларнинг давомчиси бўлган ва авлодларида давом этган. Вақтни ҳис этиш қозоқларда авлодлар узвийлигига тифиз боғланган.

Қозоқларда аждодлар руҳига ибодат қилиш ва уларни эъзозлашнинг шаклланиши илдизлари сабабларини белгиланг.

Оловга (Ўт онага) топиниш катта аҳамиятга эга бўлган. Қозоқларда олов билан тозалаш – халослаш (аластай) одати сақланиб колган. Бу одат қишиликдан яйловга кўчиш вақтида ўтказилган. Яйловга олиб борувчи катта йўлнинг икки томонида улкан гулханлар ёқилган, одамлар ва қўй отарлари улар орасидан ўтказилган. Янги оиласа кириб келган келинчак оловга салом берган ва унга мой қўйган.

Тақвим. Чексиз даштларда мунтазам ҳаракатланиш кўчманчиларни маконда йўналишни тўғри аниқлаш, юлдузларга қараб йўл топиш, қудуқлар, яйловлар, дараҳтзорларнинг жойлашган ерини аниқлаш ўргатган.

Ўрганилаётган даврда халқ орасида вақтни белгилаш билан шуғулланувчи ҳисобчилар бўлган. Уларнинг бу ҳунари авлоддан авлодга мерос қолган. Ҳисобчилар қўп авлодлар тажрибасидан фойдаланишган, йиллар давомида кузатувлар олиб боришган, об-ҳавони олдиндан айтишган, мавсумий кўчишлар вақтини бергилашган, қозоқ халқ тақвими учун кабиса йиллари белгилашган.

Тақвим ва қозоқларнинг астрономик билимлари бир бири билан қандай боғланган?

Ҳисобчиларнинг кузатишлари йилни 12 ойга бўлиш имконини яратган. Халқ ҳаётида 12 йиллик мучал тақвими катта рол ўйнаган. Ундаги ҳар бир йил ҳайвон номи билан аталган: сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз.

Нима учун қозоқлар фойдаланган тақвимда 12 йил кўрсатилган?

Йил боши баҳорги teng кунликка тўғри келган ва Наврўз байрами билан бошланган. Бу кун кейин нишонланган: меҳмонга боришган, мусобақалар уюштиришган, фаровонлик ва ҳосил тимсоли – Наврўз-кўжа тайёрлашган.

Қозоқ халқининг яшаш жойи моддий маданиятнинг ажойиб ёдгорлиги. Ўтов – кўчманчиларнинг асосий яшаш жойига айланган. У ёғоч ва кигиздан

ишланган. Асосини кереге, гумбазини чангароқ ташкил этган. Радиал ходалар – увиқлар билан мустаҳкамланган. Ўтов майдони унинг арқонлар сонига боғлиқ бўлган. Оддий кўчманчилар 6–8 арқонли ўтовларда яшашган. 12 арқонли ўтов майдони 100 кв.м. га етган. Бой қозоқлар 12, 15, 18 арқонли ўтовларда умр суришган.

Пастдаги ўчақдан юқоридаги чангароққача ўтов ичидаги бутун коинот акс этганини исботлашга уриниб кўринг.

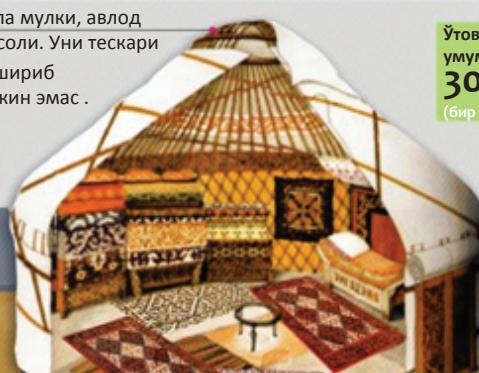
Вазифасига кўра ўтовлар бир неча хил бўлган: меҳмон ўтови, уй жой ўтови, сафар ўтови, қўшимча ўтовлар.

Меҳмонлар ва уй эгаси қандай ва нега шундай жойлашган?

Қозоқларнинг қадимиј яшаш жойи – ўтов:

ЧАНГАРОҚ – оила мулки, авлод давом этиши тимсоли. Уни тескари

ўгириш ва тушириб юбориш мумкин эмас.

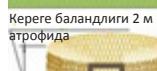

Ўтовнинг анжомлари билан бирга умумий оғирлиги
300–400 кг –

(бир тия юки) бўлган.

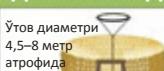
Кирайтган одам бошини этиши учун (қабул қиласётган чангароққа ҳурмат маъносида) остоинан юкори, пештоқини паст қилишган.

Ўтовни 2–3 одам 1 соатда куя олади

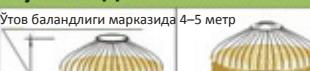
1. Кереге

(йигма панжаралар девор). Аввал кереге ўрнатилади, унинг алоҳида қисмлари канотлари деб атадали.

2. Чангароқ

(гумбазнинг эрг юқорисидаги думалоқ анжом). Максус айри ёғоч ёрдамида ўтovnинг юкори қисмини кўтариди.

3. Ўик

(гумбаз ёғочлари). Чангароқни тутиб туриши учун ўрнатилади.

4. Сикирлауқ

(эшиклар). Икки томондаги ходаларга эшиклар мустаҳкамланади.

5. Кигиз

Ўрнатилган ўтov окридан пасттагача кигиз билан ўралади. Кейин узун арқонлар билан кигиз ўзивларга бояланади. Кигизнинг тўрт тури бор:

1. Тумриц (деворлар учун)
2. Узиқ (деворнинг юкори қисмидан чангароққача)
3. Тундик (чангароқ ўстига)
4. Кигиз ўзиқ (ўтovнинг эшиклари қопланади)

Ўтovнинг ёғоч қисми қутилган мажнунтол, оққайн ёки теракдан ишланган

Кўчманчининг кигиз уйи ўртасида ўчоқ бўлган. Кириш жойи қаршисида фахрий ўрин – тўр, эшик ёнидаги майдон бўсаға деб аталган. Ўтов ичи турли ёғоч, чарм, кигиз буюмлар билан жихозланган, гилам ва кўрпачалар ёзилган. Қишида иссиқлик сақлаш учун ўтов икки қават кигиз билан ўралган.

Қозоғистоннинг шимоли-шарқий минтақаларида ёғоч, тош, ғиштдан қурилган доимий уй-жойлар бўлган.

Нима учун кўчманчиларнинг асосий уй жойи ўтов
бўлганини тушунтириб беринг.

Кийим-кечак. Қозоқларнинг миллий либосларида этник, иқтисодий ва иқлим шароитлари билан боғлиқ анъаналар ўз аксини топган. Кийим-кечак мовуд, жун, ипак газламалар, кигиз ва мўйналардан тикилган. Терилардан пўстинлар тикилган, улар ташқи томонидан ипак, мовут, парча билан қопланган. Туя жунидан тўқилган узун плашч – чакмон (шекпен) ҳам қадимдан келаётган либос. Эркаклар ва аёлларнинг асосий кийими жун ва ипакдан тикилган чопонлар бўлган.

Эркаклар ва аёллар бош кийимлари хилма-хиллиги билан ажralиб турган. Баҳорда ва кузда қозоқлар мўйна билан ўраб тикилган думалоқ шаклдаги бўрк кийишган. Қизларнинг бўрки ҳалқалар ва укки патлари билан безатилган. Қишида тумоқ кийишган. Аёлларнинг бош кийимлари ичida энг гўзали тўйларда кийиладиган саукеле эди. Чақалоқ туғилиши билан жувон оқ матодан тикилган кимешен кийган.

Эркаклар этиги от минишга мос slab қўнжи тиззадан юқори, пошнали қилиб тикилган. Аёллар оёқ кийими нозиклиги ва чиройли нақшлари билан ажralиб турган. Эркаклар ва аёллар албатта белбог тақишган.

Таомлар ҳар бир ҳалқнинг моддий маданиятининг бир қисми ҳисобланади. Қозоқлар асосан гўшт ва сут маҳсулотлари истеъмол қилишган. Бия сутидан қимиз, туя сутидан қимрон (шубат) тайёрлашган. Сигир, эчки ва қўй сутидан айрон, турли пишлоқлар, сариёғ олинган.

Мехмонларни қандай таомлар билан кутиб олишган?
Таомлар мавсумга кўра қандай ўзгарган?

Қуритилган сузма, қурт қиши кунлари овқатга ишлатилган, уни қайноқ шўрвада эритишган. Эчки ва қўй сутидан бир неча хил пишлоқлар тайёрланган.

Эркак бош кийимлари.

Эркакча чопон.

Эркак
халат-чопони.

Аёллар туни.

Эркакча чарм чопон.

Эркакча иштон, белбоғи ва этиги.

Дон әкинларидан асосан тариқ, озрок – бугдой ва арпа истеъмол қилинган. Тариқдан қозоқлар тариқ күжә, тариқ талқон, байрам таоми жент тайёрлашган. Нон, бўғирсоқ тайёрланган.

Қозоқларнинг асосий таоми гўштили овқатлар бўлган. Энг қимматбаҳо гўшти йилки гўшти ҳисобланган. Ундан қовурдоқ, шужик, қарта, қази, ёл гўшти каби таомлар пиширилган. Қайнатилган гўшт, бешбармоқ қозоқларнинг асосий овқати эди

Ҳар қандай халқнинг таоми моддий маданиятининг бир қисми ҳисобланади, қозоқларнинг миллий таомлари ва уларнинг ўзига хослигини айтиб беринг.

Анъаналар ва удумлар халқнинг моддий ва маънавий ҳаётини акс эттиради. Қозоқларда улар табиат билан тотувлика яшаш, аждодларни ҳурматлаш, ўз халқининг одатларига риоя этишни талаб қиласди.

Меҳмонни худонинг элчиси каби қабул қилиш, унга таом ва уй жой бериш, меҳмоннинг мезбондан истаган нарсасини сўраб олиши – ушбу ва қозоқ меҳмондорчилигига оид бошқа анъаналар чуқур тарихий илдизларга эга.

Қозоқ халқ одатлари никоҳ удумларида яхши сақланган. XV–XVII асрларда ислом қозоқ халқининг оиласи ҳаётига катта таъсир қилмаган эди, мулланинг никоҳ ўқиши одат тусига кирмаган. Оиласи муносабатлар халқнинг умумий розилиги ва “Ёр-ёр” қўшигини куйлаш орқали мустаҳкамланган.

Куёв келин ва унинг сепи учун хақ – қалим тўлаган. Қалимдан ташқари куёв турли анъанавий совғалар ҳам тайёрлаган. Қизнинг онасига сут ҳақи, отасига тўй харажати, келиннинг ака-укаларига тортиқ (эгар, белбоқ ва ш.к.), келиннинг яқин қариндошларига ҳадиялар беришган. Келиннинг ота-онаси ҳам совғалар беришган. Камбағалларга кўпинча қариндош-уруглари ва дўстлари ёрдам беришган.

Келиннинг сепи қиммат, баъзида қалимдан ҳам қиммат бўлган. Унинг ота-онаси кийим-бош, тўй учун, саукеле тикишган, келиннинг уй-жойи учун зарур барча анжомларни беришган.

Ҳар қандай жамиятда халқ анъаналарнинг сақланиши мазмуни нимада?

Қозоқ халқининг қандай одатларини биласиз?

Келинни қиз уйидан кузатаётганда айтиладиган қўшиқлар унинг бошқа оиласига қўчиши, жигарларидан ажралишини ифодалаган. Қуёвнинг овулида келинни “беташар” қўшиқлари билан кутиб олишган. Бу қўшиқларнинг биринчи қисмида келин куёвнинг ота-онаси ва қариндошларига таништирилган, иккинчи қисмида унга насиҳатлар берилган.

□ Қозоқларда баъзи қадимий анъаналарнинг сақланиб қолиш сабабларини тушунтиринг.

Қозоқ халқи ҳаётида халқ байрамлари катта рол ўйнаган. Уларда турли спорт ўйинлари ташкил этилган: кураш, чавандозлар кураши (сайис), кўпкари ва бошқалар. Чавандозлар пойгаларида жуда кўп одамлар қатнашган. Олтин қабақ, жамби ату ўйинларида қатнашувчилар олтин ёки кумуш тангани камон билан нишонга олишган. Ўйин иштирокчилари учун кимматли совгалар кўзда тутилган.

□ Қозоқ халқининг оиласи қадриятларини айтинг ва уларнинг аҳамиятини тушунтиринг.
Этика ва анъаналарнинг узвийлигини кўрсатинг.

Кўчманчилар ҳаётида жанговар анъаналар катта аҳамиятга эга, чунки дашт аҳолиси қуролланган халойикдан иборат бўлган.

Кўчманчи қозоқларда мунтазам қўшин бўлмаган, зарурат тугилганда уруғ – қабилалардан халқ лашкарлари тўпланган. Ҳар бир уруғ – қабиланинг лашкарлари алоҳида аскарий қисмга тўпланган, унга уруғ раҳбари бошлиқ қилган. Лашкарлар ўз байроғига ва уран – жанговар шиорига эга бўлган. Бундай лашкаргар бирлашиб улус қўшинини ташкил этган. Улус раҳбари улус қўшинини бошқарган, унинг ўз байроғи бўлган. Бирлашган қўшинларга хон шахсан қўмондонлик қилган, барча қийинчиливларда аскарлари билан бирга бўлган. Жангларда аскарларга раҳбарлик қилган. Масалан, Мурундуқ хон, Қосим хон жангларда яраланган, Мамаш хон халок бўлган, Тауэkkел хон олинган яралар асоратидан вафот этган.

Бу даврда қозоқларнинг асосий қуроли қилич ва камон бўлган. Шунингдек жанговар болта, гурзи, тўқмоқ, узун найза, душманни эгардан ийқитишга мўлжалланган илмоқлар ҳам тилга олинган.

XVII асрнинг охиридан бошлаб қозоқлар тайёрлаган ёки ўрта Осиё ва Россия шаҳарларидан сотиб олинган ўт очувчи қуроллар ишлатила бошланган. Порох ва ўқларни қозоқлар ўзлари тайёрлашган. Манбаларда ёзилишича улар сифатли порох тайёрлашган ва қўрғошин эритишган.

Кўчманчиларнинг ҳарбий анжомлари қаторида жанговар туглар алоҳида ўрин тутган. Байроқлар муқаддас тимсол сифатида эъзозланган ва юришларда, жангларда аскарларни бошқаришга ёрдам берган. Ҳар бир уруғ, улус раҳбарлари ва хон ўз байроғига эги бўлган. Шу замондан қолган “тўққиз туғли хон” ибораси жуда кучли ҳукмдорларга нисбатан

ишлилган. Ўрта асрлардаги муаллифлар қозоқ хонларини айнан шундай тасвирлаганлар.

Қозоқлар ҳаётида ҳарбий анъаналар қандай рол ўйнаган?

Уларнинг аҳамияти қандай?

Хизматга чақирилганда ҳар бир аскар ўзи билан камида иккита жанговар от ва етарлича қурол-аслача олиб келишган. Замондошларининг гувоҳлик беришича, дашти-қипчоқда “жангларда жонини аямай, хатардан кўрқмай, олдинга ташланиб душманни яксон қиласиганлар жуда қўп бўлган.

Манбаларда кўчманчи қабилаларнинг жанговар санъати хақида жуда қўп маълумотлар бор. Шулардан бири тўлғама (душманни икки томондан айланиб ўтиб, орқадан зарба бериш) усули ҳисобланади. Бобур дашти-қипчоқ кўчманчиларининг жангдаги маҳорати сифатида таърифлаган бу усулни ўз асарларида баътафсил таърифлаган. Шу ернинг ўзида Бобур кўчманчиларнинг бошқа жанг усуллари ҳақида ҳам ёзган.

Душман билан курашда кўчманчилар қандай тактик ва стратегик усулларини қўллашган?

Савол ва топшириқлар.

- “Қозоқ эли” гоясининг туғилиши даврига характеристика беринг.
- Қозоқ халқининг маънавий меъроси замонавий ёшларнинг миллий ўз-ўзини танишни тарбиялашдаги аҳамиятини тушунтиринг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари.

- Ўтовдаги фахрли жой _____ деб аталган, эшик ёнидаги жой _____ деб аталган.
- Анъанага кўра кучли ҳукмдорларни _____ туғли хон деб таърифлашган.
- Қозоқлар қази, қарта, ёл каби таомларни _____ гўштидан тайёрлашган.
- _____ қўшиннинг муқаддас тимсоли ва юришларда, жангларда бошқариш воситаси бўлган.

2. Ёпиқ тест вазифалари.

- Халқ ийғинларида эркак киши овоз бериш хуқуқига эга бўлмаган, ёшлар унга жой бермаган, агар у:
 - Касал бўлса;
 - Уйланмаган бўлса;
 - Фарзандсиз бўлса;
 - Қуролсиз бўлса;
 - Бошқа уруғдан бўлса.

2.2. Ҳар бир халқ лашкари ўз байроти ва жанговар шиорига ____ эга бўлган.

- А) Уран
- Б) Бўсага
- С) Тўлғама
- Д) Тамға
- Е) Инжу

2.3. Ўрта асрлар муаллифларининг ёзишича дастлабки қозоқ хонларининг туғлари мана шунча бўлган

- А) олтига
- Б) ўнта
- С) саккизта
- Д) тўққизта
- Е) бешта

57-§.

XVI–XVII АСРЛАРДАГИ ТАРИХИЙ АДАБИЕТ

Ушби мавзуни ўрганар экансиз:

- XVI – XVII асрлардаги тарихий адабиёт билан танишасиз;
- нима учун бу даврдаги илмий ва адабий дунёда Қозоғистонга эътибор кучайганини ўрганасиз;
- манбаларнинг берган маълумотлари қанчалик тўғрилиги баҳолашга ҳаракат қиласиз ва фикрингизни далиллайсиз.

“Бобурнома”. Туркий маданият хазинасида жуда кўп ўлмас асалар бор, улардан бири кўпроқ “Бобурнома” деб танилган Бобурнинг (1483–1530) “Вақои” асари ҳисобланади. Бобур ҳаёти – инсоний ирода ва жасорат, юқори дараҷадаги илмлийлик ва бениҳоя камтарлик наъмунасидир.

Бобурнинг ушбу асари хотиралар адабиёти жанрига киради. Бош қаҳрамон – муаллиф, у ўз номидан кўрган, билган, одамлардан эшитганларини ёзib боради. Асар “Фалон йилдаги воқеалар” шаклидаги биридан кейин бири юз берган воқеалар тасвири сифатида ёзилган. Унда ўнлаб шаҳслар юзлаб катта-кичик воқеалар ўз ифодасини топган. Уларда давр қиёфаси акс эттирилган, ўша замондаги жамиятнинг барча қатламлари ҳаёти тилга олинган. Бобурнинг

Бобур.

бурч, номус, дўстга садоқат ҳақидаги фикрлари уни тарихчи, давлат арбоби, лашкарбоши сифатида тавсифлашга имкон беради.

Бобурнинг “Вақои” асари қайси адабий жанрга киради ва нимаси билан қизиқ?

Улкан тарихий материал ва унинг таҳлили “Бобурноманинг” илмий қийматини юксакларга қўттарди. У асар олимлар томонидан таниқли грек ва рим муаллифлари билан бир қаторга қўйилган ўрта асрлардаги ягона туркий тилли асар ҳисобланади.

Аввалги бобларда Бобурнинг XV – XVI асрларда юз берган воқеалар ҳақида хабарларини топинг. “Бобурнома” илмий қийматини баҳоланг.

Муҳаммад Ҳайдар
Дулати.

“Тарих-и-Рашидий”. Муҳаммад Ҳайдар (1499–1551) Дулат қабиласидан, шунинг учун уни илмий адабиётда Муҳаммад Ҳайдар Дулати деб аташади. Тақдир тақозаси билан у Бобур саройида таълим ва тарбия олди, кўп тарихий воқеаларни гувоҳи бўлди. Саройда сақланаётган ҳужжатлар, таниқли олимларнинг асарлари билан танишди.

Аввалги бобларда Муҳаммад Ҳайдарнинг XV – XVI асрларда юз берган воқеалар ҳақида хабарларини топинг.
“Тарих-и-Рашидий” илмий қийматини баҳоланг.

У адабиёт, фанлар ва ҳунарларни чукур ўрганди. “Хуснихати, расм чизиши, ўқ йўниши ва камон тортиши – ҳаммасига унинг қўллари моҳир эди”, – деб ёзади у ҳақда Бобур. Муҳаммад Ҳайдар туркий ва форсий тилларда эркин ёзган.

Муҳаммад Ҳайдар Бобурдан таълим ва тарбия олган.
Бу жихатнинг ҳаёти ва ижодига таъсирини тушунтиринг.

Муҳаммад Ҳайдар буюк тарихчи, “Тарих-и-Рашидий” тарихий-илмий асар муаллифи эди. Асар форсий тилда ёзилган.

“Тарих-и-Рашидий”нинг асосий мавзуси XIV–XVI асрлардаги Мўғулистан тарихи. Унда шунингдек Марказий Осиёнинг бошқа халқлари тарихига оид бой материал жамланган.

Қозоқ хонлиги тарихига оид дастлабки манбалар қаторида муҳим ўрин тутади. Қозоқ хонлиги ташкил этилиш арағасидаги вожеалар ва ташкил этилиши тарихи хақида ягона узвий маълумотлар унинг хабарларида жой олган.

Нима учун Мұхаммад Ҳайдарни қозоқ давлатининг дастлабки тарихчиси деб атash мүмкнілігінін асосланғ.

“Жамиати тавориҳ”. Қозоқ тарихий адабиётининг муҳим ёдгорлиғи ҳисобланади. Бу китоб муаллифи Жалайир уруғидан бўлган Қадирғали Тауеккел хон қошидаги таъсирли бийлардан бўлган. 1587 йилда у султон Ўроз-Мұхаммад билан бирга руслар қўлига аср тушди ва узоқ вақт Москва шаҳрида яшади. Ўз ишини у рус подшоси Борис Годуновга берди.

Китоб XV – XVI асрлардаги қозоқлар тарихига бағишлиданади. Қадирғали ёзиб кетган қозоқ хонлари ва сultonлари шажараси алоҳида қийматга эга. Ушбу асарда қозоқ хонлиги, унинг раҳбарлари ва ботирлари ҳақида материаллар баён этилган. Китоб қозоқ тилида араб ҳарфларида ёзилган, мақол-мatalлар билан тўлдирилган, нафақат тарихий манба, балки XVI аср қозоқ тили ёдгорлиги сифатида ҳам қимматли.

Қадирғалининг изходи – қозоқ қабиласи вакили томонидан яратилган биринчи тарихий асар ҳисобланади.

Қадирғали
Жалоири.

“Жамиати тавориҳ” китобининг ёзилиш тарихини тушунтириб беринг.

“Чингизнома”. Бу тарихий китоб XVI асрда Ўтемис хожи томонидан ёзилган. Унда Жўжи сулоласи тарихи баён этилган. Асарда XIII – XV асрлардаги сиёсий тарих, Олтин ўрдани бошқарган хонлар, шу даврдаги Фарбий ва Жанубий Қозогистон тарихи ҳақида кўплаб маълумот бор. Ушбу китобнинг яна бир эътиборга лойик жиҳати, унда қозоқларнинг халқ оғзаки анъ-аналари акс этган.

“Тарих-и-Абулхаирхон” XVI асрда ёзилган. Муаллиф: Усмон Кўҳистони. Китобда Абулхаирхон бошқаруви давридаги кўчманчи ўзбеклар тарихи баён этилган.

“Шажараи турк”. Муаллиф: Хива шаҳри хони, тарихчи, тақдирнинг мураккаб синовларидан ўтган инсон Абулғози Баҳодур (1603–1664). Ўзаро

урушлар давомида асирликда ҳам бўлган. Кўп йиллик курашлар ва сарсонликдан сўнг Хива таҳтини такрор эгаллаган.

“Шажараи турк” китоби Чингизхон сулоласи тарихидан иборат, унда қозоқ халқи таркибига кирган турк қабилалари ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Абулғози Баҳодур тарихдан ташқари ҳарб иши ва назм санъати ҳақида ҳам асарлар ёзган.

Ўрта асрлардаги шарқ жамиятида билим юқори баҳоланганд. Ҳукмдорлар нафақат ҳарбий муваффақиятлар, балки ўз пойтахтига олимларни жалб этиш ҳақида ҳам ўйлашган. Ҳар бир ҳукмдор, эътиборга лойиқ сulton саройи қошида тарихчилар ва шоирлар бўлган. Бу ҳукмдорнинг қудрати ва таъсири кўрсаткичларидан бири бўлган. Саховат қилиш кенг тарқалган. Ҳар қандай саройда тарихчилар ва шоирларга жой топилган.

Абулғози шахсига характеристика беринг ва “Шажараи туркнинг” фан учун қийматини белгиланг.

Ўрта асрлар турк тарихчилиги нафақат фан вакиллари, балки ҳукмдорлар ва амалдорлар меҳнати билан ҳам яратилган.

Юқори лавозимли муаллиф дам олиш вақтида “халққа ўз қобилияти ва санъатини кўрсатиш учун тарих билан шуғилланган”, дейди Абулғози. У бирорнинг иродасига маҳкум эмас, юқори лавозимли тарихчи ўз фикрларини эркин ифодалай олади. Бундай муаллифлар билимдон бўлгани учун нафақат ўтмишни, балки улар замонасида юз берган воқеаларни ҳам ақл тарозисига сола олишган. Бунга мисол сифатида Бобур ва “Бобурномани”, Муҳаммад Ҳайдар ва “Тарих-и-Рашидий”ни, Абулғози ва “Шажара-и турк” кўрсатиш мумкин. Ушбу тарихий асарларнинг барчаси ҳукмдорлар томонида ёзилган.

Нима учун тарихий асарлар ҳукмдорлар томонидан ёзилганини тушунтириб беринг.

Замондошлар ва тарихчиларнинг гувоҳлиги

XVI – XVII асрларнинг таниқли муаллифи Аҳмад Розий Муҳаммад Ҳайдар ҳақидашундай ёзган: “Ундан оламга эзгу ишлар келган, унинг жуда кўп ва юксак иқтидори бор эди; ҳуснихати тоза, услуби аниқ, назми нафис эди. Бениҳоя жасур, қўрқмас ва оқил лашкарбоши Қашқар орқали Тибетгача борди, Қашмирга кириб унга туғини тикди... ва мамлакатни мустақил бошқарди ва Қашмирда вафот этди. Унинг Қашқар ҳукмдори Рашидхонга бағишлиб ёзилган “Тарих-и-Рашидий” асари кўпчиликка маълум”.

Муҳаммад Ҳайдарнинг қандай сифатлари ва ишлари ҳақида муаллиф хабар бермоқда?

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. “Бобурнома” жанрига кўра ____ адабиётiga киради.
- 1.2. Муҳаммад Ҳайдар ____ ва ____ тилларда эркин ёза олган.
- 1.3. “Тарих-и-Рашидий” асарининг асосий мазмуни – ____ давлатининг XIV – XVI асрлардаги тарихини акс эттиради, китобда шунингдек ____ тарихи бўйича материаллар ҳам бор.
- 1.4. “Тарих-и-Рашидий” ____ тилида ёзилган.
- 1.5. “Жамиати тавориҳ” китоби ____ тилида ____ ҳарфлари билан ёзилган ва нафақат тарихий манба балки ____ XVI аср тили ёдгорлиги ҳам бўлган.

2. Ёпиқ тест вазифалари

- 2.1. Асар жанрига кўра мемоар адабиётга киради
 - А) “Бобурнома”
 - Б) “Тарих-и-Рашидий”
 - С) “Жамиати тавориҳ”
 - Д) “Тарих-и Абулхаирхон”
 - Е) “Қутадғу билиг”
- 2.2. Ушбу асарни Европа олимлари грек ва рим муаллифлари асарлари билан бир қаторга қўйган.
 - А) “Бобурнома”
 - Б) “Тарих-и-Рашидий”
 - С) “Жамиати тавориҳ”
 - Д) “Тарих-и Абулхаирхон”
 - Е) “Қутадғу билиг”

- 2.3. Мұхаммад Ҳайдар қүйидаги ҳукмдорнинг саройида таълим ва тарбия олди
- А) Бобур
 - Б) Ақмад Рози
 - С) Қадирғали Жалаири
 - Д) Қосим
 - Е) Абилаі
- 2.4. Мұхаммад Ҳайдар нафақат лашкарбоши, балки қүйидаги илмий асар мұаллифи бўлган иқтидорли тарихчи эди.
- А) “Тарих-и-Рашидий”
 - Б) “Бобурнома”
 - С) “Жамиати таворих”
 - Д) “Тарих-и Абулхаирхон”
 - Е) “Қутадғу билиг”

“XV – XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҒИСТОН ХОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА МАДАНИЯТИ”

9-чи боб бўйича такрорловчи-умумлаштирувчи дарс.

Саволлар ва вазифалар.

1. Мазкур дарсликдаги маълумаотлар асосида мавсумий кўчишларнинг ўзига хоссликларини аниқланг.
2. Қозоқларнинг вазифалари ва тўлайдиган солиқлари қандай бўлгани ва уларнинг анъанавий хужалик билан қандай боғланганини тушунтишинг.
3. XV – XVII асрларда Жанубий Қозоғистоннинг савдо, экинчиликни ривожлантириш, сиёсий ҳаётдаги ўрнини баён этинг.
4. XV – XVII асрларда шаҳар маданиятининг путурдан кетиши сабабларини очинг.
5. Кўчманчи қозоқларнинг ўтовларга ўтиши сабабларини ҳикоя қилинг, нима учун ғилдиракли аравалар йўқолиб кетти?
6. Ўтвони тўрдан бўсағагача, ўчокдан чангараққача тасвиранг, уларнинг анъанавий ва амалий аҳамиятини кўрсатинг.

1. Очиқ шаклдаги тест вазифалари

- 1.1. XVI аср ўрталарида ёзилган _____ тарихий асари Жўжи хоннинг сулолоси тарихини тасвиrlайди.
- 1.2. 1582–1598 йилларда _____ қозоқ хонлиги ҳукмдори бўлган.
- 1.3. 1598–1628 йилларда _____ қозоқ давлатини бошқарган.
- 1.4. Қадирғали Жалаирининг _____ асари XVI – XVII асрлардаги қозоқ тарихий адабиётининг муҳим ёдгорлиги ҳисобланади.

2. Ёпиқ тест вазифалари

2.1. Тавке хон даврида хон кенгашида ҳар қилувчи овозга эга бўлган.

- А) Руҳонийлар
- Б) Бойлар
- С) Оқсоқоллар
- Д) Чингизийлар
- Е) Бийлар

2.2. XVI асрда Саврон шаҳри машҳур бўлган

- А) қўлга олинмас қалъа сифатида
- Б) илғор мемончилиги билан
- С) ҳунармандлик буюмлар билан
- Д) диний иншоатлари билан
- Е) маъмурий марказ сифатида

2.3. Қуйидаги салтанатнинг мустаҳкамланиши туфайли XVI асрнинг бошида Шайбонийлар дашти-қипчоқ қабилаларининг бир қисми билан Мовароуннахрга кўчиб кетишиди.

- А) Оқ ўрда
- Б) Қозоқ хонлиги
- С) Абилхайр давлати
- Д) Мўғулистон
- Е) Олтин ўрда

2.4. XVII асрнинг охири, XVIII асрнинг бошида қозоқ хонлигига хуқуқтарибот ва давлат тузилишини белгилаган

- А)"Яса"
- Б) "Жети жарғи"
- С) "Қосим хоннинг қашқа йўли"
- Д) "Есил хоннинг эски йўли"
- Е) "Игельстромнинг ислоҳатлари"

Мувофиқлик бўйича тест вазифалари

1.	XVI аср тарихчилари ва уларнинг асарлари	Мавзулар
	<p>A) Усмон Кўҳистоний. “Тарих-и-Абулхархон” Б) Ўтемис хўжа. “Чингизнома” В) Абулғози Баҳодур. “Шажара-и турк” Г) Муҳаммад Ҳайдар. “Тарих-и-Рашидий” Д) Қадирғали Жалалири. “Жами ат-таворих”</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Абильхаир хон бошқарув давридаги “кўчманчи ўзбеклар” тарихи баён этилади. 2. XV – XVI асрлардаги қозоқлар тарихи, қозоқ хонлари ва султонлари шажараси ҳақида маълумотлар, мақол-маталлар билан тўлтирилган, қозоқ тилида ёзилган. 3. Чингизхон сулоласи тарихи, қозоқ халқи таркибига кирган турк қабилалари ҳақида қимматли маълумотлар. 4. XIV – XVI асрлардаги Могулистан ва Қозоқ хонлиги тарихи, форс тилида. 5. XV асрнинг сиёсий тарихи, Жўчи сулоласи, Олтин ўрда ва Қозоқ хонлигини бошқарган ҳукмдорлар тўғрисида.
2.	Асар	Ҳукмдорлар ва маданият арбоблари
	<p>A) “Тарих-и-Рашиди” Б) “Жами ат-таворих” В) “Жети жарғи” Г) Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси Д) “Тарих-и Абулхаир”</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Муҳаммад Ҳайдар 2. Усмон Кўҳистони 3. Амир Темур 4. Қадирғали Жалалири 5. Тауке хан
3.	Жуз	Ургуф-қабила бирлашмалари ва уларнинг ҳудудлари
	<p>A) Ўрта жуз Б) Катта жуз В) Кичик жуз</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Адай, Байбақти, Табин 2. Фарбий Қозогистон 3. Дулат, Уйсун, Суан 4. Марказий ва Шимоли-Шарқий Қозогистон. 5. Аргин, Найман, Қипчақ. 6. Жануби-Шайқий Қозогистон ва Еттисув

УЧИНЧИ БЁЛЛИМ ХУЛОСАСИ

Қозоқ хонлигининг ташкил топиши ва ривожланиши ягона қозоқ халқининг тўла шаклланиши ва сақланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. XV–XVII асрларда қозоқ хонлиги ягона сиёсий тузилма бўлиб, тикланиш юксалиш ва емирилиш даврларини бошдан кечирди. Хонлик ҳудуди ташқи сиёсий жараёнлар тасирида кўп ўзгарди, аммо ҳамиша қозоқ этноси яшаган ҳудуд – Иртишдан Сирдарёгача ва Уралдан Тянь-Шанъгача чўзилган. Қозоқ халқи ўзининг азалий ҳудудларини ҳимоя қилди. **Буюк Башт Мамлакати** бегона ҳудудларни босиб олиш ҳисобига эмас сиёсий, иқтисодий ва этник умуумийлик асосида шаклланди.

Икки асосий ҳўжалик тузуми – кўчманчи чорвачилик ва ўтроқ-дехқончилик, шаҳар ҳўжалиги асосида иқтисодий тизим яратилди. Қозоқларнинг моддий ва маънавий маданиятининг ўзига хосликлари мустаҳкамланди. XVII асрда хонлик собиқ ягона давлат ҳудудида жузларга тарқалиб кетди.

Қозоқ хонлиги тўғрисидаги манбалардан олинган маълумотлар унинг ҳукмронларининг давлат тарақиётининг турли даврларида ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун олиб борган курашининг муваффақиятлари ва мағлубиятларини акс эттиради. Хонлик ҳукмдорлари мустақил ташқи сиёсат юритишган. Ўрта ва марказий Осиё мамлакатлари Россия давлати, қўшни халқлар билан тинчлик алоқалар ўрнатган. Бу муносабатлар қисқа ёки узоқ уруш ҳаракатлари туфайли узулиб қолиш ҳолатлари кам бўлмаган. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, қозоқ хонлари қозоқ қабилаларга қарашли ерларни бирлаштиришган ва ҳеч қачон қўшниларнинг ерига кўз олайтиришмаган.

Сиз қозоқ давлати тузилишининг боришини, қозоқ халқининг шаклланиши шароитларини, унинг ягона этник ҳудудини тушуниб олдингиз.

Сиз қозоқ халқининг миллий маданияти ўз илдизлари билан VI–VIII асрлардаги Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларидан бугунги кунгача давом этиб келаётган буюк даштининг маданий анъаналарига уланганини ўргандингиз. Узоқ давом этган этногенез туфайли қозоқларда ўзига хос миллий сифатлар шаклланди: сабр, ирода, меҳмондўстлик, мулозамат, катталарга ва кичикларга эҳтиром, бошқа диндаги ва миллатларга ҳурмат, табиатни эъзозлаш. Буларнинг ҳаммаси қозоқ халқининг **Буюк Башт Мамлакати** моддий ва маънавий маданиятида, одатларида, анъаналарида, удумларида акс этган. Уларни ўрганиш ва билиш “Мангу эл” миллий гоясини амалга ошириш деганидир.

ҚОЗОФИСТОН ТАРИХИ АТАМАЛАРИ ЛУФАТИ

АВТОХТОНЛАР – маълум жойда шаклланган ва яшашда давом этатгандуб жой халқлар.

АДАПТАЦИЯ – ўзгараётган ташқи шароитларга мослашиш.

АМИР – давлат ёки вилоят ҳукмдори, хонлик хукуқига эга бўлмаган ҳукмдорлар бу унвондан фойдаланишган.

АМУЛЕТ – тумор, касалликлар ва кулфатлардан асровчи восита сифатида баданга тақиб юрилган нарса.

АННАЛЛАР – воқеалар қисқача шаклда тасвирланган йилномалар шакли.

АНТРОПОЛОГИЯ – инсоннинг жисмоний қиёфаси келиб чиқиши ва ривожланишини ўрганувчи фан. Турли инсоний ирқ ва этносларнинг жисмоний қиёфасидаги фарқлиликларни ҳам ўрганади.

АРЕАЛ – тарқалиш ҳудуди.

АРИСТОКРАТИЯ – киборлар, олий жамият. Масалан, қозоқларда уруғ аристократлари: бийлар, ботирлар (қорасуяклар вакиллари), чингизий сultonлар, хўжалар ва сайдлар (оқсуякларда).

АРХАР – архар. У хоннинг шон-шуҳрати, жанговар қурдати тимсоли ҳисобланган.

АРВОҲ (Аруақ) – пок аждодлар арвоҳи, руҳи (уларни чақирганларга ёрдам бериши ёки душманларни жазолашига ишонилган).

АСКЕТИЗМ – ортиқча ҳаётий неъматлардан воз кечган ҳолда камтарона яшаш. Сўфийларнинг кўпчилиги ва баъзи бир дин руҳонийларига (масалан, буддийлар ва христианларнинг монахлари) хос нарса.

АССИМИЛЯЦИЯ – бир халқ (ёки унинг бир қисми) бошқа халқнинг тили, анъаналари, маданиятини қабул қилиши ва ўз тили, этник ўз-ўзини танишини йўқотиши.

АТАБЕК – оталиқ, баъзи давлатларда таҳт ворисини тарбияловчининг лавозими (ўғузларда, Оқ ўрдада ва бошқаларда).

БОЖ – деҳқонлар ва ҳунармандлардан йигилган солиқ.

БОЙ – кўчманчиларда жуда кўп молга эга (бир неча минг от, қўйларга эга бўлган) бадавлат одам.

БОСҚОҚЛАР – мўгул хонларининг забт этилган мамлакатлардаги вакиллари (масалан, Русда улар шунингдек, солик йиғиш билан ҳам шуғулланишган).

БЕК – турк халқларида қабила аристократларининг унвони.

БЕКЛАРБЕГИ – бекларнинг беги, Олтин ўрдадаги олий лавозим. Хондан кейинги иккинчи шахс, қўшинлар ва ташқи сиёsatни бошқарган.

БИЙ – 1. Нўғай ўрдаси ҳукмдорининг унвони. 2. Уруғ аристократиясининг вакили, қози вазифасини бажарган, кўп ҳолларда уруғни бошқарган.

БУДУН – халқ (туркий халқ).

БУЮРУКЛАР – Фарбий Турк ҳоқонлигига қозилик вазифасини бажарган амалдорлар.

ВАҚФ – мусулмон руҳонийларининг ери, ундан солиқлар ундириб олиш ҳуқуқи билан бирга олишган, даромадни масжид, мактаб ва мадрасаларга сарфлашлари лозим бўлган.

ВАССАЛ – бошқага боким бўлган, турли топшириқларни бажариши шарт бўлган давлат ёки шахс.

ВАЗИР – Олтин ўрдадаги олий лавозим, девонга раҳбарлик қилган; шунингдек, қатор мусулмон мамлакатларида министр лавозими (масалан, Салжуқлар, Хоразмшоҳлар давлатларида).

ГЕГЕМОНИЯ – бир давлат ёки шахслар гуруҳининг бошқа давлат ёки шахслар гуруҳига хўжайинлик қилиши.

ГЕНЕАЛОГИЯ – 1. Уруғлар ва алоҳида шахсларнинг келиб чиқиши билан шуғулланадиган фан. 2. Шажара. Алоҳида шахс ёки уруғнинг сулоласи ва қариндошлиқ алоқаларини акс эттирган ҳужжат.

ГУРХОН – Хонлар хони, Қорахитойларнинг олий раҳбарининг унвони.

ДЕКОР – иншоотлар ёки буюмларни безаш тизими.

ЖАБFY (ЯБFY) – 1. Ўғуз давлати раҳбарининг унвони. 2. Ҳоқон унвони қабул қилингунига қадар баъзи турк салтанатларида олий раҳбарнинг унвони.

ДИНОР – Ўрта асрлардаги олтин танга.

ДИНАСТИЯ – бир уруғдан бўлган, бирин-кетин тахтга чиққан бир сулола вакиллари.

ДИРҲАМ – Ўрта асрларда аввало кумуш, кейин кумуш ва мис қотиши масидан ясалган танга. Дирҳам VI – XII асрларда савдода кенг фойдаланилган.

ДЕВОН – Олтин ўрда ва бошқа баъзи мамлакатларда олий ижро органи, давлат молияси, солиқлари, ички сиёсатини бошқарган. Унга вазир раҳбарлик қилган.

ДОМИНИРОВАНИЕ – хўжайинлик қилиш, раҳбарлик қилиш.

ДУАЛ ТИЗИМ – ўзаро муносабатда бўлувчи икки teng ҳукуқли бошланғичга эга тизим (масалан, туркешларда бўлгани каби иккита етакчи қабилалар гурухи).

ЁРЛИК – қонунчилик ёки бошқарувга оид халққа эълон қилинадиган хон фармони.

ЖАТАҚ – кўчманчи ҳаёт кечириш имкони бўлмагани (етарли миқдордаги молларидан айрилган) боис ўтроқ ҳаётга ўтиб, дехқончилик билан шуғулланаётган шахс.

ЖИРОВ – шоир ва қўшиқчилар, тўлғовлар муаллифлари. Кўчманчилар ичида катта обрўга эга бўлишган, аҳолининг катта қисмининг фикрини айтишган. Хонлар, сultonлар маслаҳатчиси, бий, лашкарбоши бўлган ҳоллари ҳам кам бўлмаган (масалан, Жиенбет жиров).

ЗООМОРФ НАҚШЛАР – қадимий эътиқодлар билан боғланган ҳайвонлар тимсолидаги фантастик нақшлар.

ЗОРОАСТРИЗМ – пайғамбар Заратуштра (Зороастра) номи билан аталган қадимий диний эътиқод.

ЗАКОТ – кўчманчи чорвадорлардан олинган солиқ (одатда, молларнинг 1/20 қисми).

ИЕРАРХИЯ – хизмат унвонлар поғоналари (масалан, Қозоқ хонлигидаги бошқарув иерархияси хондан қишлоқ оқсоқолигача чўзилган).

ИҚТА – феодалнинг ўз фойдасига солиқ ундириш ҳуқуқини берувчи ер майдони (экинчилик ҳудуди, баъзида шаҳарни ҳам ўз ичига олган).

ИҚТАДОР – иқтаси бор феодал, иқтани олган феодалнинг хизматини қилиши зарур бўлган.

ИНЖУ – хон уруғига бевосита қарашли ер майдонлари.

ИНТЕГРАЦИЯ – 2 ва ундан ортиқ давлат, миллат, қабила хўжаликларининг ўзаро мослашиши ва бирлашиши.

КЕДЕЙ – гадой, ўта камбағал кўчманчи.

КОЛОНИЯ – бошқа мамлакатдан келганлар яшовчи манзилгоҳ.

КОНСОЛИДАЦИЯ – алоҳида шахслар, қабилалар, давлатларнинг умумий мақсад учун бирлашиши.

КОНФЕДЕРАЦИЯ – мустақил мамлакатлар ёки қабилаларнинг ҳарбий, ташқи сиёсий ва бошқа масалаларни координация этиш учун тузилган умумий бошқарув органларига эга иттифоқи.

КСИЛОГРАФИЯ – матн ёки расмларни ясси ёғоч формадан қозоз ёки ипак газмолга босишига асосланган китоб нашр этиш усули.

КУРУЛТОЙ – магууллар ва қозоқ хонлигига чингизийларнинг барча вакиллари, қабила етакчилари иштирок этувчи киборлар кенгаши.

КҮЙ – мусиқий асар, қозоқ миллий мусиқаси тури.

ЛЕГИТИМ – қонуний.

МЕЦЕНАТ – фан ва санъат, адабиёт, меъморчиликка ҳомийлик кўрсатувчи бадавлат шаҳс.

МИГРАЦИЯ – аҳолининг кўчиши, аралапшиши.

МУЛК – мусулмон рухонийларининг шаҳсий ерлари.

МИССИОНЕР – бошқа диндаги аҳолини ўз динига киритишга интилаётган шаҳс.

МОНОТЕИЗМ – якка худолилик, фақат битта яратувчини тан оловчи дин.

НЕКРОПОЛЬ – таниқли шаҳслар дағн этилган жой.

НҮЁН – магууллар ва бошқа халқлар давлатларида юқори лавозим, лашкарбоши.

НУМИЗМАТИКА – тангалар, пул белгилари, медаллар тарихини ўрганувчи фан.

ОДАТ – қипчоқлар, кейин қозоқларнинг одатий ҳуқуқ тизими.

ОҚСУЯҚ – қозоқ жамиятининг олий табақаси: султонлар, хўжалар, сайдлар.

ОҚИН – қозоқларда ҳозиржавоб шоир, халқ қўшиқчиси.

РАБОТ – ўрта аср шаҳарларига кираверишдаги ҳунармандлик –савдо майдони. Рабодлар Шаҳристон атрофида жойлашган.

РУН ЁЗУВИ – қадимий турклар ёзуви.

СОМОНИЙЛАР – Маворауннаҳр ҳукмдорлари сулоласи. Сулола асосчиси – Сомон. Қорахонийлар ва газабийлар томонидан йўқ қилинган.

САЛЖУҚИЙЛАР – турк-ўғузларнинг бир қисми, Салжук раҳбарлигига ўғуз қабила иттифоқидан чиқиб кетган.

СҮФДЛАР – қадимий шарқий Эърон халқи, ўрта Осиё ва Жанубий Қозоғистонда яшаган.

СҮҚИМ – кўчманчи чарводорлардан қишда олинадиган солик.

СУ ЙОРФОЛ – кўчманчи киборларнинг ўтироқ аҳоли устидан хўжайинлик қилиши шакли. Хонга яхши хизмат қилган ҳарбийлар ва амалдорларга берилган, улар ўз фойдасига соликлар йигиб олишган, меърос қолдириш хуқуқига эга бўлмаган.

СУЛТОН – Чингизхондан тарқалган авлод вакиллари, қозоқларда тўра деб ҳам аталган.

СЎФИЙЛИК – исломдаги оқим.

СУВ БОШИ – ўғузларнинг бош лашкарбошиси.

ТАРХОН – 1. Фарбий Турк ҳақонлигига қозилик вазифасини бажарган амалдорлар. 2. Қабила етакчилари ва киборларнинг мутлоқ әгалик қилиш хуқуқини олганлари.

ТАТЛАР – туркларга солик тўловчи ўтироқ халқ.

ТЕГИН – туркларда ҳукмдор уруғ вакиллари унвони, шаҳзодалар.

ТЎЛГОВ – шъерий усулда ёзилган фикрлар ва нисиҳатлар, жирау шъериятининг жанрларидан бири.

ТУДУН – Фарбий Турк ҳақонлигига солик тўловчиларнинг солиқларни ўз вақтида юборилишини назорат қилувчи шахс.

ТУЛҒАМА – қозоқлардаги отлиқ жанг усули.

ТУМАН – 10 минг аскардан иборат қўшин.

УЛУС – давлат таркибидаги, одатда автаном ёки амалда мустаҳкам бўлган йирик, маъмурий-худудий бирлик.

УЛУСБЕК – Мўғулистандаги хондан кейинги раҳбар шахси.

УШУР – дехқонлардан олинадиган солик (одатда ҳосиланинг 1/10 қисми).

ФЕЛЬС – майда мис танга.

ХИРОЖ – дехқонлардан йиғиладиган солик.

ХУНТОЙЖИ – Жунгорияний ҳукмдори.

ШАД – Фарбий Турк ҳақонлигига 10 қабиладан бирининг раҳбари.

ШОД-ТУДУҚ – қимоқлар қабиласи ҳукмдори.

ШАРИЯТ – мусулмон ҳуқуқи, Олтин Ўрдада “Яса” билан бирга ишлатилган, мусулмон давлатларида – қонунлар асоси бўлган.

ШАҲРИСТОН – шаҳарнинг девор билан ўралган марказий қисми.

ШАЖАРА – қозоқларнинг генеалогияси ёзилган тўплам.

ЭЛ – туркларда давлат номи.

ЭЛТЕБЕР – Фарбий Турк ҳақонлигидаги олий умвонлардан бири.

ЭПИТАФИЯ – 1. Кимнингдир вафоти муносабати билан ёзилган шъер.
2. Қабртош ёзуви.

ЭР – жангчи эркак, туркларда эркин, тенг ҳуқуқли жамият аъзоси.

ЭТНОГЕНЕЗ – халқнинг келиб чиқиши жараёни.

ЭТНОНИМ – халқ, қабила номи.

ЯБҒУ – 1. Қимоқлар давлати раҳбари. 2. Турк ҳақонлигидаги олий лавозимли шаҳс.

ЯМ – почта станцияси, унда чопарлар отларини алмаштиришарди.

ЯСА – қонун, низом.

ҮН ОҚ БУДУН – ғарбий турк хоқонлигидаги ўнта етакчи қабила.

ЎРДА – мўгулларда хон қароргоҳи.

ҚОРАБУДУН – турк ҳоқонликларининг асосий аҳолиси: кўчманчилар, дехқонлар, ҳунармандлар ва бошқалар.

ҚОРАСУЯК – қозоқ жамиятининг қуий табақаси, унга оддий кўчманчилар ҳам, қабила оқсуяклари ҳам киради.

ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Абдакимов А.* История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): Учебное пособие. – Алматы: Қазақстан, 2003. – 496 с.
2. *Байпаков К.* Великий Шёлковый путь (на территории Казахстана). – Алматы: Адамар, 2007. – 496 с.
3. *Барманкулов М. К.* Тюркская вселенная. – А., 1996.
4. *Байниетова С.* Ходжа Ахмед Яссави. История, личность, время. – Алматы: Аруна, 2007. – 96с. – Серия «Знаменитые люди Востока».
5. *Бегалин К.* Ханы Золотой Орды. Серия «Отан тарихы». – Алматы: Адамар, 2007. – 272 с.
6. Великие битвы кочевников. – Алматы: Адамар, 2007. – 192 с.
7. Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII–XIXвв.). – А., 1965.
8. Государства Великой степи. – Алматы: Адамар, 2007. – 216 с.
9. *Есенберлин И.* Золотая Орда: Роман-трилогия. – Алматы: Фонд им. И. Есенберлина, 1999. – 448с.
10. *Есенберлин И.* Кочевники: Историческая трилогия. Ч. 1. Заговоренный меч. – А., 1986.
11. *Есенберлин И.* Сокровенное: Мысли. Изречения. Воспоминания. – Составитель Козыкорпеш Есенберлин. – Алматы: Фонд им. И. Есенберлина, 2001. – 280стр.
12. *Жанайдаров О.* Легенды Древнего Казахстана. Детская энциклопедия Казахстана. – Алматы: Аруна, 2007. – 248 с.
13. *Жанайдаров О.* Жусуп Баласагуни. История, личность, время. – Алматы: Аруна, 2008. – 92 с. – Серия «Знаменитые люди Востока».
14. *Избасарова Г. Б.* Средневековая история Казахстана. – Актобе, 2007. – 244 с.
15. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в 5-ти томах. Т. 1-2. – А., Атамұра, 1996.
16. История Казахстана и Центральной Азии: Учебное пособие / *Абусеитова М.Х.* и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 616 с.
17. *Карибаев Б. Б.* Касым хан. История, личность, время. – Алматы: Аруна, 2008. – 96 с. – Серия «Знаменитые люди Востока».
18. *Короткова М.* Наглядность на уроках истории. – М., 2000.
19. *Магаун М.* Кобыз и копьё. Повествование о казахских ақынах и жырау XV–XVIII вв. – Алма-Ата: Жазушы, 1970.
20. *Маргулан А. Х.* Сочинения: В 14 томах. Том 3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьегоtotема; Т. 4. Каменные изваяния Улытаяу. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003. – 50 с. + вкл. 246 с.
21. *Насыров Р.* По древним торговым путям. Документальная повесть. – Алматы: Балауса, 1998. – 80 с., илл.
22. *Хара-Даван Э.* Чингисхан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII–XIV вв. – А., 1992.

23. Интервью Президента РК Агентству «Хабар»: «Размышления у подножия Улытау» (24 августа 2014 года) //pravo.zakon.kz/4648972-intervju – ... копия
24. В чем значение формулы Казахстан – Мәңгілік Ел? //altyn-orda.kz/v-chem-znachenie – ... копия
25. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан–2050». Новый политический курс состоявшегося государства». – декабрь, 2012 г.
26. *Пралиев С.Ж., Нарибаев К.Н., Жампесисова К.К., Иманбаева С.Т. и др.* Концепция реализации национальной идеи «Мәңгілік Ел» вузах Казахстана. – Алматы: «Ұлағат» КазНПУ им.Абая, 2015. – 54с.
27. *Бакина Н.С.* История культуры тюрков. А. 2007 г.
28. Юсуф Баласагуни. Литература X-X II веков. kaz-lit.kz/literatura-x-xii-... копия.
29. Махмуд ибн ал-Хусейн ибн Мухаммед Қашғари. msth.uz/deyateli-vostoka/mahmud.
30. Ходжа Ахмед Яссави/dic.academic.ru/dic.nsf/bse/66196/A
31. Ходжа Ахмед Яссави: Жизнь и философское наследие /unesco.kz/natcom/turkestan/r11.152
32. Ходжа Ахмед Яссави биография, Легенды Ходжи Ахмеда Ясави people.su/131143 копия.
33. Асан Кайғы//history.kz/biogr/AsanKaig.php копия).
34. Асан Кайғы /Образовательный сайт Казахстана | testent.ru/index/0-459 копия.
35. Биография Бухар-Жырау Қалқаман-Улы peoples.ru/art/literature/poetry...
36. Бухар-жырау. history.kz/biogr/BuharJyr.php .
37. Мухаммед Хайдар Дулати. Образовательный сайт Казахстана/ testent.ru/index/0-466
38. Великие люди Казахстана. //testent.ru/load/referaty/referaty/v... .
39. Теории духовно-нравственного воспитания казахского народа //freepapers.ru/16/teorii-duhovnonrav...

Электрон ресурслар

1. Национальный музей Республики Казахстан в Астане <http://nationalmuseum.kz/>
2. Центральный государственный музей РК в Алматы <http://www.csmrk.kz/>
3. Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова <http://www.iie.kz>
4. История средних веков (Бойцов М., Шукуров Р.) <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000033/index.shtml>
5. Документальные фильмы. История средних веков. <http://dokumentfilm.ru/tags>
6. Что такое средние века. Статья доктора исторических наук, профессора В.П. Будановой «Средневековье в истории человечества» (2006 год). http://www.home-edu.ru/user/uatml/00001838/Gotovie/cho_takoe_srednie_veka/cho_takoe_srednie_veka.html
7. «Тарих» – История Казахстана – школьникам <http://www.tarihbegalinka.kz/ru/history/medieval/>
8. История Казахстана <http://e-history.kz/ru/contents/view/116>
9. Образовательный портал <http://ibrain.kz/istoriya-kazahstana/kazakhstan-v-srednevekove>
10. История Казахстана http://kazakhhistory.blogspot.com/2014/02/blog-post_28.html
11. Методическая копилка учителя. Географические знания о Казахстане в средние века <http://tak-to-ent.net/publ/6-1-0-110>

МУНДАРИЖА

Дарслек билан қандай ишлаш керак	3
Кириш.....	4

Биринчи қисм

ТУРК ДАВРИДАГИ ҚОЗОФИСТОН ТАРИХИ (VI – XIII АСРЛАР)

Биринчи боб

ҚОЗОФИСТОН VI–IX АСРЛАРДА

1-§. ТУРК ҲОҚОНЛИГИ (552–766 йиллар)	7
2-§. ФАРБИЙ ТУРК (603–704) ВА ШАРҚИЙ ТУРК (682–744) ҲОҚОНЛИКЛАРИ	13
3-§. ТУРГЕШ ҲОҚОНЛИГИ (704–756)	18
4-§. ҚАРЛУҚ ҲОҚОНЛИГИ (756–940).....	22
5-§. ЎҒУЗЛАР ДАВЛАТИ (IX–XII асрнинг ўртаси)	27
6-§. ҚИМОҚ ҲОҚОНЛИГИ (IX–XI асрлар)	32
Биринчи боб бўйича тақорорловчи-умумлаштирувчи дарс.....	36

Иккинчи боб

ҚАДИМГИ ТУРК ДАВРИ МАДАНИЯТИ ТАРИХИ (VI–IX асрлар)

7-§. IV–IX асрларда ТУРКЛАР ХЎЖАЛИГИ	39
8-§. ШАҲАР МАДАНИЯТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ (VI–IX асрлар).....	44
9-§. ҚАДИМГИ ТУРК ДАВРИ ЁЗУВИ	49
10-§. ҚАДИМГИ ТУРК ДАВРИ ДИНИЙ ЭЪТИҚОДИ	55
Иккинчи боб бўйича тақорорловчи-умумлаштирувчи дарс.....	60

Учинчи боб

Х АСРНИНГ ЎРТАСИ – XII АСРНИНГ БОШИДА ҚОЗОФИСТОН

11-§. ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ (940–1212)	62
12-§. ҚОРАХИТОЙЛАР ДАВЛАТИ (1128–1212)	67
13-§. НАЙМАНЛАР, КЕРЕИТЛАР, ЖАЛОИРЛАР (XII–XIII аср боши)	71
14-§. ҚИПЧОҚ ХОНЛИГИ (XI–XIII аср боши).....	75
Учинчи боб бўйича тақорорловчи-умумлаштирувчи дарс	82

Тўртинчи боб

ҚОЗОФИСТОН ҲУДУДИДА БУЮҚ ИПАҚ ЙЎЛИ

15-§. БУЮҚ ИПАҚ ЙЎЛИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ТАРИХИ	84
16-§. БУЮҚ ИПАҚ ЙЎЛИНИНГ ТУРКЛАРГА ОИД ҚИСМИ	89
17-§. БУЮҚ ИПАҚ ЙЎЛИНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ	92
Тўртинчи боб бўйича тақорорловчи-умумлаштирувчи дарс.....	95

Бешинчи боб

X–XIII АСРЛАРДА ҚОЗОФИСТОН МАДАНИЯТИ

18-§. X–XIII асрларда ШАҲАРЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ	96
19-§. САВДО ВА ДЕХҖОНЧИЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ	101
20-§. ШАҲАР ОВОДОНЧИЛИГИ ВА МЕЪМОРЧИЛИГИ (X–XIII асрлар)	104
21-§. ҲУНАРМАНДЛИК. КЎЧМАНЧИЛАРНИНГ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ	109
22-§. МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ. ИСЛОМНИНГ ТАРҖАЛИШИ	113
23-24-§§. IX–XIII АСРЛАРДА ФАН ВА АДАБИЁТ	117
25-§. МАДАНИЯТЛАРНИНГ ЎЗАРО ТАЪСИРИ ВА БИР БИРИНИ БОЙИТИШИ	125
Биринчи қисмга хулоса	130

Иккинчи қисм

ҚОЗОФИСТОН XIII–XV АСРЛАРДА

Олтинчи боб

XIII АСР – XV АСР БИРИНЧИ ЯРИМИДА ҚОЗОФИСТОННИНГ СИЁСИЙ ТАРИХИ

26-27-§§. ҚОЗОФИСТОН ҲУДУДИДА МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ	134
28-29-§§. ҚОЗОФИСТОН МЎҒУЛ ИМПЕРИЯСИ ТАРКИБИДА	144
30-§. ШАРҚИЙ ДАШТИ-ҚИПЧОҚНИНГ СИЁСИЙ АЖРАЛИШИ. ОҚ ЎРДА	154
31-§. МЎҒУЛИСТОН (XIV аср ўртаси – XVI аср боши)	159
32-§. ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР	164
33-§. АБУЛХАИР ХОНЛИГИ (1428–1468)	168
34-§. НЎҒАЙ ЎРДАСИ. СИБИР ХОНЛИГИ	171
Олтинчи боб бўйича тақрорловчи-умумлаштирувчи дарс	175

Еттинчи боб

XIII АСР – XV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРИМИДАГИ ДАВЛАТЛАРНИНГ СИЁСИЙ ТУЗИЛИШИ, ИҚТИСОДИ ВА МАДАНИЯТИ

35-§. XIII АСР – XV АСР БИРИНЧИ ЯРИМИДАГИ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ВА СИЁСИЙ ТУЗИЛИШИ	178
36-§. XIII АСР – XV АСР БИРИНЧИ ЯРИМИДАГИ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИ	182
37-§. XIII АСР – XV АСР БИРИНЧИ ЯРИМИДА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ	187
Иккинчи қисм бўйича хулоса	191

Учинчи қисм

XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ

Саккизинчи боб

ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА МУСТАҲКАМЛАНИШИ

38-39 §§. ҚОЗОҚ ХАЛҚИ ЭТНОГЕНЕЗИ ТАРИХИ.....	194
40-41- §§. ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ.....	200
42-§. XV АСРНИНГ ОХИРИ – XVI АСРНИНГ БОШИДА ҚОЗОҚ ЕРЛАРИНИНГ БИРЛАШТИРИЛИШИ	208
43-§. ҚОСИМ ХОННИНГ (1511–1518) ТАШҚИ ВА ИЧКИ СИЁСАТИ	211
44-§. ТАХЛИКАЛИ ДАВР. ХАҚНАЗАР ТОМОНИДАН ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ БИРЛИГИНИНГ ТИКЛАНИШИ	216
45-§. ТАУЕКЕЛ ХОН БОШҚАРУВИ. XVI АСР ОХИРИДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ МУСТАҲКАМЛАНИШИ.....	221
46-§. ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ XVII АСРНИНГ БОШИДА. ХОН ЕСИМ (1598–1628).....	225
47-§. ЖҮНГОР БОСҚИНЧИЛАРИ БИЛАН ҚУРАШ. ЖАНГИР ХОН (1629–1652)	229
48-49-§. ТАУКЕ ХОН ДАВРИДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ (1680–1715/18)	233
Саккизинчи боб бүйича тақрорловчи-умумлаштирувчи дарс	238

Тұққизинчи боб

XV – XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТІСОДИЙ РІВОЖЛАНИШИ ВА МАДАНИЯТИ

50-§. ҚОЗОҚ ЖАМИЯТИНИНГ ИЖТИМОЙ ТУЗУМИ	242
51-52- §§. XVI –XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИНИНГ СИЁСИЙ ВА ХУҚУҚИЙ ТУЗИЛИШИ	246
53-§. XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚЛАРНИНГ АНЬАНАВИЙ ХУЖАЛИГИ	254
54-§. XV–XVII АСРЛАРДА ШАҲАРЛАР ВА ҚИШЛОҚЛАР.....	261
55-§. XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚЛАРНИНГ МАҢНАВИЙ МАДАНИЯТИ	266
56-§. XV–XVII АСРЛАРДА ҚОЗОҚЛАРНИНГ АНЬАНАЛАРИ ВА МАИШИЙ ҲАЁТИ	271
57-§. XVI–XVII АСРЛАРДА ТАРИХИЙ АДАБИЁТ	279
Тұққизинчи боб бүйича тақрорловчи-умумлаштирувчи дарс	284
Учинчи қисм бүйича хулоса	287
Қозогистон тарихи бүйича атамалар луғати.....	288
Тавсия этилган адабиёт	298
Электрон ресурслар.....	300

Учебное издание

Бакина Назикен Сапарбековна
Жанакова Нургул Торгайбековна

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ

Умумтаълим мактабларининг 7(6)-синфи учун дарслик

(на узбекском языке)

Главный редактор *A. Прманов*

Редактор *H. Жиенгалиев*

Художественный редактор *B. Пак*

Технический редактор *O. Рысалиева*

Корректор *I. Кротов*

Редактор узбекского текста *З.Моминжанов*

Компьютерная верстка узбекского текста *Г.А. Утеновой*

ИБ №000

Сдано в набор 00.00.2016. Подписано в печать 22.05.2017.

Формат 70×90¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура «SchoolBook». Печать офсетная.
Усл.-печ. л. 0,0. Учет.-изд. л. 0,0. Тираж 0 000. Заказ 00000.

ТОО «Корпорация «Атамұра», 050000, г. Алматы, пр. Абылай хана, 75.

Издательство «Жазушы», 050009, г. Алматы, пр. Абая, 143.

Полиграфкомбинат ТОО «Корпорация «Атамұра» Республики Казахстан,
050002, г. Алматы, ул. М. Макатаева, 41.